

У ГЛИБ ВІКІВ

Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю відкриття Мізинської палеолітичної стоянки

Леонід Залізняк

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ І МЕЗОЛІТ СЕРЕДНЬОГО ПОДЕСЕННЯ

Стаття присвячена культурним явищам Середнього Подесення, що прийшли на зміну мисливцям на мамонта, представленим в регіоні яскравою палеолітичною стоянкою у с.Мізин на Чернігівщині.

Новгород-Сіверщина належить до числа найбагатших на пам'ятки кам'яної доби регіонів України. Завдяки природним родовищам кременю, що використовувався для виготовлення знарядь праці, Середня Десна була особливо приваблива для первісних мисливців. Саме цінна крем'яна сировина привела сюди 15 тис. років тому і мешканців однієї з найвідоміших у палеоліті України Мізинської стоянки, що яскраво представляє незвичайний світ прильодовикових мисливців на мамонтів. За кілька тисячоліть, а саме близько 13 тис. років тому, цей світ пішов у небуття у зв'язку з вимиранням об'єкта полювання – мамонта. В Європі розпочався фінальний палеоліт, або доба північного оленя.

Наприкінці палеоліту населення Полісся, із Середнім Подесенням включно, встановлює міцні і тривалі культурно-історичні зв'язки з Центральною Європою. З цього часу і до середньовіччя більшість етнокультурних явищ Поліської низовини або були безпосередньо принесені із заходу, або розвивалися під потужними західними впливами.

У культурному сенсі мізинська людність була носієм так званих епіграветських традицій, які у пізньольодовикову добу поширилися по всій території України, від Чорного моря до Полісся (стоянки Бармаки, Шоломки, Юровичі) і навіть на Середній та Верхній Десні (Мізин, Юдинове, Єлисеєвичі, Тимонівка). Тривалий час різні дослідники шукали сліди нащадків цих пізньольодовикових мисливців на мамонтів у фінальному палеоліті та мезоліті Верхнього Подніпров'я. Особливо великих зусиль доклав у цій справі білоруський дослідник В.Ф.Копитін¹, який багато років вбачав наявність генетичного зв'язку носіїв мезолітичних культур Східної Білорусі з мізинськими мисливцями на мамонтів.

Однак переважна більшість сучасних фахівців, спираючись на потужну джерельну базу, бачить генетичні витоки культур фінального палеоліту та мезоліту північного заходу Східної Європи, з Подесенням включно, на заході, у Південній Балтії, а не в місцевій мізинській культурі мисливців на мамонтів². Факти свідчать, що, незважаючи на стрімку

деградацію льодовика у фінальному палеоліті, епіграветське населення Київщини та Подесення не тільки не просунулося у північному напрямку, а? навпаки, відступило з освоєного ним ще у пізньольодовиковий час Полісся та Подесення на південь. Судячи з археологічних матеріалів, полишені ними терени зандрової смуги Східної Європи (Полісся та Подесення) у середині фінального палеоліту зайняли мігранти із заходу, а саме мисливці на північного оленя Західної та Південної Балтії зі специфічними наконечниками стріл на пластинах (культури Гамбург, Лінгбі, Красносілля, Свідер). Внаслідок цього у фінальному палеоліті та в мезоліті епіграветські традиції розвивалися на лесових плато Центральної України та в Надчорномор'ї, тоді як у Поліссі вони перервалися у зв'язку зі зміною населення.

Фінал льодовиків'я – доба перемін

Така зміна культурно-історичної орієнтації Полісся та Подесення, які у попередню епоху пізнього льодовиків'я були заселені епіграветською людністю, має вагомі природно-кліматичні та соціально-економічні причини. Палеогеографічні дані свідчать, що у ранньодріасовий час Полісся, внаслідок спричиненої деградацією льодовика зміни водного режиму, перетворилося в непридатну для життя заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом³. Сучасна гідросистема лише починала формуватися, і недостатній уріз русел польських річок заважав дренажу зандрових низин. Розмерзання мерзлих ґрунтів під час потеплінь в умовах низинного рельєфу зумовлювало заболочення значних територій, які стали непрохідними для людини. Безкраї польські прильодовикові озера та болота не сприяли мешканню первісних мисливців у Поліссі. Особливо значною перепоною було Поліське льодовикове озеро, що займало басейн Прип'яті від її верхів'я до нижньої течії, де неподалік від м. Мозир утворилася своєрідна гребля⁴.

Унаслідок потепління у фінальному палеоліті маси води з льодовика прорвали греблю Поліського льодовикового озера, яке за короткий час дренажувалося долиною Дніпра у Чорне море. Тим самим відкрився доступ у Полісся людським колективам із басейну Вісли. Слідом за цією подією у період Аллереду (12 тис. р. тому) сталося поглиблення річкових долин. Це сприяло подальшому дренажу прильодовикових озер, а також спричинило формування сухих піщаних борових терас, придатних для влаштування стоянок. Беллінзьке і, особливо, аллередське потепління сприяли розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширенню далеко на північ численної популяції північних оленів. Усе це створило сприятливі умови для заселення Поліської низовини мисливцями на північного оленя.

Суттєвою причиною, що зумовила переорієнтацію напрямку культурно-історичних зв'язків фінальнопалеолітичного населення прильодовикових низин Східної Європи на Південну Балтію, була зміна теріофауни в регіоні. Вимирання мамонтів, промисел яких лежав в основі господарства епіграветського населення Полісся та Верхнього Подніпров'я, зокрема і мешканців стоянки Мізин, зумовило небувале поширення тут північного оленя. Полювання на оленів здавна набуло значно більшого розвитку на заході прильодовикової Європи (мадленські мисливці 17-12 тис. В.Р.), тоді як на лесових плато Східної Європи до початку раунського потепління, що передувало фінальному палеоліту (13,5 тис. В.Р.) мешкали мисливці на мамонтів (стоянки Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці, Бармаки, Єлісєєвичі, Юдинове, Тимонівка). Тому з вимиранням мамонтів і поширенням північних оленів Полісся та басейн Верхнього Дніпра були заселені не з півдня – нащадками епіграветських мисливців на мамонта, а з заходу – спадкоємцями мадленських мисливців на оленя, людністю гамбурзької та лінгбійської культур Південно-Західної Балтії.

Так, у середині фінального палеоліту, близько 12500-12000 В.Р., склалися сприятливі умови для розселення з Південно-Західної Балтії, через Польську низовину, в басейни Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра та Десни прильодовикових мисливців на оленя. З

цього часу через басейн Вісли на схід у Полісся і далі на Десну починають котитися хвилі мігрантів із заходу. Судячи зі знахідок характерних наконечників стріл, першими в Полісся просунулися з Південної Балтії мисливці на північного оленя культур Гамбург та Лінгбі⁵. Пам'ятки культури Лінгбі представлені в басейнах Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра виразними серіями великих черешкових наконечників. На їх основі 11 тис. р. тому сформувалася красносільська культура Полісся з дрібними черешковими та асиметричними вістрями. Ще одним нащадком культури Лінгбі була свідерська культура з характерними наконечниками стріл на пластинах, що мали пласку підтеску черешкової частини з черевця. Типові свідерські та красносільські пам'ятки поширені в басейнах Вісли, Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра. І хоча вони невідомі на Десні, тут досліджені стоянки типу Смячка, крем'яний інвентар яких являє собою своєрідний синтез свідерських та красносільських традицій.

Пам'ятки типу Смячка

Групу стоянок у гирлі р. Смяч при її впадінні в Десну за 10 км вище по Десні від м. Новгород-Сіверського відкрив і обстежив у 1925-1927 рр. М.Я.Рудинський⁶. У 1981-1983 рр. пам'ятки досліджував автор цих рядків⁷. Група смячкінських стоянок прив'язана до відслонень крем'яної сировини, що виходять на поверхню по краю надзаплавної тераси р. Смяч. На ділянці тераси та плато площею 0,5 га лівого берега р. Смячі при її впадіння в заплаву Десни було зафіксовано близько 20 окремих стоянок: Смячка ХІVА, Б, Г, Д, Бугри 1, 2, 3, Залісся 1, 2, 3, 4, Балка 1, 2, Крейда, Бор 1, 2 та ін. Стоянки являли собою скупчення крупного, білого від патини кременю на поверхні зораного поля. Культурний шар виявився частково зруйнованим природною ерозією та оранкою. Нижня непорушена частина шару, що залягала у бурому піску піщаного підґрунтя між оранкою та підстилаючим горизонтом крейди, досліджувалася шляхом розкопок. У 1981-1983 рр. розкопувалися скупчення Смячка ХІVА, Г, Бугри 1, Бор 1.

Крем'яні комплекси долини р. Смяч демонструють синтез власне свідерських культурних традицій з красносільськими (рис. 1). Вони менш пластинчасті, ніж Свідер Польщі, Волині, басейну Німану. Значну роль у виготовленні знарядь (різців, скребачок) грали не пластини, а відщепи. Властивих Свідеру двоплощинних, човнуватих нуклеусів небагато (рис. 1, 17), домінують одноплощинні зі слідами грубих сколів, знятих твердим відбійником (рис. 1, 15, 16), що типово для красносільських пам'яток. Більшість наконечників не свідерські верболисті, а черешкові (рис. 1, 1). Причому лише половина з них має пласку свідерську підтеску черешка. Ці вістря без підтески типологічно є красносільськими формами.

Пам'ятки типу Смячка Подесення за аналогіями з комплексами свідерської та красносільської культур датуються 11 тис. р. тому. Вони свідчать про проникнення в регіон із заходу в останнє тисячоліття льодовикової доби мисливців на північного оленя свідерської та красносільської культур, взаємовплив яких і породив пам'ятки типу Смячка Подесення. Їхні традиції обробки кременю простежуються на Десні і в наступну мезолітичну добу на стоянках пісочнорівської культури.

Пісочний Рів

Пам'ятка відкрита М.Я.Рудинським у 1925 р.⁸, коли на відомому городищі Пісочний Рів під нашаруваннями роменської та юхнівської культур знайдено насичений крем'яними виробами мезолітичний шар. Протягом 1940, 1945-1947 рр. пам'ятка розкопувалася на площі близько 200 кв.м М.В.Воєводським⁹. Л.Л.Залізник досліджував пам'ятку у 1981 р. на площі 20 кв. м¹⁰ та 1982 р. на площі 71 кв. м¹¹. 2002 р. розкопано ще 150 кв. м пам'ятки, а загальна площа дослідженої на ній території сягнула 450 кв.м. За всі роки вивчення стоянки на ній знайдено 37800 оброблених кременів, у тому числі 572 завершених знарядь. Виразна колекція стала підґрунтям виділення окремої пісочнорівської культури басейну Десни¹², яка охоплює інші стоянки Середнього

Понесення – Пісочний Рів 2, Гридасове, Городок, Мосолів Рів, Ком'ягіне 2Б, 3, 4.

Стоянка займає територію городища роменського та юхнівського часу, що розташоване на місі тераси Десни при впадінні в неї балки Пісочний Рів, за 1 км на північ від с. Рогівка на Новгород-Сіверщині. Культурний шар лежав під відкладами з матеріалами роменської та юхнівської культур у суглинку на глибині 0,7-0,8 м від поверхні.

Мешканці стоянки добували крем'яну сировину для виготовлення знарядь у найближчих ярах, де є відслонення крейди з конкреціями кременю. Техніка обробки кременю, морфологія виробів у цілому продовжує традиції красносільської культури, котрі проявилися, як зазначалося раніше, в пам'ятках типу Смячка. Крем'яний інвентар характеризується значними розмірами, переважанням серед заготовок знарядь грубих відщепів. Домінують однобічні одно- та двоплощинні нуклеуси для отримання грубих пластинчастих відщепів за допомогою твердого відбійника.

Серед різноманітних наконечників стріл переважають форми красносільських та посткрасносільських типів: черешкові вістря (рис. 2, 1-3), асиметричні наконечники алтинівського типу або «прапорці» (рис. 2, 5-14), численні трапеції, переважно асиметричні високих пропорцій (рис. 2, 15-25). Досить багато пластин зі скошеним ретушшю та псевдомікорізьцевим сколом кінцем (рис. 2, 26-29), які, схоже, є напівфабрикатами мікролітів. Зустрічаються сегментоподібні вістря, що переходять у обушкові ножі з прямою або випуклою спинкою, вкритою стрімкою ретушшю (рис. 2, 30-31). При виготовленні мікролітів широко застосовувалося глибоке, круте ретушування заготовки в красносільських традиціях.

Великими серіями представлені кінцеві скребачки на грубих пластинчастих відщепах. Зрідка трапляються подвійні та підокруглі скребки на відщепах. Нечисленні різці кутових та бічних ретушних типів, виготовлені на відщепах. Знайдено кілька грубих сокир на відщепах з перехватом.

Комплекси пісочнорівської культури Подесення мають прямі паралелі в колекціях крем'яних виробів grenської культури Східної Білорусі та ієнівської верхів'їв Волги й Оки. Висловлена навіть думка, що усі три культури – це локальні варіанти єдиного культурного явища¹³. Пісочнорівські стоянки Середнього Подесення, враховуючи численні радіокарбоніві дати аналогічних стоянок ієнівської культури Верхньої Волги, датуються першою половиною – серединою мезоліту, тобто 9-8 тис. до н.е.

Більшість сучасних дослідників генетично пов'язують пісочнорівську культуру з лінгбійською лінією розвитку у Східній Європі. Її безпосереднім нащадком вважається красносільська культура (Східний Аренсбург) Полісся, басейнів Німану, Верхнього Дніпра, Десни¹⁴. Перехідними пам'ятками від красносільської до пісочнорівської культур вважаються стоянки типу Боровка Верхнього Подніпров'я¹⁵. Їхній інвентар характеризується наконечниками лінгбійських та красносільських типів, а також архаїчними асиметричними вістрями алтинівського типу.

Пам'ятки типу Боровка на підставі архаїчності крем'яного інвентаря традиційно датують початком мезоліту і вважають першим етапом розвитку культури. Розвиненіші матеріали відомі зі стоянок типу Пісочний Рів, інвентар яких описаний вище. Типологічні аналогії цим комплексам, як зазначалося, дають матеріали більшості ієнівських стоянок Верхньої Волги, котрі надійно датовані радіокарбонівим методом першою половиною – серединою мезоліту.

Останній етап розвитку пісочнорівської культури на Десні представлений групою стоянок типу Студенок (рис. 3), розкопаних 1981 р. біля Новгорода-Сіверського¹⁶. Крем'яний інвентар цих пам'яток (Студенок, Мураги, Попове Озеро, Віть 1, 2) за головними показниками є пізнішим етапом розвитку пісочнорівського. Вироби дрібніші, розвиненіші. Домінує відщеп як форма заготовки. Серед нуклеусів переважають одно- та двоплощинні для нерегулярних пластин та відщепів. У мікронаборі домінують високі асиметричні, рідше симетричні трапеції на відщепах (рис. 3, 1-17).

Зустрічаються окремі алтинівські вістря (рис. 3, 18), високі трикутники, пластини зі скошеним кінцем (рис. 3, 19, 20). Невеликою серією представлені наконечники на пластинах (рис. 3, 21-23), масивні в перетині свердла (рис. 3, 24).

Численні скребачки – неправильної форми, підокруглі, кінцеві виготовлені з відщепів (рис. 3, 25-31). Серед різців переважають бічні ретушні на грубих відщепах (рис. 3, 32-34). Виразною серією представлені двобічно оброблені сокири, тесла, листоподібні наконечники (рис. 3, 35, 37).

Багато в чому подібний кремій ранньонеолітичних стоянок типу Вирчище Подесення дав підстави припускати участь пам'яток типу Студенок у генезі неоліту Десни¹⁷.

Отже, пісочнорівська мезолітична культура басейну Десни є місцевим явищем, що сформувалося на Верхньому Дніпрі та у Подесенні на культурних традиціях західного походження (культури Лінгбі та Красносілля).

Кудлаївка

Яскравою мезолітичною пам'яткою Подесення є стоянка Кудлаївка, що дала назву окремій мезолітичній культурі Полісся. Стоянку відкрив 1925 р. М.Я.Рудинський¹⁸. Кілька спроб пошуків, придатних для розкопок ділянок пам'ятки, пізніше здійснили В.С.Куриленко, Д.Я.Телегін, Л.Л.Залізник. Пам'ятка розташована на краю піщаного узвишся в заплаві правого берега Десни біля села Кудлаївка на Чернігівщині. Вся колекція М.Я.Рудинського походить зі зборів на поверхні, налічує 4555 предметів, у тому числі 129 ретушованих знарядь, і зберігається у фондах Національного історичного музею України у Києві.

Виробам з Кудлаївки властивий мікролітизм і відщеповість. Переважну більшість знахідок становлять дрібні відщепи місцевого плямистого кременю і вкриті люстром від перевітання вітром піщаного шару. Домінують одно- та двоплощинні ядрища для пластинчастих відщепів (рис. 4, 79-82). Характерна крута, обрубуюча край заготовки ретуш, за допомогою якої виготовлялися численні мікроліти (рис. 4, 1-65). Переважна більшість з них представлена різноманітними мікрровкладнями: кудлаївськими вістряма (рис. 4, 1-14, 19-29), пластинками з притупленим краєм (рис. 4, 33-46), поодинокими сегментоподібними (рис. 4, 30-32) та коморницькими вістряма (рис. 4, 15-18). Примітною особливістю пам'ятки є виразна серія наконечників стріл на дрібних пластинах (рис. 4, 47-55). Більшість з них має плоску підтеску з черевця, як на стрілах свідерської культури. Знайдено 14 трапецій, переважно високої форми (рис. 4, 69-73). Невеликою, але виразною серією представлені свердла (рис. 4, 47-55). Численні й різноманітні скребачки виготовлені з відщепів (рис. 4, 66, 67, 74-78). Різець усього один на відщепі (рис. 4, 68).

Стоянки з подібним мікролітичним інвентарем відомі на захід від Чернігівщини по всьому Поліссю, а також на Німані. На Київщині це стоянки Таценки, Кухарі, Мартиновичі, Вали, Броди, Річище, Селище, Коржі; на Волині – Криниця, Поляни, Рудня, Омит, Люботинь 3, Бітьон, Великий Мінськ; у Білорусі – Озерна, Білосорока, Кожангородок; у Литві – Піпляй 1С, Кабеляй 2В; у Східній Польщі – Люта, Ставинога. Близьким аналогом кудлаївським пам'яткам Полісся є коморницька культура Польщі, крем'яні комплекси якої вирізняються наявністю великих серій трикутників та нечисленністю кудлаївських вістрів.

На думку більшості фахівців, культура датується першою половиною мезоліту (9-8 тис. до н.е.), походить від культур Коморниця Польщі та Дювенсі Німеччини, а отже, просунулася у Полісся із заходу. Стоянка Кудлаївка на Чернігівщині є крайнім східним пунктом просування цього населення Поліссям на схід. Судячи з виразної серії трапецій, її слід віднести до пізнього етапу існування культури і датувати 7-6 тис. до н.е. Кудлаївська людність, схоже, співіснувала з пісочнорівською, займаючи, головним чином, пониззя Десни, де подібні матеріали відомі зі зборів під Черніговом.¹⁹

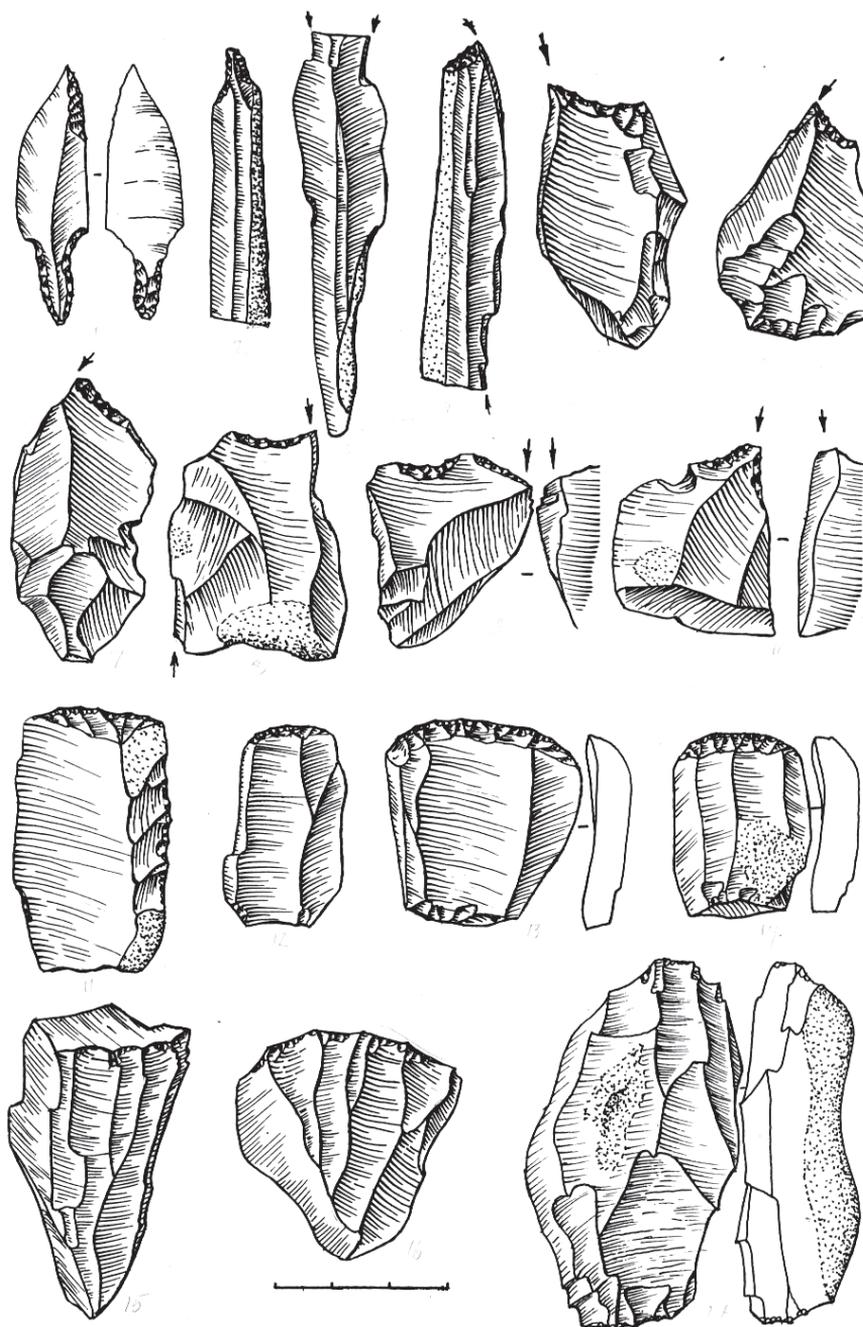

Рис. 1. Смячка XIV Б. Крем'яні вироби.

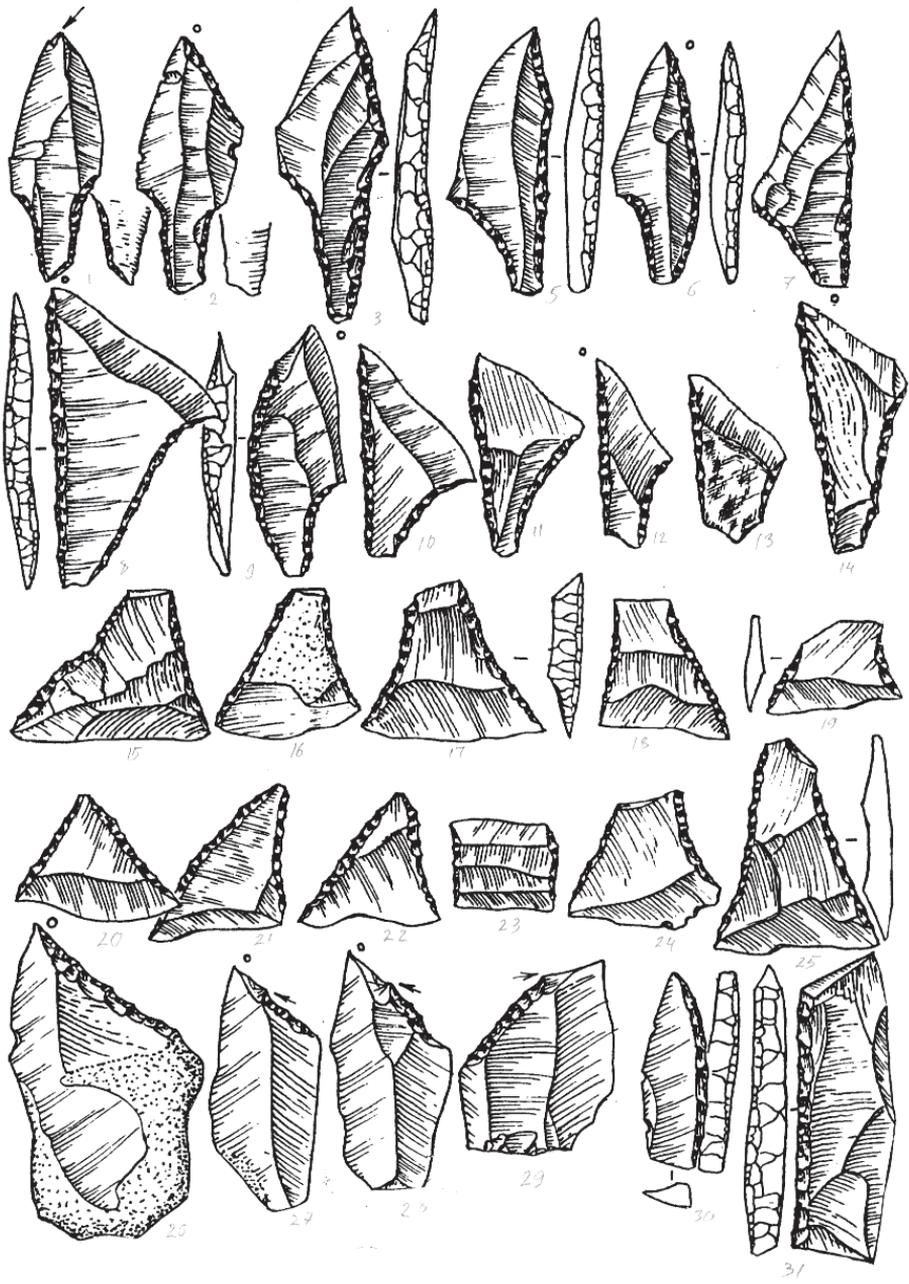

Рис. 2. Пісочний Рів. Наконечники стріл.

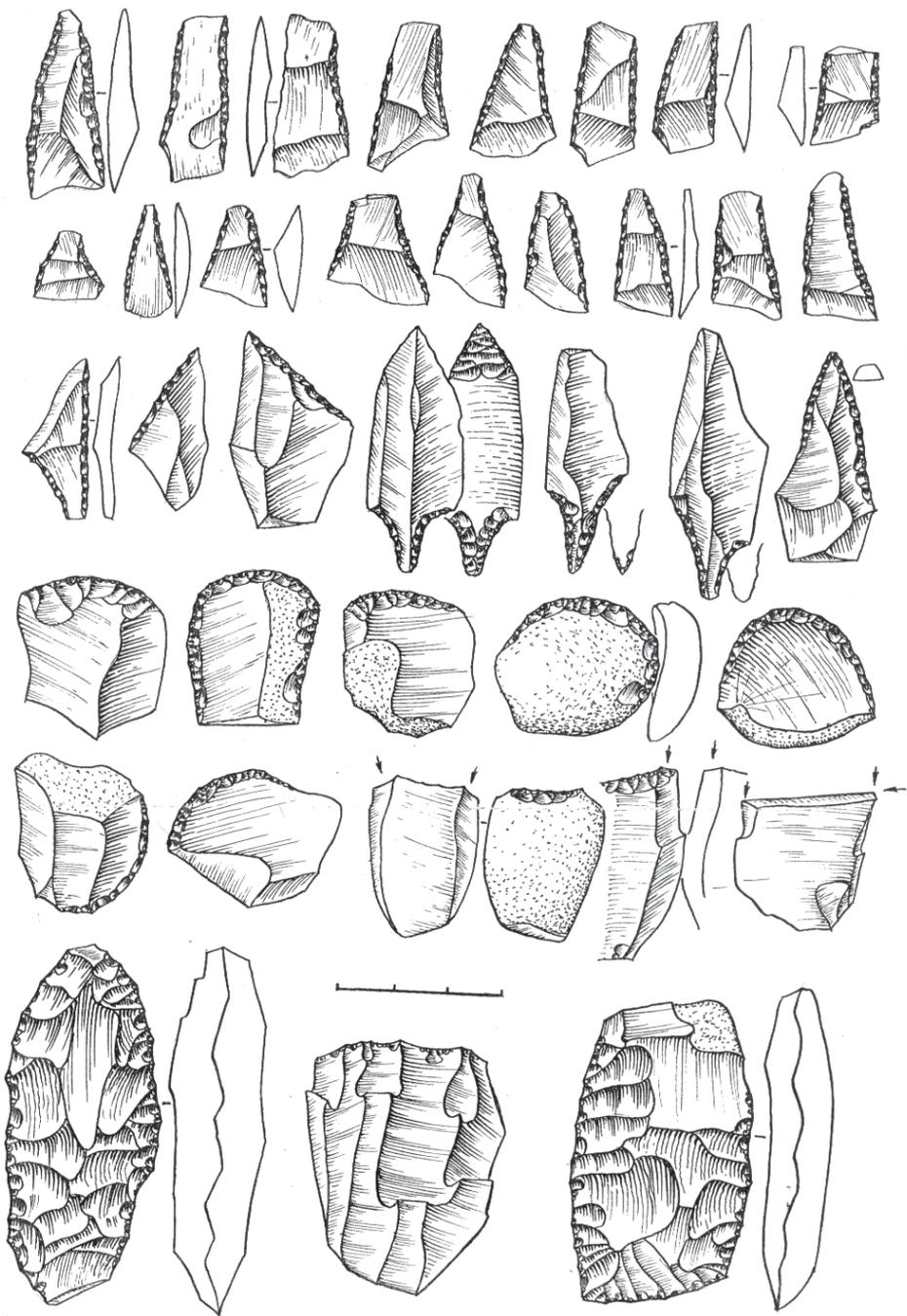

Рис. 3. Студенок. Крем'яний інвентар.

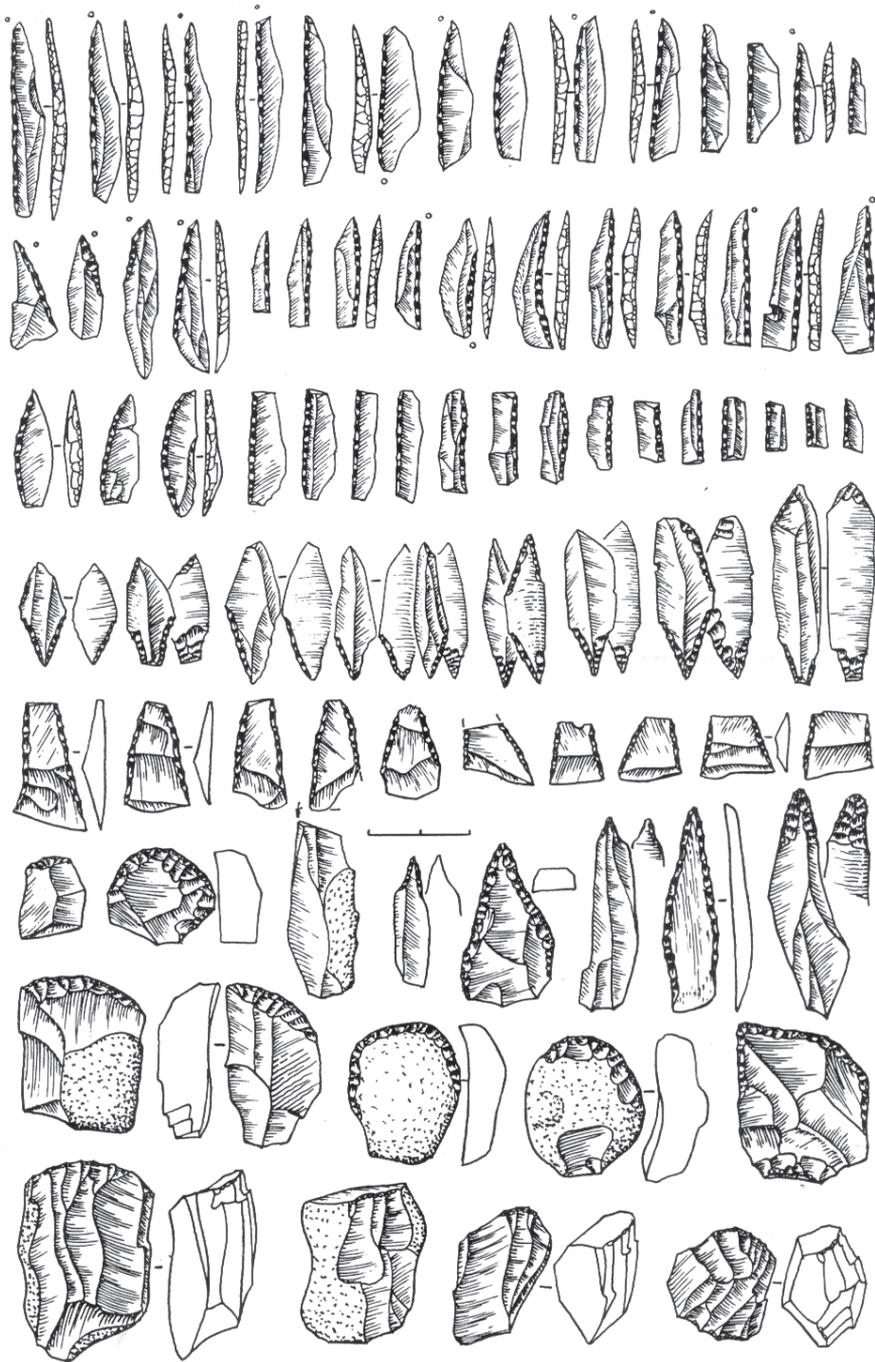

Рис. 4. Кудлаївка. Крем'яний інвентар.

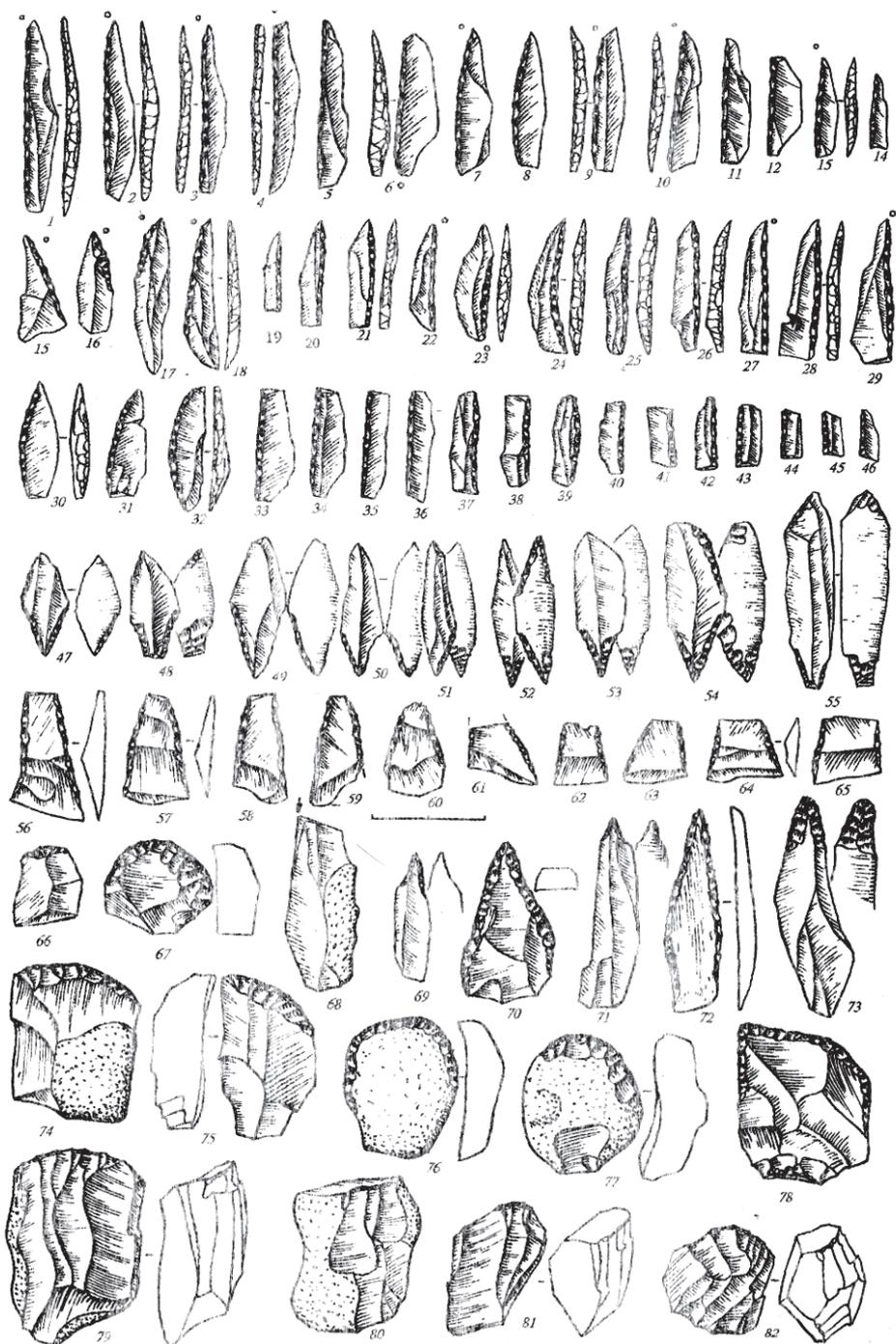

Рис. 5. Кудлаївська культура. Крем'яні вироби стоянки Кудлаївка, за М.Я. Рудинським.

Висновки

Сучасний стан археологічних джерел дає підстави стверджувати, що починаючи з фінального палеоліту (принаймні 12-11 тис. р. тому) встановився тривкий культурний зв'язок Чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся з населенням розташованих західніше задрових низин – Поліської, Польської, Північно-Німецької. Як природно-кліматичні умови Полісся є органічним продовженням природних умов згаданих низин, так у культурно-історичному сенсі Полісся з Новгород-Сіверщиною включно з фінального палеоліту до Середньовіччя було тісно пов'язане з центрально-європейськими низовинами. З останнього тисячоліття льодовикової доби через басейни Вісли та Прип'яті на схід періодично котилися хвилі носіїв західних культурних традицій – Лінгбі, Свідер, Красносілля, Кудлаївка, під впливом яких постали такі місцеві культурні явища, як Смячка, Пісочний Рів, Студенок. Виняток становить доба неоліту, коли у 5-4 тис. до н.е. у басейні Десни та Сейму з півночі просунулося населення неоліту ямково-гребінцевої кераміки, яке, на думку більшості фахівців, було далеким прашуром фінських народів. Однак у 3-2 тис. до н.е. ці протофінські племена витискаються з Середньої Десни назад на північ новими хвилями мігрантів із заходу – людністю культури кулястих амфор, шнуровиками, пізніше тшинецько-комарівської культури. На основі традицій цих мігрантів сформувалася спочатку середньодніпровська культура, а потім сосницька. Саме від них через Милоград та Юхнове доби раннього заліза тягнеться етнокультурна неперервність до середньовічних балтів Верхнього Дніпра та Десни.

Джерела та література:

1. *Копытин В.Ф.* Мезолит Юго-Восточной Белоруссии // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 60. – 66. *Він же.* Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. – Могилев, 1992. – 87 с. *Він же.* У истоков ип.ской культуры. Боровка.- Могилев, 2000.- 143 с.
2. *Римантене Р.К.* Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс: Минтис, 1971. – 203 с. *Кольцов Л.В.* Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М., 1977. – 216 с. *Зализняк Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989а. – 182 с. *Зализняк Л. Л.* Передісторія України X-V тис. до н.е. - К., 1998. -307 с. *Зализняк Л. Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України.-К., 2005.- 184 с.
3. *Вознячук Л.Г.* К стратиграфии и палеогеографии неоплейстоцена Белоруссии и смежных территорий // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии.-Минск, 1973.-с.62. *Якушко О.Ф., Махнач Н.А.* Основные этапы позднеледников'я и голоцена Белоруссии // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии.-Минск, 1973.- С.79.
4. *Пазинич В.Г.* Геоморфологічний літопис великого Дніпра.-Ніжин, 2007.-с.108-118. *Зализняк Л.Л.* Дніпро-прип'ятська катастрофа фінального палеоліту // Археологія 3.- 2008.
5. *Зализняк Л.Л.* Охотники на северного оленя., с.12-20. *Він же.* Фінальний палеоліт., с.44-51.
6. *Рудинський М.* Смячка. Коротке звітлення за р. 1926. – К.:ВУАК., 1927. – С. 118 – 122. *Він же.* До питання про культури мезолітичної доби на Україні // Антропология. – № 1. – 1928. – С. 73 – 91.
7. *Зализняк Л.Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 74 – 142.
8. *Рудинський М.Я.* Передісторичні розшуки у Північно-Східній Чернігівщині // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925. – К.: ВУАК, 1926. – С. 13 – 26.
9. *Воеводский М.В.* Важнейшие итоги деснинской экспедиции 1946 г. // КСИИМК. – Вып. XX. – М. – Л., 1948. – С. 36 – 44. *Він же.* Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК.– Вып. XXXI.– 1950.–С.96 – 120. *Воеводский М.В.,* Формозов А.А. Стоянка Песочный Ров на реке Десне // КСИИМК. – Вып. XXXV. – 1950. – С. 42 – 54.
10. *Зализняк Л.Л.* Деснянська мезолітична культура // Археологія. –№ 46. – 1984б. – С. 1 – 17.
11. *Зализняк Л.Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита., с.108-120.
12. *Зализняк Л.Л.* Деснянська мезолітична культура. *Він же.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита., с.108-134. *Він же.* Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991. с. 44-52. *Він же.* Передісторія, с.145-150, *Зализняк Л.Л., Каравайко Д.В., Маярчук С.П.* Археологічна експедиція НАУКМА 2002 р. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум, ип., 11, Археологічні студії, К., 2003.- С.5-13. *Він же.* Фінальний палеоліт., с.55-62.

13. Залізник Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация..., с.124.
14. Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура..., с. 15. *Він же*. Население Полесья..., с. 48, *Кравцов А.Е.* О хронологии бутовской и иневской мезолитических культур в Волго-Окском междуречье // Актуальные вопросы археологии Верхне-Окского междуречья. – М., 1991, – С. 38 – 59. *Сорокин А.Н.* К вопросу о периодизации и хронологии иневской культуры // Археологические памятники Волго-Клязминского междуречья.– Иваново, 1990. – С. 31 – 35.
15. Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура...С.15. *Він же*. Культурно-хронологическая периодизация мезолита. С.123.
16. Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура...С.8-13. *Він же*. Культурно-хронологическая периодизация мезолита... С.124-134. *Він же*. Население Полесья... С.49-52.
17. Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура. С.13. *Він же*. Культурно-хронологическая периодизация мезолита... С.134.
18. *Рудинський М.Я.* Передісторичні розшуки у Північно-Східній Чернігівщині... С. 25.
19. *Баран-Бутович М.Г.* Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи // Антропология. – № 2. – К., 1929. – С. 233 – 240.

Олена Черненко

●

ПЕРШІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ

Мізинська стоянка – одна з найвідоміших археологічних пам'яток України та, безумовно, найвідоміша археологічна пам'ятка Чернігівщини. Традиційно вважається, що її було відкрито Федором Кіндратовичем Вовком, який улітку 1908 р., напередодні XIV археологічного з'їзду в Чернігові, провів розкопки на місці знаходження кісток мамонта у садибі козака Сисоя Кошеля. Це твердження можна зустріти в багатьох виданнях останніх десятиліть,¹ проте в науковій літературі існують дещо інші версії історії відкриття пам'ятки.

На думку О. Франко, стоянка була відкрита Ф. Вовком 1907 р. Дослідниця посилається на спогади доньки Ф.К. Вовка, Галини, яка згадує, що ще 1907 р. її батько оглянув Мізинську стоянку: «весною 1907 р. Хв.[едір] К.[Кіндратович] виїхав з Петербурга на Україну... Знаючи, що в Чернігові на майбутній 1908 рік готують археологічний з'їзд, а до нього виставку, Хв. К. вирішив по дорозі заїхати до Чернігова. Ще на пароплаві, що йшов від містечка Макошин до Чернігова, Хв. К. почув, що туди з села Мізеня* днями привезли якісь велетенські кістки. І справді – в Чернігівському музею просто долі лежала купа кісток мамунтів й інших незвичних звірів, а коло них і червона земля, в якій їх знайшли. Хв. К. зразу помітив в тій землі дрібні чорні камінці й пізнав, що це знаряддя з кременю, палеолітичних часів з Мадленської доби»². Далі Галина Вовк згадує про те, що її батько тоді ж відвідав Мізин. Там він оглянув яму під погріб у садибі козака Кошеля, де були знайдені кістки мамонта, і домовився з господарем припинити будівництво погребя, доки не буде проведене археологічне дослідження. Самі дослідження, за спогадами Галини, відбулися влітку наступного, 1908 р.

1907 р. вважав датою відкриття Мізинської стоянки також Іван Гаврилович Шовкопляс. Хоча він дещо інакше викладає історію відкриття пам'ятки в монографії «Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху», виданій у Києві 1965 р. : «...в 1907 г. при сооружении погребя... были обнаружены крупные кости мамонта. ...О находке костей стало известно ЧГУАК** в Чернигове и Черниговскому отделению Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда... Их представитель, прибыв в с. Мезин,

собрал обнаруженные кости мамонта и провёл небольшие зачистки... Доставленные в Чернигов кости ископаемых животных из Мезина в 1908 г. были экспонированы среди доисторических древностей Черниговской губернии на выставке XIV Археологического съезда. Осматривая их, участник съезда, крупный специалист в области изучения палеолита... Ф.К. Волков (Вовк) обнаружил в приставшем к ним лёссе небольшое число мелких кремней, с признаками искусственного расщепления... Оценив научное значение находки из Мезина, Ф.К. Волков... летом 1908 г. посетил Мезин и произвёл на месте обнаружения раскопки...»³.

У цілому наведена версія не суперечить спогадам Галини Вовк, але в ній згадується, що дослідженням Ф. Вовка передували розшуки та «зачистки», здійснені 1907 р. представником Чернігівського попереднього комітету по влаштуванню XIV Археологічного з'їзду.

Про ці розкопки («зачистки») згадують також дослідники старшого покоління, наприклад, М. Грушевський: «Довідавшись... (про випадкові знахідки в садибі Сисоя Кошеля. – **О.Ч.**), один з членів Чернігівського організаційного комітету археологічного з'їзду постарався розкопати кручу в сусідстві ...і тим самим збільшити первісну знахідку рядом інтересних взірців»⁴. Сам Ф. Вовк у доповіді на XIV археологічному з'їзді, присвяченій Мізинській стоянці, відзначив, що раніше за його розкопки, «благодаря заботам одного из членов Предварительного комитета съезда... была раскопана небольшая часть склона...», а саме, «начали рыть траншею, несколько ниже погребя по направлению к церкви, в месте, где ещё прежде были замечены кости мамонта. В этом месте сделана была небольшая прямоугольная выемка метра на 1,1/2 вглубь ската террасы».⁵ На жаль, ім'я представника Чернігівського попереднього комітету, автора розкопок, Ф. Вовк не наводить.

Відомо, що Попередній комітет з підготовки XIV з'їзду створили у Чернігові 1906 р. Ним була розроблена спеціальна «Программа подготовительных работ к XIV Археологическому съезду», яка, серед інших заходів, передбачала збір матеріалів на території губернії для створення виставки⁶. Каталогізацією надісланих на виставку матеріалів займався Петро Михайлович Добровольський, завідувач справ Чернігівської архівної комісії, один із провідних її діячів. Людина різнобічних інтересів, П. Добровольський був обізнаний і з археологією – брав участь у роботі двох археологічних з'їздів (у Харкові та Катеринославі), неодноразово здійснював розкопки на Чернігівщині за дозволами Імператорської археологічної комісії.⁷

Як можна дізнатися з матеріалів Чернігівської архівної комісії, саме П. Добровольський звернув увагу на знахідки, надіслані на виставку священиком с. Мізин – кістки мамонта, вириті в садибі Сисоя Кошеля.⁸

За ініціативою П. Добровольського у жовтні 1907 р. у Мізині були здійснені невеликі розкопки, які фінансувалися Чернігівським попереднім комітетом⁹. Водночас серед мешканців селища провели збір експонатів та опитування щодо знахідок попередніх років. Заклопотаний роботою, пов'язаною з організацією з'їзду, П. Добровольський оприлюднив лише коротке повідомлення про розшуки у Мізині в передмові до каталогу виставки XIV Археологічного з'їзду⁹. Згадки про ці роботи зустрічаються також у каталозі Чернігівського музею 1915 р. (з розкопок 1907 р. до музею надійшли кістки мамонтів від двох скелетів та інш.)¹⁰, а найдетальніше схарактеризував перебіг подій у своїх спогадах соратник П. Добровольського Аркадій Верзилов¹¹.

Місце розкопок П. Добровольського Ф. Вовк обстежив 1908 р. Як виплаває зі змісту його доповіді на Археологічному з'їзді, Ф.Вовк провів розчистку «розкопу» 1907 р., визначив характер залягання культурного шару та геологічну ситуацію на місці знахідки. В доповіді також є досить коректні вказівки на те, що попередні

(перші) розкопки Мізинської стоянки були проведені недбало та некваліфіковано¹².

Безумовно, можна погодитись, що наукове відкриття пам'ятки, її професійне визначення зробив саме Ф. Вовк. П. Добровольський не мав достатнього рівня наукової підготовки, щоб належним чином здійснити дослідження та оцінити свої знахідки, хоча йому і належить першість у розкопках.

Напевне, подібно до багатьох своїх сучасників, П. Добровольський розглядав археологічні розкопки як засіб отримання “старожитностей”. Якщо оцінювати його розшуки 1907 р. у Мізині з цієї точки зору, то наслідки виправдали всі сподівання: були знайдені численні кістки мамонта і “допотопних тварин”. Колекцію привезли до Чернігова пароплавом по Десні (саме про цю подію, скоріше за все, йдеться у спогадах Галини Вовк)¹³. На виставці з'їзду кістки допотопних тварин займали середину першого залу та “привлекали внимание не только членов съезда, но и посторонней публики”¹⁴.

Таким чином, ми можемо вважати датою відкриття Мізинської стоянки або 1907 р., рік перших, некваліфікованих розкопок, здійснених П. Добровольським, або 1908 р. – рік перших наукових досліджень пам'ятки, здійснених Ф. Вовком. Хоча між цими подіями простежується певна логічна послідовність та хронологічний зв'язок: якби чернігівський краєзнавець Петро Михайлович Добровольський не звернув увагу на мізинські знахідки, то наукові дослідження Ф. Вовка 1908 р. навряд чи відбулися б.

Джерела та література:

1. Словник-довідник з археології – К., 1992. – С. 394; Чернігівщина. Енциклопедичний словник-довідник. – К., 1990. – С. 456.
2. Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – С. 232.
3. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднелеолитическую эпоху. – К., 1965. – С. 12; див. також Шовкопляс И.Г. Мізинська стоянка // Радянська енциклопедія Історії України. – Т.3. – С. 145.
4. Техніка і умілість палеолітичної доби в находках Мізинського селища // Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 17.
5. Волков Ф.К. Палеолитическая стоянка в с. Мезин Черниговской губернии // Труды XIV Археологического съезда. – М., 1911. – Т.3. – С. 262.
6. Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 4 – 5.
7. Черненко О., Ясноўська Л. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 34 – 40.
8. Труды ЧГУАК 1909.– Чернигов, 1910. – Вып. 8. – Отдел 2-й. – С. 203 – 204.
9. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С.2.
10. [Каталог] Черниговский соединённый исторический музей Городской и Учёной Архивной Комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. – Чернигов, 1915. – С. 18.
11. Верзилов А.В. Пётр Михайлович Добровольский, биографический очерк с приложением портрета П.М. Добровольского // Труды ЧГУАК 1909 – 1910. – Чернигов, 1910.– Вып. 8. – Отдел 2-й. – С. 194 – 204; Він же. Мої спогади про чернігівських археологів // Український історик. – 1991. – №№ 1 – 2. – С. 158.
12. Волков Ф.К. Вказана праця. – С. 265.
13. Верзилов А.В. Мої спогади... – С. 204.
14. Горгалов Н.К. Доклад о деятельности XIV Археологического съезда в Чернигове 1 – 12 августа 1908 г. // Известия общества археологии, истории и этнографии. – Казань, 1908. – (Отдельный оттиск). – С. 8 – 9.

* На початку ХХ ст. використовувалась назва селища Мізинь (Мъзинь), звідси – «Мізинська стоянка», що не відповідає сучасному найменуванню населеного пункту: Мезин. За легендою, селище назване на честь засновника, проте, можливо, топонім утворено з балтської, від *mez* – «ліс».

** Черниговская губернская учёная архивная комиссия.

*** Це чи не єдина дослідницька експедиція, яку фінансував Чернігівський комітет, інші приурочені до з'їзду дослідження здійснювались коштом Д.Я. Самоковасова.

УМОВИ ІСНУВАННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЛЮДИНИ БАСЕЙНУ ДЕСНИ

Стоянка Мізин уходить до групи пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи, які протягом багатьох років досить детально комплексно вивчаються спеціалістами різних галузей – археологами, палеогеографами, палеопедологами, палінологами, палеозоологами та ін. Завдання таких досліджень – відтворити природне оточення давньої людини, показати його взаємодію з нею.

Басейн Десни, де розташована стоянка Мізин, – це один з районів, в якому є численна група пам'ятників середнього та пізнього палеоліту. Це - мустьєрські стоянки Хотилеве 1, Бетове, Неготине, Чулатове III та ін. і пізньопалеолітичні стоянки Хотилеве 2, Єлисеєвичі, Пушкарі, Юдинове, Тимонівка.

Природні умови існування тут людини для більшості з них встановлені за результатами комплексу досліджень, серед яких чи не найголовнішу роль відіграють дані палінологічного аналізу. Результати спорово-пилкового (палінологічного) аналізу отримано для стоянок Хотилеве 2 (Зеліксон, Моносзон, 1972), Пушкарі 1(Погон) та Юдинове (Величко, Грибченко, Куренкова, Новенко, 1999), Тимонівка (Величко, Грехова, Губоніна, 1977). До цього переліку можна віднести і стоянки Середнього Дніпра - Межиричі (матеріали Е.Зеліксон, 1977; О.Новенко та М.Комар, 2001), Добранічівка (Дубняк, Пашкевич, 1978). Разом з даними археологів завдяки таким дослідженням відтворено умови існування мешканців стоянок.

Пилкові спектри з культурних шарів стоянок Хотилеве, Авдієве, Єлисеєвичі, Тимонівка, Юдинове подібні між собою. В них переважає пилок трав, серед яких є типові степові ксерофіти, котрі зараз не зустрічаються в басейні Десни, та рослини, характерні для несформованого ґрунтового-рослинного покриву. Серед пилку дерев найчастіше зустрічається пилок сосни та берези, зрідка – ялини, в незначній кількості дерев, що відносяться до сибірського елемента, – модрини, ялиці, кедрової сосни. Спори також характеризують арктичну або аркто-алякійську рослинність: *Botrichium boreale*, *Selaginella selaginoides*.

У сучасному рослинному покриві аналогів для середовища існування пізньопалеолітичної людини немає. Це був своєрідний рослинний покрив відкритих ландшафтів, в якому поєднувались тундрові та степові угруповання з участю соснового, березового та модринового рідколісся. Така рослинність, сформована за умов континентального та помірно-холодного клімату, отримала назву перигляціального лісостепу (Гричук, 1973). Для неї характерним був добре розвинутий трав'яний покрив з невеликими сосновими (подекуди з домішкою ялини) та березовими (в тому числі і кущовидна береза) ділянками. Серед великої кількості типових ксерофітів, тобто рослин посушливих степів, таких як білолозник сирій (*Eurotia ceratoides*), віниччя сланке (*Kochia prostrata*), ефедра двоколоскова (*Ephedra distachya*), рослин, сучасні ареали яких не охоплюють басейну Десни, були також холододлюбні рослини (*Botrychium boreale*, *Selaginella selaginoides*), невелика кількість сибірських елементів – модрини (*Larix*), ялиці (*Abies*) і сосни кедрової (*Pinus cembra*) та холододлюбивого *Alnaster fruticosus*, який у наш час зустрічається в районах вічної мерзлоти. Невеликі лісові ділянки займали долини балок та річок, вододіли вкривала степова рослинність та лучні і кущові формації.

Рослинний покрив був доброю ресурсною базою як для збиральництва, так і для існування пізньоплейстоценових тварин, у складі якої були мамонт, північний

олень, бізон, сайга, дикий кінь. Очевидно, що об'єктом пізньопалеолітичних мисливців перш за все були великі стадні тварини. Середнє Подніпров'я та Полісся - це область поширення пізньопалеолітичних мисливців на мамонтів. У степу полювали переважно на бізонів, тура, диких віслюків (Долуханов, Пашкевич, 1977, с. 137 – 140). Поблизу стоянки Мізин відомо близько 15 місцезнаходжень залишків мамонта, біля стоянки Пушкарі знайдено велике скупчення їхніх залишків.

Мешканці поселень, важливим заняттям яких було полювання на мамонтів, розташовувались тут у різні пори року. Стоянки Мізин, Добранічівку, Межирічі, Гінці дослідники вважають зимовими поселеннями. Вони розташовані на низьких надзаплавних рівнях, при виході балки в долину великої ріки. Стоянки Пушкарі 1, Чулатове 2 та ін. займали високі ділянки рельєфу й існували у весняно-літній період. П.С.Шидловський пов'язує різне розміщення стоянок з пересуванням стада мамонтів у різні пори року. В теплу пору року внаслідок танення криги і заболочування заплав мамонтові стада змушені були пересуватись на підвищені ділянки рельєфу (Шидловський, 2005, с. 76).

Для стоянки Мізин немає палеоніологічних даних. Складно визначити стратиграфічне положення культурного шару в делювіальній товщі балочної тераси. Його утворення, на думку А.О.Величко, згідно із загальною стратиграфічною ситуацією району та співвідношенням поверхні стоянки з надзаплавними терасами Десни, відбувалося не пізніше 20 000 років тому, хоч є декілька різнорідних дат : $27\ 500 \pm 800$, $21\ 600 \pm 2\ 200$, $15\ 100 \pm 200$. (Величко, Грибченко, Куренкова, Новенко, 1999, с. 37).

Найближче до Мізинської стоянки міститься група пізньопалеолітичних стоянок Пушкарі - Пушкарі 1, Погон, Бугорок, які розташовані на мисі, утвореному долиною Десни та широкою давньою балкою Мосолів Рів.

Культурний шар стоянки Пушкарі 1 має декілька дат: $16\ 775 \pm 605$; $19\ 010 \pm 220$; $20\ 600 \pm 1300$; $20\ 700 \pm 500$. Стоянка Погон має дату $18\ 690 \pm 770$. Стоянка Бугорок за станом кремневої індустрії наближена до стоянки Тимонівка 1, для якої визначено дати $12\ 200 \pm 300$; $14\ 530 \pm 120$; $14\ 750 \pm 120$; $15\ 300 \pm 700$.

Група стоянок Пушкарі існувала в умовах сурового періоду максимального похолодання останньої льодовикової епохи, і згодом людина залишила цю місцевість у зв'язку з деградацією багаторічної мерзлоти та активізацією ерозійних, делювіальних та еолових процесів (Величко та ін., 1999, с. 28). Такі процеси, можливо, зруйнували поверхню, на якій розташовувалася стоянка.

Результати палеоніологічного аналізу стоянки Погон та Пушкарі 1 дають можливість реконструювати рослинний покрив періоду існування тут людини (дані О.Новенко). Отже, рослинний покрив мав вигляд перигляціального лісостепу. В долині Десни та в ярах росли соснові, березово-соснові ліси з підліском з кущовидних беріз *Betula nana*, *Betula humilis* та *Alnaster fruticosus* і потужним покривом з папоротей родини Polypodiaceae та *Botrychium lunaria*. Знайдено також спори мікротермного виду, відсутнього в сучасній флорі центру Російської рівнини *Botrychium boreale*. Відкриті простори займали степові ценози та лучна рослинність. Несформований ґрунтовий покрив та піщані ділянки займали *Botrychium lunaria*, *Chenopodium album*, *Centaurea cyanus* (Величко та ін., 1999, с. 28 – 30). Про перигляціальний характер степових формацій свідчить наявність у спорово-пилкових спектрах пилку рослин-індикаторів таких формацій – *Ephedra*, *Artemisia* s/gen.*Seriphidium*.

Стоянка Хотилеве 2 має дату (за кістками мамонта) $23\ 600 \pm 270$, $24\ 960 \pm 400$ (Величко, Грибченко, Куренкова, Новенко, 1999, с. 26). За палеоніологічними даними (Зеліксон, Монозон, 1972), під час існування стоянки були невеликі ділянки дерев та кущів, рослинний покрив мав строкатий вигляд. Тут траплялися представники бореальної та арктобореальної рослинності, рослини степів, напівпустель та пустель.

Стоянка Юдинове має декілька дат, отриманих для культурного шару, згідно з якими вона існувала близько 14 тисяч років тому. (Величко та ін., 1999, с. 33).

Культурний шар лежить у горизонті незначного ґрунтоутворення, який сформувався в умовах деякого пом'якшення кліматичних умов. Такі умови вплинули на стан рослинного покриву. В його складі зростає значення лісових формацій з сосни та домішку ялини, в складі трав'янистого покриву відкритих просторів значну роль відігравали злаки та різноманітне різотрав'я.

Отже, як видно зі складу спорово-пилкових спектрів, у незначні періоди потепління у складі рослинного покриву збільшувалася кількість дерев, з'являлися теплолюбні широколисті породи. Саме до періоду потепління, під час якого сформувався ембріональний викопний ґрунт, належить формування культурного шару Добранічівської стоянки. Культурний шар її датується фінальною стадією пізнього палеоліту, в межах 14 – 12 000 років тому. В наш час стоянка знаходиться в зоні лісостепової рослинності, а в період утворення ембріонального ґрунту це був перигляціальний лісостеп з невеликими сосновими та березовими ділянками, серед яких траплялася і низька береза *Betula humilis*, цей невеликий кущ, який тепер зрідка зустрічається на болотах Полісся і в північній частині Правобережного Лісостепу. В трав'яному покриві значну роль відігравали ксерофіти, представники родів сонцезвіт (*Helianthemum*), скабіоза (*Scabiosa*), цикорій (*Cichorium*), молочай (*Euphorbia*). Рослини з роду сонцезвіт ростуть переважно на сухих кам'янистих ділянках, на виходах вапняків та мергелів. Представники роду скабіоза зустрічаються на сухих степовах та кам'янистих схилах, зрідка – на сухих луках та полянах. Рід цикорій поширений по всій Україні і зустрічається переважно на відкритих ділянках, степових схилах. Рослини з роду молочай переважно займають відкриті сухі сонячні місця, степові схили, виходи вапняків, засолені піски.

У період потепління у складі лісів з'являлись теплолюбні широколистяні породи дерев – дуб та липа. Трав'янистий покрив складався з рослин різноманітного екологічного та фітоценотичного значення. Тут були рослини посушливих та засолених місцезнаходжень, порушених субстратів та типово степових ценозів. У той же час були умови для розповсюдження рослин мікротермів – гронянки (*Bothrichium boreale*), плаунка плауновидного (*Selaginella selaginoides*). Білолозник сирій *Eurotia ceratoides* вказує на існування перигляціальних ценозів. Очевидно, такий складний характер рослинного покриву був зумовлений різноманітністю рельєфу та ґрунтів.

До стоянок Середнього Подніпров'я належать Межиричі.

Стоянка розташована на мисі, утвореному долинами річок Рось та Росава, на відстані 200 м від корінного схилу долини р. Рось.

Культурний шар являє собою серію концентрацій знахідок кісток, кремню та кісткового вугілля. Культурний шар перекрито лесовидними відкладами потужністю від 4.0 до 2.5 м. Даги, отримані методом $C=14$ для залишків кісток, коливаються в межах 12-15 тис. років.

Результати палінологічного аналізу (дані М.Комар) показують, що під час накопичення товщі відбувалися зміни рослинного покриву. Ці зміни дослідниця зображає так: холодний та вологий період – період потепління – холодний та сухий період.

В.А.Красилов, В.А.Зубаков та ін. відносять цей часовий інтервал до кінця мікротермалу (21-14 тис. років) – часу дуже холодного континентального клімату та початку анатермалу (14-9 тис. років) – часу зростання температур, коли кліматичні умови були нестійкими, теплі фази чергувались із холодними.

Ці ознаки дають підставу віднести час формування культурного шару до рауніського міжстадіалу (Комар, 2003, 2003 а).

Склад пилку з нижньої частини дослідженої товщі відповідає гляціальній флорі, що поширювалась тут в умовах холодного та вологого кліматів. Про це свідчить участь у палінологічних спектрах пилку беріз секцій *Nanae et Fruticosae*, наявність пилку *Alnaster fruticosus* та спор *Botrychium boreale* і *Selaginella selaginoides*. У той же час дослідниця вважає, що теплозабезпеченість у цей період була більшою, ніж

в максимальну фазу зледеніння. До такого висновку М.Комар приходять на підставі знахідок пилку беріз секції Alba та наявності пилку дуба (*Quercus*) та в'яза (*Ulmus*).

Склад пилку, виявлений у відкладах, що безпосередньо знаходяться під культурним шаром, у культурному шарі та в невеликому (10 см) прошарку, який перекриває культурний шар, відповідає лісостеповій рослинності. Тут є досить велика кількість пилку дерев, переважно сосни (*Pinus*) та кущів ліщини (*Corylus avellana*), жимолості пухнастої (*Lonicera xylosteum*), крушини (*Rhamnus* sp.), обліпихи крушиновидної (*Hippophae rhamnoides*). Крім сосни, знайдено пилок ялини (*Picea*), берези (*Betula* sect. Alba), дуба (*Quercus*), в'яза (*Ulmus*), граба (*Carpinus*). Пилок трав свідчить про поширення як степових, так і лучних ценозів.

Верхня частина відкладів сформувалась, виходячи із складу спорово-пилкових спектрів, в умовах сухого клімату. Про це свідчить перевага пилку трав, серед яких знайдені в основному представники степових ценозів *Artemisia* s/g *Seriphidium*, *Kochia prostrata*, *Eurotia ceratoides*, *Ephedra distachya* та тих, що займають території з порушеним або несформованим ґрунтовим покривом.

Джерела та література:

1. А.А. Величко, Ю.Н.Грибченко, Е.І.Куренкова, Е.Ю.Новенко. Геохронология палеолита Восточно-Европейской равнины // Ландшафтно-климатические изменения, животный мир и человек в позднем плейстоцене и голоцене. М.: Институт географии РАН, 1999. – С. 19 – 50.
2. Гричук В.П. Итоги палинологического изучения континентального плейстоцена и историко-флористические критерии его стратиграфического расчленения. – В кн.: Проблемы палинологии. Труды III Междунар. Палинол. Конференции., М., Наука, 1973.
3. Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на Юго-Востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. М.: Наука, 1977. – С. 137 – 145.
4. Зеликсон Э.М., Моносзон М.Х. Условия обитания человека на стоянке Хотылево 2 по палинологическим данным // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. М.: Наука, 1974. – С. 137 – 143.
5. Красилов В.А., Зубаков В.А., Шульдинер В.И., Ремизовский В.И. Экостратиграфия. Теория и методы. – Владивосток, 1985. – 148 с.
6. Комар М.С. Итоги палинологического исследования позднепалеолитической стоянки Межирич. – Геол. журн. – 2003. – № 4. – С. 102-106.
7. Komar M., Korniets N., Nuzhny D., Pean S. Mezhyrich Upper Palaeolithic site: the reconstruction of environmental conditions of the Late Pleistocene and human adaptation the Middle Dniper basin (North of Ukraine) – К., вид. Шлях. Кам'яна доба України. – № 4, 2003 а. – С. 261-276
8. Пашкевич Г.А., Дубняк В.А. Палеогеографическая характеристика разреза Добраничевка // Использование методов естественных наук в археологии, 1978, - Киев. – С. 69 – 85.
9. Шидловський П.С. «Мамонтові міграції» та сезонна адаптація населення Середнього Подніпров'я в добу верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. Збірка наукових статей. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С.73 – 77.

Віталій Отрощенко

●

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ В МІЗИНСЬКОМУ МІКРОРАЙОНІ

Відкриття та дослідження Мізинської верхньопалеолітичної стоянки створило довкола неї своєрідне силове поле, що притягує краєзнавців, археологів, усіх зацікавлених таємницями давнини. Ось так „виїхав неочачно” 1965 року до с. Мізин і залишився там на все життя Василь Єлисейович Куриленко – тоді студент стаціонару художньо-графічного факультету Ленінградського інституту ім. О. Герцена. Цей виїзд став поворотним в його житті. Навчання в інституті він

переводить у заочний формат і поринає в створення археологічного музею в Мізині. Відтоді й розпочалося систематичне вивчення пам'яток археології Мізинського мікрорайону (Куриленко, 2005, с. 3-4).

В.Є. Куриленко розпочав свою археологічну освіту ще студентом у Ленінграді у В.П. Левенка, а завершив на курсах підвищення кваліфікації громадських археологічних кадрів республіки, очолюваних проф. Д.Я. Телегіним, у Києві в 70-х рр. XX ст. Відтоді дослідник одержує право на розвідки та розкопки за відкритими листами Інституту археології АН УРСР, згодом - ІА НАНУ. Тоді ж налагоджується його плідна співпраця з відділом археології енеоліту – бронзової доби. Завідувач відділу, а за сумісництвом і директор ІА АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР І.І. Артеменко стає для В.Є. Куриленка добровільним та зацікавленим науковим консультантом, людиною, яка орієнтувала ентузіаста на виявлення та дослідження перш за все пам'яток бронзової доби, зокрема – середньодніпровської культури, а особливо - могильників. До робіт В.Є. Куриленка проявляє увагу й інший корифей української археології бронзової доби – С.С. Березанська. Її переважно зацікавили поселення мар'янівської культури та сосницького типу, що їх сумлінно та методично відкривав дослідник. 70 – 80 рр. були часом, коли В.Є. Куриленко нерідко виступав безіменним постачальником археологічного матеріалу для маститих фахівців. Тож результати його подвижницької праці стали поступово проявлятися на археологічних картах України.

У першому виданні „Археології Української РСР” (див. розділи бронзового віку) Чернігово-Сумська Наддеснянщина являла майже суцільну білу пляму (Археологія ..., 1971, карти 6-9). Автори другого видання поволі починають використовувати матеріали В.Є. Куриленка. Серед пам'яток мар'янівської культури згадані Мізин, Курилівка, Хоромки (Березанская, 1985, с. 399), а Мізин, Діхтярівка та Колодязний Горб фігурують в статті „Сосницкая культура” фундаментального видання „Археология СРСР” (Артеменко, 1987, с. 108-109, карта 21).

1990 року від подружжя київських археологів Л. Скиби та Ю. Олійника В.Є. Куриленко дізнається про передчасну смерть І.І. Артеменка. Втрата наставника стала тяжким потрясінням для ентузіаста, усамітненого в Мізині. Але життя тривало й, маючи потребу в сталому науковому спілкуванні, В.Є. Куриленко через Д.Я. Телегіна та, особисто відвідуючи столицю, поновлює зв'язки з відділом енеоліту-бронзи. Спочатку мали місце не зовсім результативні контакти з колишньою аспіранткою відділу І.Л. Сердюковою, а на середину 90-х рр. дослідник налагоджує співпрацю з нинішньою генерацією співробітників відділу. Тепер це наукове спілкування мало якісно інший характер. По-перше, В.Є. Куриленко стає активним фігурантом наукового процесу. Адже він веде не лише розвідки, розкопки, упорядкування музейної колекції, але й бере участь у регіональних та міжнародних наукових конференціях, публікації тез та наукових статей. По-друге, стає помітним зосередження уваги на конкретних найперспективніших групах пам'яток Чернігово-Сумської Наддеснянщини з їхньою подальшою публікацією, колективним осмисленням та введенням до наукового обігу. Таким чином, безцінні колекції Мізинського музею, зібрані В.Є. Куриленком, стають надбанням широкого наукового загалу, а мікрорайон перестав бути білою плямою на археологічній мапі нашої держави (Давня історія України, 1997, карти 11-13, 15).

Зокрема, співпраця з провідним дослідником діб неоліту та енеоліту на теренах України Н.С. Котовою, що працює у відділі, вилилася у велику статтю „Неолит Мезинского Подесенья” (Куриленко, Котова, 2000, с. 35-52). В дослідженні узагальнено матеріали з понад сорока пунктів дніпро-донецької спільноти та культури ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК). Встановлено, що в 14 випадках матеріали КЯГК перекивалися нашаруваннями середньодніпровської культури шнурової кераміки. Важливо, що спостерігається переживання керамічних традицій КЯГК у керамічному комплексі середньодніпровської культури.

Не менш вагомими матеріалами середньодніпровської культури стали об'єктом

дослідження В.Є. Куриленка та провідного нині українського фахівця з вивчення старожитностей культури шнуrowої кераміки К.П. Бунятян (Куриленко, Бунятян, 2006, с. 88-96). На карту середньодніпровської культури нанесено та до наукового обігу введено 36 нових пам'яток. Автори слушно зазначають, що на мапі пунктів культур шнуrowої кераміки Мізинський регіон лише 20 років тому поставав „напівпустельним” (див.: Артеменко, 1987 а, с. 36, карта 3). Цілком спростувавши такі уявлення, вони наголошують на переважно мобільному характері життя населення середньодніпровської культури на тимчасових стійбищах. Реконструється тип господарства, що базувався на відгінному скотарстві. Доведено відносно пізній вік досліджених середньодніпровських пам'яток, синхронних інгульській катакомбній культурі.

Не можемо обійти увагою результати особистої співпраці з В.Є. Куриленком, що дозволила вивести видобуті ним матеріали на рівень узагальнень культурного та міжкультурного рівнів. Першим таким результатом став огляд динаміки культурних змін у Мізинському мікрорайоні, від часів заселення краю людиною до XVIII ст. н.е. (Куриленко, Отрощенко, 1996, с. 27-32). „Бронзовий” сегмент згаданої статті ми розгорнули в окреме дослідження на сторінках журналу „Археологія” (Куриленко, Отрощенко, 1998, с. 46-56). Від пізньої фази доби середньої бронзи (середньодніпровська культура) спостерігається щільне заселення краю впродовж II тис. до н.е. Особливе значення має досліджений масив пам'яток мар'янівської культури (31 пункт), що набагато перевищує загальну кількість відомих досі мар'янівських місцезнаходжень з інших районів ареалу. Це надто важливо з огляду на те, що мар'янівська культура все ще залишається мало вивченою та непереконливо датованою.

Найбільше матеріалів у мікрорайоні зібрано з поселень сосницької культури доби пізньої бронзи. Тому цей блок матеріалів зі статті, згаданої вище, був пізніше розгорнутий в окреме дослідження та представлений на міжнародному симпозиумі „Тшинець: культура чи міжкультурний процес?”, проведеному в жовтні 1997 р. в маєтку Обжистко у Польщі (Куриленко, Отрощенко, 1998, с.; Kurilenko, Otroshchenko, 1998). У статтях подано кількісні та якісні характеристики 39 поселень сосницької культури, насичених знахідками. Керамічна колекція з Мізинського мікрорайону стає визначальною для формування наочного образу сосницької культури (Археологія України, 2005, с. 187-189, рис. 29, 5, 17, 21-24, 26-29).

Проведена велика й копітка робота з виявлення та вивчення мізинських старожитностей доби бронзи. Проте на часі організація стаціонарних розкопок на перспективніших пунктах, виявлених та попередньо досліджених В.Є. Куриленком. Адже науковий потенціал пам'яток мікрорайону надзвичайний. Це свого роду підводна частина айсберга, а поверхнева репрезентована вже колекціями Мізинського музею. Неважно уявити, які пласти старожитностей могли б стати надбанням науки, коли б інші райони Сіверщини були піддані такому ж обстеженню, як Мізинський мікрорайон.

А В.Є. Куриленко радує нас новими відкриттями. Публікація уламків кістяного ножа з голівкою людини на руків'ї з гирла р. Шостки (Куриленко, 2005, рис. на с. 75) стала вагомим доповненням низки образів первісного мистецтва України. Аналогії круглої лисої голови, що увінчує руків'я, відомі в кістці та дереві з поселення Асавець 2 у Вітебській обл. Білорусі (Зайкоускі, 2001, с. 342, мал. 1, 9-10). Можна припустити, що всі три голівки репрезентують зовнішність прабалтського населення доби бронзи.

Нам же залишається побажати директорові Мізинського археологічного музею Василю Єлисейовичу Куриленку міцного здоров'я та запросити до подальшої співпраці.

Джерела та література:

1. Артеменко И.И. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР. - Москва, 1987. – С. 106-119.
2. Артеменко И.И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской

части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР. - Москва, 1987 а. - С. 35-51.

3. Археология України. Курс лекцій. – К., 2005. – 504 с.
4. Археология Української РСР у трьох томах. – К., 1971. – Т. 1. – 452 с.
5. Березанская С.С. Памятники марьяновского типа // Археология Украинской ССР в трех томах. – К., 1985. – Т. 1. – С. 397-403.
6. Давня історія України в трьох томах. – К., 1997. – Т. 1. – 560 с.
7. Зайкоускі Э. Светапогляд насельніцтва Беларусі у бронзовым веку // Ад неалітызацыі да пачатку эпохі бронзы. - Archaeologia Vimaris. Dyskusje. Poznan, 2001. – Т. 2. – С. 341-345.
8. Куриленко В.Є. В Чернігово-Сумському Понесенні. – Шостка, 2005. - 140 с.
9. Куриленко В.Є., Бунятян К.П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Понесення // Археологія. – 2006. - № 4. - С. 88-94.
10. Куриленко В.Є., Котова Н.С. Неолит Мезинского Подесенья // Древности Северского Донца. – Луганск, 2000. – Вып. 4. – С. 35-52.
11. Куриленко В., Отрошенко В. Мезин на Десні. Динаміка зміни археологічних культур // Сіверянський літопис. - Чернігів, 1996. - № 2-3. - С. 27-32.
12. Куриленко В.Є., Отрошенко В.В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні // Археологія. – 1998. - № 1. - С. 46-56.
13. Куриленко В.Є., Отрошенко В.В. Сосницька культура Подесення та її зв'язки із східними сусідами // Trzciniec system kulturowy czy interkulturowy process? - Poznan, 1998/ - С. 239-251.
14. Kurylenko V.Y., Otroshchenko V.V. The Sosnytsa culture of the Desna area and its links with eastern neighbours // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1998. – Vol. 6. – P. 87-102.

Тетяна Шовкопляс

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ

Великі відкриття в історії людства, як правило, відбуваються випадково.

Копаючи у своїй садибі новий льох, козак села Мізин Коропського повіту (тепер району) Чернігівщини Сисой Кошель і гадки не мав, що цим він зробить всесвітнє історичне відкриття, і назва його рідного села увійде у всю наукову, історичну та енциклопедичну літературу. Знайшовши в стіні майбутнього льоху великі кістки невідомих тварин, він повідомив про це місцевого священика, а той співістив у Чернігів. Це відбувалося влітку 1907 р., коли у Чернігові йшли підготовчі роботи до XIV Археологічного з'їзду, що мав відбутися у 1908 р. на честь ювілею губернського міста. Представник Попереднього комітету по підготовці з'їзду виїхав у Мізин, де зібрав знахідки, а також обстежив та зачистив проміїни з культурним шаром.

Місцезнаходження крупних кісток мамонтів відомі були тут і раніше (з кінця XIX ст.), коли їх розмивало дощовими потоками в бортах балок (останні – у 1906 р.), але на той час їх дослідження не проводилося.

Так сталося, що саме влітку 1908 р. у сусідньому селі Псарівка (нині Свердловка) наймав садибу для літнього відпочинку відомий археолог Ф.К. Вовк із своїм учнем С. Руденком. Ознайомившись з привезеними знахідками, він виявив у супутній лесовій породі дрібні кремені явно штучного розщеплення. Це спонукало вченого на місці вивчити ситуацію і визначити ці знахідки як “палеолітичну стоянку пізнього палеоліту мадленської епохи”.

Повідомлення про знахідки було зроблено Ф. Вовком під час з'їзду. Крім того, у складі виставки з'їзду демонструвалися 72 кістки тварин та вітрина з дрібними знаряддями праці з кременю.

Розкопки, розпочаті в 1908 р., були продовжені під керівництвом Ф. Вовка в 1909 р. його учнями П.П. Єфіменком та В.В. Сахаровим. Саме тоді були знайдені видатні витвори палеолітичного мистецтва – скульптурні фігурки, зроблені з бивня мамонта.

Перші відомості за результатами робіт 1909 р. з'явилися в російській науковій літературі того ж року, а за кордоном були викладені в 1911 р. П. Єфіменком на

Діжонському конгресі. В 1912 р. Ф. Вовк зробив доповідь на міжнародному антропологічному конгресі в Женеві, після чого вони здобули світову значимість.

Через відсутність коштів у 1910 та 1911 рр. розкопки не проводилися.

Розкопками 1912 р., що проводилися Л. Чикаленком, Б. Крижановським та П.Смєловим, знову були виявлені унікальні витвори мистецтва – браслети з бивня мамонта, заготовки для браслетів та стилізовані фігурки. Всі вони були прикрашені геометричним, т. зв. меандровим орнаментом.

Відомості про подальші розвідки в Мізині (1913, 1914, 1916 рр.), що проводилися Л. Чикаленком, були висвітлені переважно газетними публікаціями.

З огляду на ситуацію в країні дослідження після 1916 р. були перервані.

Із створенням Всеукраїнської Академії наук в 1918 р., а в її складі – Кабінету антропології і етнології ім. Ф. Вовка (з 1927 р. – Кабінету антропології) знову було порушене питання про подальше дослідження стоянки, а також внесені пропозиції про видання спеціалізованого “Мізинського збірника”.

Однак це видання не побачило світ через негативне ставлення академіка М. Грушевського як безпосередньо до покійного вже Ф. Вовка (помер 1918 р.), так і до самих результатів досліджень.

У статті М. Грушевського, надрукованій у збірнику “Чернігів та Північне Лівобережжя” (1), він досить критично оцінив матеріали досліджень, пояснюючи це малим фаховим досвідом учнів та колег Ф. Вовка – П. Єфіменка, Л. Чикаленка та ін.

У цьому ж збірнику є стаття П. Смолічева (2), присвячена дослідженню в с. Мізин, з упередженим ставленням до нього. Ці публікації певною мірою зіграли негативну роль у подальшому вивченні стоянки.

Із зміною статусу самого М. Грушевського (в 1931 р. був відізваний до Москви) вдалося відновити зацікавленість до матеріалів стоянки. У 1929 р. з приводу 10-літнього ювілею АН України мізинські знахідки були представлені на виставці, а також було видано збірку “Мізин” (3) за ред. М. Рудинського.

У 1930 та в 1932 рр. експедиція Кабінету антропології під керівництвом М.Я. Рудинського після довгої перерви здійснила розкопки з метою відкорегування ділянок розвіданих площ з майбутніми напрямками досліджень. Експедиції можна вважати комплексними, тому що в них брали участь фахівці різних напрямків: археолог М. Рудинський, геолог В. Різниченко, палеонтолог І. Підоплічко, зоолог Л. Кістяківський.

На жаль, подальші дослідження не були здійснені з багатьох причин, у тому числі у зв'язку з репресивними діями влади стосовно М. Рудинського.

Таким чином, з моменту свого відкриття в 1908 р. і до повоєнних часів Мізинська стоянка була відома переважно окремими знахідками, але увійшла в довідники та підручники з палеоліту та первісної історії. Матеріали досліджень неодноразово публікувались як у вітчизняних, так і в зарубіжних виданнях.

Найповніше довоєнні результати розкопок приведені в монографії П. Борисковського “Палеолит Украины” (4) та П. Єфіменка “Первобытное общество” (5).

Специфіка довоєнного вивчення стоянки полягала в тому, що воно проводилося або траншейним (1х6 м), або так званим кесонним методом з пометровою фіксацією знайдених матеріалів, що не давало повної картини вигляду пам'ятки.

Розпочаті в 1954 р. розкопки Мізинської стоянки експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом І.Г. Шовкопляса проводилися шляхом одночасного відкриття культурного шару на великій площі та фіксації залишків давніх комплексів з їх широким оточенням.

Усі виявлені культурні знахідки залишалися на своїх місцях до їх повного вивчення. З метою цілісного аналізу великих за розміром площ застосовувався метод тимчасової консервації – в 1954 та 1955 рр.

Загальна вивчена площа стоянки близько 1200 кв. м. На підставі досліджених в 1954-1961 рр. господарсько-побутових комплексів та аналізу результатів

попередніх розкопок було встановлено, що стоянка складалася із п'яти комплексів-поселень.

Численні знахідки на стоянці (120 тис. одиниць) можна поділити на фауністичний комплекс, що загалом становить 8600 одиниць, кремневий інвентар та вироби мистецтва.

Зафіксовано залишки двадцяти видів тварин, а серед них – 116 мамонтів.

За всі роки розкопок на стоянці було знайдено 829 мушлів. У більшості випадків вони мають штучні отвори, що дає змогу припущення їх використання як прикрас.

Загальна кількість кремневого знаряддя – більше 113 тис. одиниць, з яких на знаряддя праці приходиться 4 429 одиниць.

Серед кістяних знарядь праці виділяються молотки, клиновидні інструменти, проколки, голки і т. ін.

Також виділяється група виробів з бивня мамонта, що мають побутове призначення. Це застібки для одягу, обломи пластин із наскрізними отворами та підвіски-медальйони.

Але найцінніші та унікальні знахідки – це виробы мистецтва, що представлені декількома групами. Перш за все це скульптурні фігурки з бивня мамонта, що поділяються на такі групи: антропоморфні (примітивні), фалістичні (стилізовані зображення жіночої фігури), у вигляді “пташок” та фігурки тварин.

Друга група мізинського палеолітичного мистецтва представлена творами графіки. Сюди входять всевітньо відомі браслети з бивня мамонта з геометричним меандровим малюнком. Аналогів цим браслетам і досі не виявлено. Крім того, знайдені пластини з орнаментом та заготовки для виробів.

Найвидатнішими творами мистецтва доби палеоліту є живописні малюнки, які знаходили на стінах печер і гротів, де жили люди.

Але знайдені на Мізинській стоянці великі кістки мамонтів з геометричними малюнками, виконаними охрою, не мають аналогів. Усі вони знаходилися на підлозі в одному з жител і, найвірогідніше, складали давній культовий комплекс.

Чудова збереженість знахідок на стоянці, завдяки товстому шару лесових порід над нею, дала змогу безпосередньо на місці відтворити первісний вигляд житла, що за формою нагадувало сучасний чум.

У подальшому залишки житла були перевезені до Києва, реконструйовані і вже багато років приваблюють відвідувачів Національного науково-природничого музею НАН України, а також періодично демонструються на міжнародних виставках (Японія, Франція).

За результатами дослідження стоянки в 1965 р. вийшла монографія І.Г. Шовкопляса “Мезинська стоянка” (6), яку автор присвятив своєму вчителю і одному з перших її дослідників П.П. Єфіменку.

Автором цієї статті був проведений аналіз найцікавіших зарубіжних видань, що надавали інформацію про знахідки на Мізинській стоянці. Це фахові, науково-популярні та енциклопедичні видання. Їх перелік подано в хронологічному порядку. Всі вони, як правило, включають дані про повний цикл дослідження стоянки.

Й. Аугуста, Я. Філер. Ловці мамонтів. Прага, 1958 (чеською мовою). Я. Пастернак. Археологія України. Торонто, 1961. Й. Аугуста, З. Буриан. Книга о мамонтах. Прага, 1962. У. Брей, Д. Трамп. Археологический словарь (англ. видання 1970 р.; переклад російською – Москва, 1990). П. Курінний. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970 (репринт – Полтава, 1994). Я. Елинек. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага, 1977 (переклад російською – Прага, 1982). Б. Рыбаков. Язычество древних славян. Москва, 1981. Енциклопедія українознавства. Львів, 1994. Белорусская энциклопедия в 18-ти т. Т. 10. Минск, 2000. Большой Российский энциклопедический словарь. Москва, 2003. Большая энциклопедия в шестидесяти двух томах. Т. 28. Москва, 2006.

У 1965 р. завдяки старанням місцевого ентузіаста-краєзнавця В.Є. Куриленка був створений музей «Мізинська стоянка», який працює і до сьогодні і став

осередком культури на місцевих теренах.

Дуже добре, що значення Мізина як світового археологічного шедевр оцінили нарешті належним чином в Україні. У 2006 р. указом Президента України був створений Мезинський національний природний парк, що, безумовно, послужить ще більшій популяризації цього краю.

На завершення треба зазначити, що Чернігівщина дуже багата на археологічні пам'ятки, а також має великий нерозкритий потенціал. Можна сподіватися, що ще не один Мізин чекає на своїх дослідників.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Записки Укр. наук. т-ва в Києві. Т. XXIII.- 1928.- С. 17-35.
2. Смолічев П. "Скарб" палеолітичної доби. (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) // Там само.- С. 36-41.
3. Мізин. Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Федора Вовка / За ред. М. Рудинського; ВУАН.- К., 1931.
4. Борисковский П.И. Палеолит Украины.- Л., 1953.
5. Ефименко П.П. Первобытное общество.- К., 1953.
6. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху.- К., 1965.

Артур Чубур

●

ДЕСНЯНСЬКИЙ ПАЛЕОЛІТ В ЕПОХУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ЗАТОПЛЕНЬ («ПОТОПУ»)

Стадіал Вюрм 3 приніс у Східну Європу найжорстокіший холод за всю її історію. Вічна мерзлота поширилася південніше 50° північної широти, безморозний період не перевищував 4 місяців у рік.¹ Однак близько 16000 років тому з потеплінням клімату на просторах Євразії почалася природно-кліматична катастрофа. Вивільнення мільйонів кубічних кілометрів вологи, сконцентрованої в льодовиках і, у першу чергу, у вічномерзлих ґрунтах, призвело до різкого перезволоження ландшафту, багаторазового росту річкового стоку і, як наслідок, переповнення внутрішніх басейнів. Палеогеограф О.Л. Чепалига назвав цей епізод «Епоха екстремальних затоплень» або «Потоп».² Ці події проявлялися у всіх типах ландшафтів: у долинах рік - надповіддя з утворенням макрOMEандрів³, у заплавах - заболочування, у межиріччях - покриття значних площ термокарстовими озерами, на схилах - обводнювання соліфлюкційними потоками, в озерах і морях - різке підвищення рівня. Так, Каспій піднімався на 190 м зі швидкістю не менше метра в рік, а устя Волги усього за 150 років змістилося нагору за течією більш ніж на 2000 км - тобто в середньому на 70 м у день, що певно сприймалося як катастрофа. Виниклий Арало-Каспійсько-Понтійський каскад водних басейнів, з'єднаних широкими протоками, імовірно, згадають у «Авесті» під ім'ям «Моря Ворукаша».⁴ У період максимуму похолодання, що передувало Потопові, людина адаптувалася до кріоксеротичних умов (холодного сухого клімату). Глобальна перебудова ландшафтів не могла не вплинути на спосіб життя. Зміна побуту, типу господарства у свою чергу повинна відбиватися в археологічних джерелах.

Частина ділянок верхньопалеолітичних поселень Східної Європи вже на початкових фазах Потопу стала непридатною для життя. Сліди перекриття річковим і озерним алювієм культурних шарів, що довгостроково відклалися в субаральних умовах, відзначаються на стоянках Авдієве, Бики, Чулатів 1, Октябрьське 2 та ін. У першу чергу це торкнулося стоянок, розташованих на сучасних їх заплавах (нині - низьких надзаплавних терасах).

За нашими підрахунками, для басейну Десни, у період максимуму похолодання так розміщалися майже всі поселення, що були населені весь рік. Люди кинулися на корінні береги і високі тераси - там виявляються 57% круглорічних поселень і 73% поселень теплого сезону. Одночасно йшло поступове освоєння територій за межами річкової долини - людина не була вже прив'язана до основної водної артерії. Більше того, вона побоювалася її. Якщо в період максимуму в басейні Десни на внутрібалкових мисах розташовувалися 17% цілорічних і 50% поселень теплого періоду, то в період деградації багаторічної мерзлоти освоєння внутрібалкових мисів і берегів термокарстових озер на вододільному плато йде активніше - 43% цілорічних і 73% сезонних поселень. Перевага саме літніх поселень на корінному березі і на внутрібалкових мисах не повинна дивувати: пік паводків при деградації багаторічної мерзлоти припадав саме на теплу пору року.

Цілорічні поселення розміщалися, як правило, на схилах південно-східної і південної експозицій, що добре прогріваються. Однак поселення теплого сезону навіть у період максимуму похолодання традиційно зберігали розміщення на менш теплих північно-східному і північно-західному схилах (84%). Але з початком Потопу 73% літніх поселень виявляються вже на схилах з південно-східною експозицією. В умовах перезволоження інсоляція стає важливішою, ніж навіть у пік холоду, тому що від неї тепер залежить не просто прогрів, але й сухість ділянки.

Міялася як стратегія вибору місць поселень, так і стратегія розселення і міжплеменних контактів. Нездоланні водні бар'єри моря Ворукаша стали перешкодою для зв'язків між палеолітичними громадами. Потоп усунув будь-яку можливість контактів населення Східної Європи як із Закавказзям, так і з регіонами, що лежать на схід від долини Волги. Так, Манич-Керченська протока перервала культурний обмін Європи (у тому числі басейн Десни) з носіями Імеретинської культури Закавказзя.⁵

Група поселень Бики на р.Сейм (20000-16000 років тому) додає майже повну відсутність мікропластин із притупленим краєм (МППК). Їх заміщають серії трикутних вістрь із притупленим краєм і підставою геометричних мікролітів, близьких до імеретинських.⁶ На інших пам'ятниках ІКО такі мікроліти нечисленні або поодинокі (Кирилівська, Мизин, Борщеве 1 та ін.), або відсутні. При цьому по всій Східній Європі маються пам'ятники з датами між 20000 і 16000 років тому, відмінні від Биків, але з такими ж мікролітами в інвентарі (Костенки 4-1, Костенки 11-1а, Нововолодимирівка 2, Атаки 2, Косоуци й ін). Отже, трикутники в Східній Європі – це не культурний, а стадіальний маркер. З початком Потопу завмерло «культурне підживлення» Східної Європи з півдня, де геометричні мікроліти в інвентарі були нормою, а не феноменом. На пам'ятниках віком менше 16000 років тому трикутники стрімко зникають, змінюючись традиційними для Європи МППК. Причиною повернення до МППК може бути посилення західного вектора впливу з боку мадленської АК, що призводило до нівелювання культурних традицій. Типові східноєвропейські пам'ятники без геометричних мікролітів датуються 15000-13000 років тому. Саме період Потопу вперше дає в історико-культурному плані «єдину Європу» від Піренеїв до Поволжя.

На період Потопу в Східній Європі припадає розквіт такого ефектного і самобутнього явища, як кістково-земляна архітектура. Про це свідчать лежачі в інтервалі 12000-16000 років тому радіовуглецеві дати пам'ятників з руїнами могутніх кістяних конструкцій: Гінці, Добранічівка, Межиріч, Юдинове 1 та 2, Чулатів 1, Тимонівка 1 та 2, Супоневе, Єлисеєвичі 2 та інші.⁷

Відкриття споруджень із кісток мамонта піввіку тому поставило перед археологами проблему видобутку сировини для такої архітектури. Полювання не могло в короткий термін дати необхідну кількість кісток для створення таких масштабних будівель. Збирання їх на просторах тундростепу було дуже трудомістким. Спорудження кістково-земляних жител могло бути реалізоване лише при наявності поруч з поселенням рясного природного скупчення кісток.

Палеонтологам відомі мамонтові «цвинтарі».⁸ Їх довго підносили як унікальне

явище. Однак проведений автором аналіз просторового розподілу останків мамонта в Східній Європі виявив ряд зон концентрації, що найчастіше збігалися з відомими палеолітичними районами. Автор установив, що нагромадження туш тварин, принесених водами рік, відбувалося між розширеннями і звуженнями річкових долин над локальними неотектонічними підняттями і тектонічними швами - там, де підсилювалися процеси формування ярово-балкової мережі, меандрів і стариць і, відповідно, виникало більше природних пасток для тїл, що несе плин.⁹ «Цвинтарі» давали мешканцям їхніх околиць не тільки будівельний матеріал, але і виробничу сировину, паливо, а часом і екстремальний харчовий ресурс (мерзлі частини туш). Кісти мамонта як харчові залишки зі слідами оброблення і зрізання м'яса присутні майже на всіх пам'ятниках, але вони не настільки численні, як принесені кісти. Тафономія останків мамонта в культурних шарах підтверджує: поселення часто розміщалося поблизу мамонтових «цвинтарів».¹⁰

Використання великих кісток як будівельного матеріалу почалося ще в епоху мустьє. Але і тоді, і на початку, і в розвинуту пору верхнього палеоліту їх застосовували в домобудівництві лише як елемент, а не як основу конструкції. Нечисленні черепи, бивні і довгі кісти служили лише опорами для внутрішніх дерев'яних опор і деталями перекриття зводу заглиблених і наземних жител у Пушкарях 1, Хотилевому 2, Биках 1 та ін. Так, в округлому житлі поселення Пушкарі 1 застосовані всього 4 черепи в підставі, у житлі поселення Биків 1 – один, у перекритті. Виняток - поселення Костенки 2 і 11-1а на Дону, де округлі фундаменти жител складені з кісток десятків мамонтів. Величезний інтервал дат від 38000 до 16000 років¹¹ свідчить про довгострокове використання кісткових покладів. У Костенках «цвинтар» мамонтів, імовірно, функціонував до кінця максимуму Вюрм 3 і припинив існування в зв'язку з депопуляцією мамонта в басейні Дону саме на нижньому хронологічному рубежі Потопу. Схоже, звідси на початку Потопу і поширилися в Подніпров'я ідеї фундаментального домобудівництва з кісток. Щодо Мізинської стоянки - її датування скоріше лежить у ключовому моменті кінця плейстоцену – на рубежі «мікролітичного епізоду» і Потопу - з огляду на наявність нечисленних трикутників у її інвентарі, з одного боку, і з урахуванням наявності кістково-земляних жител – з іншого. Але зазначимо, що на відміну від Межірч або Юдиногого дати кісток мамонта з Мізина не дають компактних серій, що більше схоже на ситуацію з датами в Костенках.

Отже, мамонтові «цвинтарі» функціонували протягом усього верхнього плейстоцену, однак інтенсивно формуватися, швидко досягаючи гігантських розмірів вони повинні були під час масової загибелі стад. Потоп став саме таким періодом. Некроценози (Севськ та ін.) стали формуватися не поступово, як раніш, а одноразово, у результаті катастрофічної загибелі цілих стад, що не встигли залишити долину під час надповеней, коли водний потік зростав у сотні разів.¹² Мамонтові «цвинтарі» почали активно поповнюватися свіжим матеріалом. Завдяки цьому виникають нові осередки пам'ятників у Юдиному, Єлисеєвичях, Курську, Брянську, на Середньому Дніпрі. Кістки у Верхньому і Середньому Подніпров'ї стали основним будівельним матеріалом. На спорудження будинку для однієї родини використовували останки не 1-5, а 15-30 і більше мамонтів (а будинків було на поселеннях до 4), при цьому хижачьким винищуванням мамонта займалися не люди, а сама природа.

Будівля капітальних кістково-земляних жител - виразний приклад адаптації до умов Потопу. Ці будинки були стійкішими до впливу термокарсту і соліфлюкції, ніж більш ранні типи жител. З принесених з мамонтових «цвинтарів» кісток будувалися не лише житлові споруди. На ряді пам'ятників (Мізин, Юдинове, Тимонівка 2) виявлені так називані «вітрові заслони» з кісток мамонта. В.Я. Сергін пояснив їх як захист жител і вогнищ від «піддування вітром і стічними водами».¹³ На думку автора, заслони варто трактувати як захист господарсько-побутових

комплексів у першу чергу від могутніх соліфлюкційних потоків епохи Потопу - ще один приклад адаптації людини до природної катастрофи.

Мамонтові некроценози - один з вагомих факторів, що дозволив зберегти напівосілість населення центру Східної Європи не тільки в перигляціальних умовах стадіалу, але й у період глобальної перебування ландшафтів наприкінці плейстоцену.

Після 13000 років тому поселення з житлами з кісток мамонта зникають, тому що припинили поповнюватися джерела будівельного матеріалу - мамонтові «цвинтарі». Севське місцезнаходження, що дає уявлення про одну з останніх популяцій мамонта Східної Європи, сформувалося, згідно з даними С-14, у період між 14000 і 13600 років тому,¹⁴ що відповідає фіналу основної фази Потопу. У самому вимиранні мамонта в Східній Європі, зумовленому цілим комплексом причин, головним фактором, на думку автора, стало саме руйнування перигляціальних ландшафтів і різке зниження обсягу кормової бази (площі пасовищ) у результаті екстремальних затоплень. Мамонти, на яких базувалася економіка населення центру Східної Європи, зникли. Люди були змушені шукати вихід у зміні системи господарства. Осілість населення на рубежі верхнього і фінального палеоліту різко знижується.

Після Потопу його відзвук продовжували впливати на культуру і господарство людини Східної Європи. Макромеандри річкових долин, що сформувалися в результаті надповненої епохи Потопу, утворили близько 11000-12000 років тому ланцюжок проточних, а потім і відособлених озер, що ставали основними центрами господарської діяльності людини в епоху мезоліту і неоліту.

Джерела та література:

1. Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. – М., 1971.
2. Чепалыга А.Л. Эпоха экстремальных затоплений в аридной зоне северной Евразии // Позднекайнозойская геологическая история севера аридной зоны. – Ростов-на-Дону. 2006. С.166-171.
3. Панин А.В., Сидорчук А.Ю., Баслеров С.В., Борисова О.К., Ковалюх Н.Н., Шеремецкая Е.Д. Основные этапы истории речных долин центра Русской равнины в позднем Валдае и голоцене: результаты исследований в среднем течении р. Сейм // Геоморфология, 2001 - №2, С.20-33.
4. Чепалыга А.Л. Эпоха Экстремальных Затоплений (ЭЭЗ) как прототип «Всемирного Потопа»: Понто-Каспийские бассейны и Северное измерение // Квартер–2005. – Сыктывкар, 2005. С.447-450
5. Leonova N. The Caucasus and Russian Plain in the Late Pleistocene (cultural contacts and migrations) // Annual meeting Society American Archaeologists – Seattle, 2002; Чепалыга А.Л., Пирогов А.Н., Садчикова Т.А. Сброс каспийских вод Хвалынского бассейна по Маньчжольской долине в эпоху экстремальных затоплений // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. – Ростов-на-Дону, 2005. С.107-109.
6. Чубур А.А. Быки. Новый палеолитический микрорегион и его место в верхнем палеолите центра Русской равнины. – Брянск, 2001.
7. Синицын А.А., Лисицын Н.Ф., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д. (1997) Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. – Санкт-Петербург, 1997, С.52-56.
8. Верещагин Н.К. О происхождении мамонтовых кладбищ // Природная обстановка и фауны прошлого, вып.6. – Киев, 1972. С.131-148; Мащенко Е.Н. Последние мамонты Русской равнины // Химия и жизнь – XXI век, 2000 - №8, С.32-37.
9. Чубур А.А. «Мамонтовое собирательство» в бассейне Десны // Природа, 1993 - №7. С.54-57. Он же: О тектонической и геоморфологической приуроченности местонахождений остатков мамонта в центре Русской равнины // Первое международное мамонтовое совещание. – Санкт-Петербург, 1995. С.652; Он же: Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время // Восточный граветт. – Москва, 1998. С.309-329.
10. Саблин М.В. Остатки млекопитающих из позднепалеолитического поселения Пушкари 1 // Пушкаревский сборник, вып.1. – Санкт-Петербург, 1997. С.31-34. Соффер О.А. Верхний палеолит средней и восточной Европы: люди и мамонты // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – Москва, 1993. С.99-118; Чубур А.А. Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время // Восточный граветт. – Москва, 1998. С.309-329; Он же: Мамонт *Mammuthus primigenius* Blumenbach (1799) с верхнепалеолитической стоянки Хотылево 2 // Фондовая работа в естественнонаучном музее (Труды Дарвиновского музея, Вып.6) – Москва, 2003. С.226-237; Maschenko E., Lev S., Burova N. Zaraysk late palaeolithic site: mammoth assemblage, age profile and taphonomy // 3rd International

Mammoth Conference – Yukon Territory, Canada, 2003; Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian plain. – Orlando, 1985.

11. Синицын А.А. та ін., зазн. твір, С.52-56.

12. Панин А.В. та ін., С.20-33.

13. Сергин В.Я. О размере первого палеолитического жилища в Юдиново // Советская археология, 1974 - №3. С.236-240.

14. Мащенко Е.Н. зазн. твір.

Людмила Ясновська

СТАРОЖИТНОСТІ ІХ-ХІІІ ст. МІЗИНСЬКОЇ ОКРУГИ

Створення на початку 2006 р. указом Президента України Мезинського національного природного парку ще раз підкреслює значення цієї території у житті давнього населення Подесення. Старожитності доби каменю та ранньозалізного віку допомагають розкрити невідомі сторінки перших кроків заселення та освоєння Мизинського регіону людиною. Прослідкувати розвиток Подесення за часів формування та розквіту Давньоруської держави допомагають археологічні пам'ятки: городища, поселення, курганні старожитності.

Уперше про старожитності ІХ-ХІІІ ст. Мизинської округи стає відомо завдяки паспортизації за спеціальною анкетною, складеною Д.Я. Самоквасовим, і проведеною протягом 1872-1873 рр. через місцеві статистичні комітети. Він особисто оглянув городища та кургани Подесення. Йому вдалося зафіксувати 12 пам'яток давньоруської доби на території Новгород-Сіверської округи. На жаль, за браком часу на території Мизинської округи Д.Я. Самоквасов оглянув лише курган біля с. Криски та оприлюднив місце розташування городища біля с. Райгородок, що зафіксовано в “Сведениях 1873 г. о городищах и курганах. Черниговская губерния”¹.

Наступні роботи, що дозволили продовжити фіксацію та започаткувати археологічні розкопки, були пов'язані з проведенням та підготовкою до ХІV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові. В 1906 р. Д.Я. Самоквасовим була розроблена спеціальна програма, яка включала і проведення археологічних розкопок в Чернігівській губернії з метою зібрання експонатів для традиційної на з'їздах виставки місцевих старожитностей. Він же запропонував надати допомогу власними коштами (1000 р.) спеціально для досліджень курганів літописних сіверян². Цю ініціативу археолога підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши 1907 р. члену Чернігівської губернської архівної комісії земському вчителю С.А. Гатцуку провести “осмотр и отчасти исследовать древнии черниговские городища, ...для определения их отношения с городищами Дьяково и Роменского типов”³. За наслідками робіт дослідник зробив висновок, що “городища Роменского типа простираются на север приблизительно до Новгорода-Северского”. Загалом ним було оглянуто роменські городища: Мизинське (ур.Городок), Псарівське (сучасна назва Свердловське-1, в ур. Хоромки), Розльоти (ур. Нікольське), Городище біля с. Городище та групу городищ біля с. Радичева (ур. Міщанське, Хатинське). Він зафіксував на них залишки валів та провів шурфовку, зібрав колекцію речей та кераміки ІХ-ХІІІ ст.⁴ На жаль, реферат про результати робіт С.А. Гатцука не було проголошено на з'їзді, а лише пізніше звіт про виконані роботи опубліковано О.А. Спіциним у “Известиях Императорской археологической комиссии”⁵. Але все ж таки інформація про ці пам'ятки була оприлюднена вже в 1908 р. у історико-археологічному дослідженні Д.Я. Самоквасова “Северянская земля и северяне по городищам и могилам”⁶.

На початку 20-х рр. ХХ ст. огляд старожитностей Мизинської округи

здійснювали С.А. Гапеев та Ю.С. Виноградський, які зібрали свідчення для ВУАК про стан пам'яток IX-XII ст. в околицях Радичева та Шабалинова⁷. В 30-х рр. на території Подесення працювала Деснинська археологічна експедиція ІМК АН СРСР під керівництвом М.В. Воеводського, яка, на жаль, головним чином вивчала територію Новгород-Сіверської округи⁸.

У 1945 р. на території Чернігівщини поновила роботи Деснинська археологічна експедиція. Основні напрямки досліджень експедиції охоплювали територію Курського Посем'я, а також деякі пам'ятки на території Подесення, що потребували додаткового вивчення. Зазначимо, що, як і в довоєнний час, до складу експедиції входили представники від ІІ МК АН СРСР М.Д. Гвоздовер, О.М. Мельниковська, від ІА АН УРСР Н.А. Гамбургер, співробітник Сосницького музею Ю.С. Виноградський. Експедиції вдалося провести фіксацію та шурфовку на городищах в ур. Городок біля с. Городок, ур. Ведмедки біля с. Шабалинів⁹. На жаль, після смерті М.В. Воеводського 1948 р. Деснинська експедиція більше не проводить вивчення старожитностей Мізинської округи.

У 1947 р. в окрузі Мізина проводила розвідки експедиція ІІ МК АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна. Було обстежено городище Ведмедки біля с. Шабалинів¹⁰. Спільна експедиція ІА АН СРСР та Ленінградського відділення ІА АН СРСР під керівництвом О.М. Мельниковської (Юхнівський та Деснянський зағони) протягом 1965-1968 рр. в межах Мізинської округи не тільки досліджувала пам'ятки ранньозалізного віку, а й з'ясувала стан середньовічних старожитностей. Були оглянуті городища, відомі за матеріалами С.А. Гатцука, Д.Я. Самоквасова, П.С. Уварової. Це група роменських городищ біля с. Радичева (ур. Хатинське, ур. Міщанське), біля с. Розльотів (ур. Нікольське), с. Городища (в ур. Городище), с. Бужанки (ур. Дівич Гора), с. Шабалинів (ур. Ведмедки). Крім того, О.М. Мельниковською на території городища в ур. Городок, що в центрі с. Мізина, були проведені розкопки площею 360 кв.м, що дозволило зібрати колекцію речей IX-XIII ст. та зафіксувати залишки жител, господарських ям¹¹. На городищі Свердловське-1 в ур. Хоромки цією ж експедицією проведені розкопки (160 кв.м), які надали матеріали роменської (господарська яма, 3 напівземлянки з глинобитними печами, пряслиця, кістяна проколка, ніж, залізна пряжка, кераміка) та давньоруської (уламки кружального посуду X-XI ст.) культур¹².

З метою перевірки стану курганних старожитностей регіону Радимичька експедиція ІА АН СРСР у 1967 р. провела обстеження насипів, які були відомі в науковій літературі з середини XIX ст. Розвідки засвідчили, що не всі кургани біля сіл Радичева, Розльоти та Криски збереглися¹³. У тому ж таки році розвідки в Подесенні провела експедиція під керівництвом П.М. Третьякова, що обстежила городище в ур. Городище біля с. Городище та відкрила поселення Радичів в ур. Хатинське біля с. Радичева¹⁴.

Саме в цей період виникають нові історико-краєзнавчі музеї, зокрема в с. Мізині у 1965 р. Аматори-археологи В.Ф. Покотило, В.Є. Куриленко, І.Ф. Іванченко разом з археологами Києва, Москви, Ленінграда, Чернігова починають вивчати археологічні старожитності давньоруського часу на території Подесення, зокрема, В.Є. Куриленко – в околицях Мізина, Коропа, Радичева. Вивчаючи північну округу Радичева, йому вдалося простежити етапи її заселення протягом VIII-XIII ст., чітко окреслити родоплемінний центр сіверян – Радичев, який складався з дитинця, посадів та курганного могильника та у радіусі 8 км установити 28 місцезнаходжень пам'яток IX-XIII ст.¹⁵.

За програмою паспортизації пам'яток археології до Зводу пам'яток історії та культури по Чернігівській області співробітники відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ В.П. Коваленко та О.В. Шекун у 1980 та 1983 рр. провели археологічні розвідки на території Подесення, що дозволило скласти охоронні паспорти на старожитності IX-XIII ст.¹⁶ На території Мізинської округи О.В. Шекуном були відкриті поселення «Криски» біля с. Криски в ур. Городок,

“Дубина-Ставнище” біля с. Курилівки в ур. Ставнище, “Груд” біля с. Рижки в ур. Лугове поле. Разом із В.Є. Куриленком відкрито поселення “Хатинське” біля с. Радичева, “Забродки” в центрі с. Мізина. Обстежено відкриті в 60-х рр. ХХ ст. В.Є. Куриленком поселення “Вороб’їні Острови” біля с. Мізина в ур. Вороб’їні Острови, “Забродки” на околиці Мізина, “Пузир хутір” біля с. Радичів в ур. Пузир хутір, “2-й Свердловський Острів” біля с. Свердловка. Крім того, О.В. Шекуном обстежено курган біля с. Криски та насипи в ур. Пасека біля с. Верба.

У 1983 р. територію Мізинської округи обстежував розвідковий загін Новгород-Сіверської експедиції ІА АН СРСР та АН УРСР під керівництвом А.М. Обломського та Р.В. Терпиловського. Ними було виявлено культурні шари роменської культури та доби Київської Русі на поселенні “Ведмедки” біля с. Шабалинів, а в ур. Могилкуватий Бір (Лиса гора) курганну групу “Ковалівка - 1”¹⁷.

На початку 80-х рр. ХХ ст. до відділу археології ЧІМ від директора Мізинського археологічного музею В.Є. Куриленка надійшло повідомлення про зруйнований гончарний горн, який був зафіксований на території посаду Хатинського городища в урочищі Городок (за О.М. Мельниковською – Радичевське - 2) біля с. Радичева Коропського р-ну. У 1991 р. Радичевський загін Чернігово-Сіверської експедиції обласного археологічного центру Лівобережжя під керівництвом А.Л. Казакова дослідив на посаді Радичевського городища двокамерні горни, два з яких датуються Х ст., один ХІІ ст., що засвідчує існування в цьому багатому на глини регіоні виробничого центру по виготовленню кераміки¹⁸.

Унаслідок плідної роботи археологічних експедицій на території Мізинської округи впродовж 40-90-х рр. ХХ ст. були зафіксовані, а на деяких проведені незначні розкопки та шурфовка, значна кількість старожитностей ІХ-ХІІІ ст. (Див. додаток), які доповнюють інформацію про економічний розвиток цієї території та допомагають відтворити археологічну карту регіону. Здобутий матеріал запроваджено у науковий обіг у численних статтях. Усе це дозволяє виділити два етапи заселення Мізинської округи. Перший, пов’язаний з пам’ятками роменської культури, а другий – із давньоруськими старожитностями. На сьогодні старожитності ІХ-ХІІІ ст. Мезинського національного природного парку продовжує вивчати В.Є. Куриленко, що дозволить остаточно відтворити розвиток цього регіону за доби Київської Русі.

Джерела та література:

1. Сведения 1873 г. о городищах и курганах. Черниговская губерния // Известия археологической комиссии. – Вып. 5. – Спб., 1903. – С. 95.
2. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 6.
3. Рукописний відділ наукового архіву (далі РВ НА) Спб. ПМК – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 218 зв.
4. РВ НА Спб. ПМК – Ф. 1. – Оп. 1907. – Спр. 41. – Арк. 41, 43, 94 – 95.
5. А.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А. Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии. – Вып. 29. – С.-Петербург, 1909. – С. 164.
6. Самоквасов Д.Я. Указатель городищ Черниговской губернии // Северянская земля и северяне по городищам и могилам. – М., 1908. – С. 103 – 119.
7. Новгород-Сіверський музей. Реєстр експонатів археологічного характеру, що поступили в 1925 р. в Новгород-Сіверський // НА ІА НАН України – Ф. ВУАК. – Спр. 109/14. – Арк. 1; Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 159 – 161.
8. Лучицький Ф.В. Отчет о разведке по р.Смячу иROME на территории Новгород-Северского района Черниговской обл. 1940 года // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/Десн. – № 100.
9. Воеводський М.В. Отчет о работе Деснинской экспедиции 1946 года // НА ІА НАН України. – 1946/5. – Ф.експ. 524. – С. 20 – 22.
10. Ляпушкин І.І. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции ИИМК АН СССР и Института археологии АН УССР 1947 г. // РВ НА ПМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 75. – С. 52.

11. Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 г. // НА ІА НАН України. – 1965/48. – Ф. експ. № 4513. – С. 5; Ї ж. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. // НА ІА НАН України. – 1967/43. – Ф. експ. № 4784. – С. 6; Ї ж. Шабалиновское городище // КСИА – 1975. – Вып. 142. – С. 102 – 103.

12. Мельниковська О.М. Поселення поблизу с. Свердловка на Чернігівщині // Археологія. – 1978. – Вип. 28. – С. 76 – 81.

13. Соловьева Г.Ф. Отчет о раскопках на территории УССР Радимичской экспедиции Института археологии АН СССР в 1967 г. // НА ІА НАНУ. – 1967/ 37. – Ф. експ. № 4877. – С. 5.

14. Третьяков П.Н. Отчет об археологических исследованиях 1967 г. в Черниговской обл. // НА ІА НАН України. – 1967/38. – С. 23 – 24.

15. Куриленко В.Е. Северная округа Радичева в IX-XIII вв. // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С. 38 – 39 (автор не оприлюднив назви відкритих ним 28 пам'яток IX-XIII ст.).

16. Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАН України. – 1983/170. – Ф. експ. 21839.

17. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Обследование по Десне и Сейму // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 328.

18. Казаков А.Л., Потапов И.А., Олейник Г.Л. Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г. // НА ІА НАН України. – 1991/139. – Ф.експ. 24 680. – С. 22 – 25; Ясновська Л.В. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 22 – 23.

Додаток 1.

Назва пам'ятки	Де розташована	Дата	Дата проведення обстеження	Прізвище дослідника
Городище	с. Мізин, ур. Городок	VIII – XI ст.	1907 1908 1967, 1968	Гатцук С.А., Самоквасов Д.Я., Мельниковська О.М.
Городище	с. Городище, ур. Городище	IX – XIII ст.	1907 1948 1966 1967 1983	Гатцук С.А., Воеводський М.В., Третьяков П.М., Мельниковська О.М., Шекун О.В.
Городище “Мещанское” (Радичевське-II)	с. Радичів	IX – XIII ст.	1906 1907 1908 1967 1983	Уварова П.С., Гатцук С.А., Самоквасов Д.Я., Мельниковська О.М., Шекун О.В., Куриленко В.С.
Городище “Хатинське”	с. Радичів, ур. Городок	IX – XIII ст.	1907 1908 1967 1983 1991 - 1992	Гатцук С.А., Самоквасов Д.Я., Мельниковська О.М., Шекун О.В., Казаков А.Л.
Городище “Ведмедки”	с. Шабалинів	IX – XIII ст.	20-30-і рр. XX ст. 1946 1947 1965 - 1967	Виноградський Ю.С., Воеводський М.В., Ляпушкін І.І., Мельниковська О.М.
Городище	с. Райгородок	X – XIII ст.	1873	Уварова П.С., Самоквасов Д.Я.
Городище “Свердловське-I”	с. Свердловка, ур. Хоромки	X – XI ст.	1907 1908 1967 1983	Гатцук С.А., Самоквасов Д.Я., Мельниковська О.М., Шекун О.В., Куриленко В.С.

Городище	с. Бужанка, ур. Дівич Гора (Забіловщина)	IX – XII ст.	1967 1983	Мельниковська О.М. Шекун О.В.
Поселення “Короп – 4”	смт Короп	X – XIII ст.	1980 1983	Куриленко В.С. Обломський А.М.
Поселення “Короп – 1”	смт Короп, ур. Коваленчі ха	X – XIII ст.	1980 1983	Куриленко В.С. Обломський А.М.
Поселення	с. Вишеньки	IX – XIII ст.	1980	Куриленко В.С.
Поселення “Криски”	с. Криски, в ур. Городок	XI – XIII ст.	1983	Шекун О.В.
Поселення “Дубина- Стовнище”	с. Курилівка, ур. Стовнище	XI – XIII ст.	1983	Шекун О.В.
Поселення “Вороб’їні Острови”	с. Мізин, ур. Вороб’їні Острови	XI – XIII ст.	1965 1983	Куриленко В.С. Шекун О.В.
Поселення “Забродки”	с. Мізин, ур. Забродки	VIII – XIII ст.	70-ті XX ст.	Куриленко В.С. Шекун О.В.
Поселення “Пузир хутір”	с. Радичів, ур. Пузир хутір	XI – XII ст.	1976 1983	Куриленко В.С. Шекун О.В.
Поселення “Радичів”	с. Радичів ур. Хатинське	IX – XIII ст.	1967 1983	Третяков П.М., Шекун О.В., Куриленко В.С.
Поселення “Хатинське” (посад городища)	с. Радичів	XI – XIII ст.	1983	Шекун О.В., Куриленко В.С.
Поселення “Ведмедки”	с. Шабалинів	VIII – IX ст.	1967 1983	Мельниковська О.М., Обломський А.М.
Поселення “2-й Свердловський Острів”	с. Свердловка, ур. 2-й Свердловсь- кій Острів	X – XI ст.	1965 1973 1983	Куриленко В.С., Іванченко І.Ф., Шекун О.В.
Курганна група “Ковалівка - 1”	с. Шабалинів	X – XI ст.	20-і XX ст., 1983	Виноградський Ю.С., Обломський А.М.
Курган	с. Криски	X – XI ст.	1873 1906 1908 1983	Уварова П.С. Самоквасов Д.Я. Шекун О.В.

МАТЕРІАЛИ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (з історії дослідження)

В історії вітчизняного палеолітознавства немає іншої пам'ятки, яка б привертала увагу кількох поколінь археологів, викликала б стільки різних точок зору, гіпотез, як Мізинська стоянка.

Комплекс всесвітньо відомого палеолітичного поселення Мізин на Десні має виняткове значення для вітчизняного і східноєвропейського палеолітознавства завдяки різноманітності та кількості виробів з кременю, кістки, прикрас, шедеврів мистецтва, об'єктів житлобудування, а також повноті дослідження. "Не перебільшуючи, треба сказати, що се найцінніше досі звісне людське становище не то що на Україні, а в цілій Європі", - зазначав Михайло Грушевський¹.

Роком відкриття Мізинської стоянки вважається 1908 рік, напередодні XIV Археологічного з'їзду. На думку ж Оксани Франко, яка наводить спогади дочки Федора Кіндратовича Вовка Галини, це сталося на рік раніше - у 1907 році. Так, у своїх спогадах вона зазначає, що "весною 1907 р. Хведір Кіндратович виїхав з Петербурга на Україну, маючи відрядження від Музею збирати етнографічні матеріали... Знаючи, що в Чернігові на майбутній 1908 рік готують археологічний з'їзд, а до нього виставку, Хв. К. вирішив по дорозі заїхати до Чернігова. Ще на пароплаві, що йшов від містечка Макошин до Чернігова, Хв. К. почув, що туди з села Мізиня днями привезли якісь велетенські кістки. І справді - в Чернігівському музеї просто долі лежала купа кісток мамутів й інших незвичних звірів, а коло них і червона земля, в якій їх знайшли. Хв. Вовк зразу помітив в тій землі дрібні чорні камінці й пізнав, що це знаряддя з кременю, палеолітичних часів, з Мадленської доби"². На початку літа 1908 р. Федір Вовк приїхав до Мізина з С.І.Руденком та П.П. Єфименком і розпочав там розкопки, які дали сенсаційні знахідки палеолітичного мистецтва. Відкриття Мізинської стоянки стало своєрідним дарунком долі та винагородою за тривалий час вимушеної розлуки вченого з рідною Україною.

На XIV Археологічному з'їзді, виголошуючи доповідь про дослідження нової пам'ятки, вчений розпочав її так: "Я могу доставить себе завидное удовольствие поздравить Съезд с открытием новой палеолитической стоянки"³. Незважаючи на досить незначні кошти та пожертвування, які виділялись, зокрема, Земською управою на проведення самих розкопок та компенсацію власнику садиби Сисою Кошелю, Ф. Вовк разом зі своїми учнями (Л. Чикаленко, П.Єфименко, С. Руденко, В. Сахаров, М. Рудинський) розпочав польові дослідження стоянки, які потім були продовжені в 1911-1914 рр. У 1915 році розкопки не проводились у зв'язку з воєнними діями⁴. В результаті цього I етапу дослідження пам'ятки були здобуті не тільки унікальні вироби з бивня мамута, але й прикраси, численні та розмаїті кістяні і крем'яні знаряддя, що одразу висунули Мізинське поселення на одне з провідних місць поміж всесвітньо відомих палеолітичних пам'яток Європи.

Під час польових досліджень пам'ятки Федір Вовк та його учні застосували найновішу, відому на той час у Західній Європі, методику розкопок. В одному з листів Ф. К. Вовка до П. О. Смелова надані методичні рекомендації. Так, вчений радить обов'язково зняти проміри з виявленого профілю, зробити план поперечних

траншей, позначаючи в кожній висоту культурного шару, помічати глибину знайдених предметів та скупчення кісток; нагадує про необхідність ведення щоденника, де фіксувати знахідки, а на кістках не забувати робити помітки чорнильним олівцем, в якій траншеї вони знайдені. Методика досліджень вдосконалювалася під час подальшої роботи, і якщо розкопи 1908 та 1909 рр. ще не мали внутрішнього членування, то розкопи 1912-1914, 1916 рр. поділялись уже на метрові квадрати з подвійним цифровим (римським та арабським) позначенням⁵.

Сам Федір Вовк під час розкопок був прикладом професіоналізму, особливе значення надавав методиці ведення розкопок, завжди вимагав "детального аналізу та всебічної уваги дослідника не до самих речових здобутків, але, скажімо, до характеристики місцевості, рельєфу поверхні даної станції, геологічних обставин, до кожної дрібненької речі, що в процесі роботи може бути знайдена, до знімання планів, фотографування, зарисовок тощо"⁶. Як згадує його учень Левко Чикаленко, в підході до роботи вчений робив усе так, "що коли б будь-хто виявив бажання ближче придивитись до його праці, то знайшов би в матеріалах найдрібніші вказівки стосовно рельєфу поверхні стоянки, плану залягання кісток, числа знайдених звірячих кістяків, кремінного начиння відповідно кожному квадратному метрові. З розкопок було брато все, навіть те, що тепер при сучасному станові науки не має видимого значення, але далі може його мати"⁷. І справді, польові щоденники, описи, фотографії речей та археологічних об'єктів, кресленки розрізів та планів Мізинської стоянки зберегли свою інформативність частково і донині, про що свідчать, наприклад, публікації, присвячені структурі поселення⁸. Дослідження Мізинської стоянки відбувалося на міждисциплінарному рівні із залученням даних суміжних наук (геології, зоології, ботаніки тощо). Основні результати вивчення Мізинського поселення були викладені Федором Вовком у доповіді "Палеолит в Европейской России и стоянка в селе Мезине Черниговской губернии", яка була виголошена ним 17 березня 1909 р. на засіданні Відділення російської та слов'янської археології Російського археологічного товариства⁹.

У першій частині була викладена тогочасна європейська система поділу палеоліту на окремі епохи, розроблена Г. Мортільє. До цієї системи Федір Вовк прив'язав наявні східноєвропейські комплекси. Він досить критично проаналізував роботи своїх сучасників і попередників у галузі палеолітознавства (насамперед, графа Олексія Уварова, Івана Полякова та інших), вказуючи на достатньо низький методичний та науковий рівень польових досліджень. Був також відзначений певний дилетантизм у висновках, властивий так званій аматорській або "поміщицькій археології", що не відповідала здобуткам тогочасної західноєвропейської науки. Це викликало досить бурхливу реакцію у присутніх, значна частина яких уособлювала цю течію в археології. На їх звинувачення, що вчений нібито ганьбить імена своїх попередників, Федір Кіндратович відповів, що він не може замовчувати¹⁰.

Друга частина доповіді дослідника торкалася власне Мізинського поселення, специфіки його палеоекологічного середовища на підставі геологічних і топографічних умов залягання, а також фауністичних та флористичних решток. Надзвичайно цікавими є думки вченого про накопичення трупів померлих мамутів у давніх річищах і тяжіння до цих місць палеолітичних поселень. Нагадаємо, що саме такого висновку дійшли сучасні археологи, пояснюючи величезну кількість мамутових кісток, що були використані для будівництва жител на багатьох пізньопалеолітичних пам'ятках Центральної та Східної Європи¹¹. Щоправда, Ф.Вовк, як і його сучасники, не зрозумів, що досліджені ним скупчення кісток на пізньопалеолітичних поселеннях являють собою рештки жител та господарських ям. Це відкриття пощастило зробити лише його учневі П. П. Єфименку¹².

Рівень дослідження Мізинської стоянки високо оцінила наукова громадськість. Так, у Записках Відділення російської та слов'янської археології Російського археологічного товариства підкреслювалося, що пам'ятка становила "драгоценність

в научному отношенні, як сама по себе, так і по тій тщательности и умелости, с которой она была исследована”¹³. Як зазначає А. Носів, саме “через Мізинські здобутки, які мають першорядну вагу в науці для вивчення палеолітичної культури, Хведір Вовк зажив всесвітньої слави, а українська археологія піднялась на почесну височінь”¹⁴. Саме дослідження Мізинської стоянки принесло особливу славу досліднику, хоч у науковій біографії вченого було не одне визначне відкриття. На Міжнародному антропологічному з’їзді в Женеві 1912 р. Федору Вовку була вручена міжнародна премія Кана за визнання його заслуги. “Дорогоцінним документом старого побуту України” називав Мізинську стоянку М. Грушевський і слушно вважав це поселення “скарбом не менш важним, а може навіть важнішим, ніж, скажімо, Ольвія”¹⁵.

II етап дослідження Мізинського поселення пов’язаний з ім’ям учня Хв. Вовка - Левка Євгеновича Чикаленка, який більше відомий як громадсько-політичний діяч. 1916 та 1917 рр. Л. Чикаленко провадив роботи самостійно, але в полі зору керівника і вчителя. Станом на 1916 рік, загальна площа розкопу становила вже 120 кв. м, і цього польового сезону загальна кількість знахідок перевищувала все, що було знайдено раніше¹⁶.

Наступний етап дослідження стоянки Мізин розпочався після досить тривалої перерви і пов’язаний з діяльністю Музею антропології та етнології ім. Федора Вовка, який був заснований 29.03.1921 р. (з березня 1922 р. назву змінено на Кабінет антропології). Ідея створення цієї інституції належала Федору Кіндратовичу, добре обізнаному з досягненнями західноєвропейської науки, який мріяв свій науковий світогляд перенести безпосередньо в Україну і заснувати там науковий осередок. Новостворена наукова установа повинна була стати першою інституцією, яка мала б статус та рівень таких закладів, як L’Ecole d’Antropologie в Парижі, Royal Anthropological Institute в Лондоні, Peabody Museum of Archeology and Ethnology в Кембриджі, Bureau and Ethnology у Вашингтоні. Нагадаємо, що Ф. Вовк та його послідовники репрезентували традиції французької антропологічної школи, були прихильниками характерного для європейського народознавства кінця XIX- початку XX століття явища симбіозу трьох наук - археології, етнографії та антропології. Антропологія як наука, на думку вченого, обіймала спеціальну антропологію (науку про людину і різні раси, з погляду морфологічно-біологічного), палеоетнологію чи передісторичну археологію (науку про найдавніших людей і їхнє життя у передісторичні часи), етнологію (науку про окремі народи, їх расовий склад і побут) з етнографією (її описовою частиною), соціологією (наукою про громадське життя людей)¹⁷. Після смерті вченого його ідею підняли учні та прихильники, які в часи бурхливого революційного життя в складних політичних та економічних умовах змогли створити науково-дослідну устанovu, що поставила собі завдання науково, всебічно вивчати людину України, - Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Один з найкращих учнів Федора Кіндратовича Олександр Гаврилович Олешо, підготувавши ґрунт в Українській Академії Наук, у 1920 році виїхав до Петрограда по наукову спадщину вченого, яка мала стати основою новоствореної інституції. За заповітом вченого, всі численні наукові матеріали, колекції речей, замітки, малюнки, картотеки, фотоматеріали, неоціненна книгозбірня, що містила книги з антропології, археології, історії, етнографії, фольклору, були передані П. Стебницькому та С. Єфремову, щоб вони передали їх згодом тій установі, яка буде гідна цієї спадщини¹⁸. Долаючи неймовірні труднощі, надзвичайно тяжкі умови перебування в Петрограді, О.Г. Олешу в 1920 році пощастило перевезти до Києва майже всю дорогоцінну спадщину Хв. Вовка.

До цього часу матеріали унікальної Мізинської стоянки залишалися практично не введеними у науковий обіг у повному обсязі. ”Високі вимоги, що їх ставив до своїх дослідів покійний професор Вовк, властива йому обережність у висновках і публікації матеріалів до повного і всебічного вивчення здобутків та низка суто об’єктивних причин в обставинах передреволюційних спричинили до того, що й

до цього часу Мізинські матеріали лишилися фактично неопубліковані”, – зазначав М. Я. Рудинський¹⁹, який став наступним дослідником пам’ятки. Одне з першочергових завдань кабінету було видання ”Мізинського збірника”, присвяченого всім здобуткам з Мізинської стоянки.

З нагоди десятиріччя ВУАН Кабінет антропології ухвалив експонувати на спеціальній ювілейній виставці мізинські матеріали й випустити ”в люди бодай невеличкий до неї провідник”. У виданому в 1931 році путівнику (за редакцією М.Я. Рудинського) були опубліковані кістяні вироби як категорія знахідок, що найбільше цікавила покійного Хв. Вовка. У виданні була також поміщена збірка карток з фото та ескізними малюнками і відповідними нотатками Хв. Вовка, деякі з них мали посилання на аналогії серед європейських знахідок. Безперечно, ці нотатки, як зауважує М. Рудинський, мали лише попередній характер, проте вони, безумовно, цікаві для подальших досліджень²⁰. Більшість фотографій, поміщених у путівнику, була зроблена ще за життя Хв. Вовка. Малюнки та розгортки орнаментів на виробах мистецтва, виконані художниками Є. Кричевською та В. Фатальчуком, згодом були використані в усіх подальших публікаціях, монографіях, присвячених Мізинській стоянці.

Безпосередньо польові дослідження пам’ятки були відновлені вже у 1930 та 1932 роках експедицією Кабінету антропології під керівництвом М.Я. Рудинського. Ще в 1916 р. М. Рудинський брав участь у розкопках, які провадив Л. Чикаленко. І це була чудова нагода ознайомитися з достатньо високим рівнем польової методики, комплексним підходом до вивчення матеріалу, застосуванням нових методів досліджень. У роботі експедиції також брали участь В. Резниченко, І. Підоплічко, Н. Бурчак-Абрамович, Л. Кістяківський. Дослідження мали розвідковий характер з метою пов’язати площу розкопок з вивченими раніше ділянками стоянки та провадилися за допомогою так званої кесонної методики (культурний шар розчищався метровими смугами з пометровою його фіксацією та розбиранням). Перед тим як розпочати роботи, М. Рудинський консультувався щодо особливостей пам’ятки з Л. Чикаленком, який на той час жив за кордоном. Розкопки М. Рудинського мали загальну площу понад 90 кв. м. На жаль, автору досліджень вдалося підготувати тільки рукописний звіт, матеріали розкопок були опубліковані значно пізніше²¹. Але, незважаючи на розвідковий характер, розкопки М. Рудинського дали дуже важливі результати. Насамперед, значно збільшився крем’яний комплекс пам’ятки. Подальші дослідники Мізинської стоянки відзначали скрупульозність та пунктуальність М. Рудинського, що дало їм підставу з великою довірою ставитися до окремих його висновків, зокрема, про відсутність кількох культурних шарів пам’ятки²².

Аналізуючи дослідження Михайла Рудинського, В. Сергін зазначав, що розкопки 1930-х рр. мають досить детальну документацію. Крім ґрунтового та добре проілюстрованого звіту, були зроблені поквдратні плани, профілі. Точність нанесення знахідок на плани дуже висока, що не завжди зустрічається у польових звітах сучасних дослідників²³. На жаль, М. Рудинському не вдалося зрозуміти, що залишки скупчень кісток на стоянці є залишками жител, хоча він розкопав на площі господарсько-побутового комплексу № 5 залишки саме такого житла з вогнищем в центрі і зробив навіть спробу реконструювати ”невелику житлову споруду”, проте відразу ж зазначив, що не має ще достатніх та незаперечних даних щодо обґрунтування цього припущення. Дослідники того часу ще не мали чіткого уявлення про характер таких жител, тому й не могли встановити їх залишки, а якщо і зустрічали такі залишки, то брали під сумнів їх належність до жител²⁴. Справді, вивчення культурного шару вузькими траншеями та кесонами не давало змоги дослідникам мати повну і чітку характеристику стоянки. Це стало можливим тільки під час останнього етапу дослідження пам’ятки Палеолітичною експедицією ІА АН УССР, яку очолив І.Г.Шовкопляс (1954-1961 рр.).

У Національному музеї історії України зберігається значна кількість матеріалів з Мізинської стоянки – перлини українських старожитностей. Це колекція а1

Мізин, що складається з численних крем'яних, кістяних виробів та серії шедеврів творчості неоантропу. Серед них – браслет з пластини бивня мамута (а1/17), оздоблений вишуканим врізним орнаментом у вигляді меандра і зигзагоподібних ліній, який, за словами М. Грушевського, “становить найбільшу окрасу мізинської колекції”²⁵. Скульптурні твори представлені серією стилізованих фігурок (17 одиниць), оздоблених різноманітними графічними композиціями. Саме Федір Вовк для умовного позначення фігурок уперше ввів у науковий обіг назви “пташки” та “фалічні” фігурки.

До виробів палеолітичного мистецтва Мізинської колекції належать і дві статуетки, які Ф. Вовк визначив як скульптурні зображення тварин (вовк-собака), що, можливо, виконували роль амулетів (а1/22, а1/23).

Серед інших виробів з кістки в колекції – заготовки для виготовлення підвісок – медальйонів та прикрас (а1/118-120); знаряддя для плетіння тканини, оздоблене лінійним орнаментом, який імітує намотану нитку (а1/16). Цей інструмент слідом за Ф. Вовком визначають як голку.

У колекції є кілька клиноподібних знарядь, одне з них (а1/25) орнаментоване заглибленими лініями у вигляді різних комбінацій. В одній з них Федір Вовк бачив “щось схоже на тварину, а в другій – зображення, подібне до житла північно-американських індіанців”. Незвичайним для орнаментики Мізіна мотивом рівнобіжних рисок орнаментованій також фрагмент ребра (а1/6780)²⁶.

Один з найцікавіших виробів з бивня мамута в Мізинській колекції – так званий “жезл начальника” (а1/18). Свого часу Федір Вовк, не знайшовши відповідних аналогій цьому виробу, зазначав, що він подібний до інструментів, “що їх уживають чукчі, щоб значити ремінь”²⁷ (тобто застосовувався для розминання ременів). Подібні вироби, які розглядаються як випрямлячі дротиків, зустрічаються на багатьох пізньопалеолітичних стоянках, проте, як правило, вони виготовлені з рогу північного оленя.

Заслуговує на увагу і веретеноподібний черешковий наконечник дротика (а1/19) з пазами на протилежних боках для закріплення додаткових конструктивних елементів з кременю (мікролітів), які значно підвищували здатність зброї завдавати важких і глибоких поранень²⁸.

Переважну більшість Мізинської колекції (а1) становить крем'яний інвентар з розкопок 1908-1914, 1916, 1930, 1932 рр. (дослідження Ф. Вовка, Л. Чикаленка та М. Рудинського). Загальна кількість основного фонду колекції становить 7.443 одиниці зберігання і науково-допоміжного – 37.792 одиниці. Ці матеріали, як і вироби з бивня мамута, надійшли до збірки музею в 1936 році після реорганізації Академії наук України. Крем'яний інвентар першого етапу дослідження пам'ятки (1908-1914 рр.), який нараховує приблизно 24.133 одиниці зберігання (з них 1.250 – це знаряддя праці), фактично і складав основу відділу передісторії (палеоетнології) Кабінету антропології та етнології, яку з таким ентузіазмом та самопожертвою повернули в Україну учні та послідовники професора.

Комплекс крем'яних виробів та унікальні зразки первісного мистецтва Мізіна й до цього часу є предметом обговорень та дискусій²⁹. Сучасні дослідники продовжують звертатись до палеолітичної спадщини Федора Кіндратовича Вовка, Левка Чикаленка та Михайла Рудинського, вивчаючи, аналізуючи матеріали Мізинської стоянки, яка, безумовно, за результатами вивчення є однією з найвідоміших в світі, своєрідним еталоном в історії палеолітознавства.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / Чернівці і Північне Лівобережжя. - Т. XXIII. - 1928. - С. 19.
2. Франко О. Федір Вовк - вчений і громадський діяч. - К., 2000. - С. 232.
3. Волков Ф. Палеолитическая стоянка в с. Мезин // Труды XIV АС. - Т. III. - М., 1911. - С. 262.
4. Франко О. Федір Вовк - вчений і громадський діяч. - С. 236.
5. Сергин В.Я. Структура Мезинского палеолитического поселения. - М., 1987. - С. 6.

6. Носов А. Професор Ф.К.Вовк в українській археології // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. - С.ХХVІ.
7. Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Передмова. - К., 1995. - С.5.
8. Сергин В.Я. Вказ. праця. - 104 с.
9. Франко О.О. Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка // Археологія. - 1992. - №2. - С.113-114.
10. Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. - №40. - М.-Л.,1953. - С.19
11. Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епігравецькі пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. - 1997. - №2. - С.19-20
12. Ефименко П.П. Палеолитические стоянки Восточно-Европейской равнины // Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. - Вып. V. - М.-Л.,1934. - С.102
13. Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. - Т. IX. - Спб.,1913. - С.305.
14. Носов А. Вказ. праця. - С.7
15. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища // Чернігів і Північне Лівобережжя. - Т.ХХІІІ. - 1928. - С.35.
16. Франко О. Федір Вовк - вчений і громадський діяч. - С.240.
17. Скрипник Г.А. Народознавчий доробок Хведора Вовка // Федір Вовк. Сторінки наукової спадщини та бібліографія праць. - К.,2002. - С.8,13.
18. Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. - Ч.І. - К., 1925. - С.5-6.
19. "Мізин". Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Хведора Вовка. Редакція і коментарі М.Я. Рудинського. - К.,1931. - Передмова.
20. Там же.
21. Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. - №40. - С.238.
22. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. - К.,1965. - С.82.
23. Сергин В.Я. Вказ. праця. - С.7, 11.
24. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. - С.11.
25. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. - С.24.
26. "Мізин". Визначніші серії кістяних виробів...- С.30, табл.ХХV.
27. "Мізин". Визначніші серії кістяних виробів...- С.50, табл. ХХІІІ,1.
28. Нужний Д.Ю. Дистанційна зброя свідчення про збройні сутички за кам'яного віку // Військово-історичний альманах. - Річник II. - Ч.1(2). - К., 2001. - 88, мал.,1,1.
29. Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. - К., 1992. - С.27, мал. 5,1-51; Корнієнко В.В. Класифікація антропоморфних зображень пізнього палеоліту // Vita Antiquae. - № 2. - 1999. - С.25-30; Яковлева Л.А. Позднепалеолитические схематические статуэтки Женин с территории Поднпоровья // Первобытная археология. - К.,1989. - С.43-49.

Олена Веремейчик

РОЗВІДУВАЛЬНА ЕКСПЕДИЦІЯ І.І. ЛЯПУШКІНА 1947 р. НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Протягом 40-х – початку 80-х рр. ХХ ст. в археологічній науці спостерігався підвищений інтерес до проблем слов'янського етногенезу. Означене коло наукових питань послугувало поштовхом до проведення масштабних археологічних робіт на теренах Східної Європи з метою виявлення слов'янських пам'яток різного часу і подальшого їх дослідження. Однією з територій, де зосередилися дослідження науковців, була Лівобережна Україна, зокрема, територія Чернігівщини. На її теренах працювали різноманітні експедиції Інститутів археології Академії наук УРСР, Академії наук СРСР, Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР, Ермітажу під керівництвом Є.О. Горюнова, І.І. Ляпушкіна, Є.В. Максимова, А.М. Обломського, Е.О. Симоновича, Р.В. Терпиловського, П.М. Третякова, М.Б. Щукіна, які займалися пошуками та дослідженням пам'яток римського часу та слов'янських у басейні Десни і водночас обстежували

та виявляли давньоруські городища, курганні могильники та поселення.

Одним з перших дослідників, який цілеспрямовано шукав слов'янські пам'ятки роменської культури на Чернігівщині, був І.І. Ляпушкін. Відразу ж у повоєнні роки ним були проведені численні розвідки на Лівобережжі Дніпра з метою виявлення нових пам'яток, а на деяких з них, що стали пізніше еталонними (Новотроїцьке, Опішня, Полтава та інших), здійснені широкомасштабні археологічні дослідження.

Дніпровська Лівобережна експедиція під керівництвом І.І. Ляпушкіна – старшого наукового співробітника на той час Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури¹, на теренах Чернігівщини здійснювала розвідки двічі – у 1947 р.² і у 1961 р.³ Завдяки цим розвідкам у 1947 р. були обстежені пам'ятки вздовж нижньої та середньої течії Десни, у 1961 р. – вздовж Сноу, від його гирла і вгору за течією, на північ.

Саме матеріали розвідувальної експедиції 1947 р., зокрема обстеження І.І. Ляпушкіним комплексу пам'яток біля с. Шестовиця, викликали певне наше зацікавлення, що послугувало темою окремого дослідницького сюжету⁴. Але наші спостереження щодо результатів розвідки 1947 р. не вичерпалися в попередній публікації.

До складу експедиції того року входило 5 чоловік: І.І. Ляпушкін – керівник експедиції (Ленінградське відділення Інституту історії матеріальної культури) Л.С. Кухарева – старший лаборант (Ленінградський державний університет), Д.М. Гурвич – старший лаборант (Публічна бібліотека), А.М. Дукаревич – лаборант (студент Ленінградського державного університету) та В.Л. Ястребов – водій експедиційної бази Академії наук (м. Москва).

У звіті зафіксовано, що експедиція поїхала з Ленінграда двома групами – перша машиною 24 червня, друга 28 червня - потягом, і 29 червня обидві групи прибули до Києва. Дослідник зазначив, що польові роботи тривали від 5 липня до 17 листопада 1947 р., і експедиція пройшла загалом 5982 км, з них 3047 км точно за маршрутом, передбаченим планом⁵.

Маршрут експедиції охоплював немовби колом територію України на лівому березі Дніпра – від гирла Десни, її нижньою та середньою течією до гирла Сейму. Потім маршрут пролягав річками Сейм, Оскол, Орель до Дніпра, далі лівим берегом Дніпра до Десни. І.І. Ляпушкін відмічав, що обстеженню підлягали пам'ятки, в більшості відомі за літературою, хоча значна їх частина була відкрита і безпосередньо в ході експедиційних робіт. Загалом, у 1947 році в Україні було оглянуто більше ніж 70 різночасових пам'яток: епохи бронзи, різних періодів епохи заліза, в тому числі і ранньослов'янські пам'ятки. Культурні рештки на пам'ятках Х-ХІІІ ст. і в щоденнику, і в звіті відносилися до великокнязівського періоду.

Усі головні події та результати обстеження археологічних об'єктів під час експедиції фіксувалися у польовому щоденнику, який вів безпосередньо її керівник – Іван Іванович. Щоденник складається з двох шкільних зошитів у клітинку. Лівий бік залишився чистим, справа – велися записи простим олівцем. Листи були пронумеровані автором, щоденно фіксувалася дата та день тижня, зліва, на полях, позначалися пункти зборів підйомного матеріалу. Матеріали по обстеженню Чернігівської області ввійшли в першу частину щоденника, яка була розпочата 05.07.47 р. і закінчена 14.08.47 р.

Уся наукова документація експедиції (щоденники, науковий звіт, негативи фотографій та відбитки) зберігається в Науковому архіві ІМК РАН (м. Санкт-Петербург). Колекція матеріалів (№ 63, складається з 20 ящиків) та облікові картки (в середину карток вкладені колекційний опис матеріалу, інколи фотографії пам'яток та малюнки найцікавіших знахідок) обстежених пам'яток – у фондах та архіві ІА НАН України і, як виявилось в результаті дослідження, частково матеріал з Чернігівської області зберігається в фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

У нижній течії Десни маршрут експедиції пролягав уздовж лівого берега річки

і розпочався з обстеження городища в с. Крехаїв (територія Київської області) та літописного Остерського городця, розташованого в с. Старогородка (нині м. Остер). Дослідник описав городище, відзначив, що його площа значною мірою пошкоджена окопами. На території городища та розташованого поряд з ним селища були зібрані уламки гончарних посудин⁶.

Потім експедиція переправилась на протилежний берег річки та обстежила поселення біля с. Виповзів, розташоване на мису правого берега р. Десни. Тут також зібрані фрагменти гончарних посудин⁷. Серед них переважають уламки посудин X ст., хоча матеріал XII-XIII ст. також присутній, у тому числі і 4 фрагменти від 2 амфор “нікейсько-трилійської” групи типу П/2 за І.В. Волковим та В.Ю. Ковалем⁸.

Далі обстежили Татарську Гірку біля с. Анисів, відому в літературі завдяки публікації В. Шугаєвського⁹. І.І. Ляпушкін занотував, що територія пам'ятки засаджена лісом та задернована, тому культурні рештки вдалося зібрати тільки на піскових видувах. Більшість з них складалася з уламків ліпного посуду епохи бронзи і нечисленних фрагментів гончарних посудин великокнязівського періоду¹⁰. В колекції матеріалів (фонди ІА НАНУ) з поселення походять 53 фрагменти з двох пунктів збору підйомного матеріалу, серед яких 4 фрагменти сильно пошкоджених вінець XI-XII ст. та 23 фрагменти ліпних посудин епохи бронзи (серед яких 4 вінця) з пункту № 7 за щоденником та 26 фрагментів (з них 2 фрагменти вінця) ліпних посудин епохи бронзи-раннього заліза з пункту № 8¹¹.

У щоденнику зазначено, що “Из Анисова направились в Чернигов, где выполнили необходимые формальности (регистрация документов и т.д.) и около 18 час. доехали в Шестовицы”¹². Це відбулося 8 липня, ймовірно, тоді експедиція вперше і відвідала Чернігівський історичний музей.

Звечора, після влаштування на ночівлю, члени експедиції оглянули городище в північній частині села. Зранку роботи проводилися на городищі та поселенні, розташованому на південний-захід від села (*в ур. Коровень. – О.В.*). Після загального опису пам'ятки у щоденнику зафіксовано, що: “Вся площадь усеяна черепками глиняной гончарной посуды, шлаками железа, костями животных и т.п. Встречаются куски необработанного красного овручского (?) шифера. Мощность культурного слоя местами (судя по отложениям) достигает до 0,7 – 0,8 м”¹³. Відзначено, що вздовж західного боку поселення обстежена канава, орієнтована в напрямку північ-південь, глибиною 1,5 м (*залишки протитанкового рову часів війни. – О.В.*), в якій на відстані 150 м від схилу, в східній стінці знайдено горщик, виготовлений на гончарному крузі, заповнений вуглинями та перепаленими кістками. Цю знахідку сфотографовано. У фотоархіві наукового архіву ПМК РАН зберігаються три фотографії горщика з Шестовицького поселення. Дві з них зроблені безпосередньо в ході робіт Дніпровської Лівобережної експедиції, при зачистці стінок протитанкового рову: обидві – з одного ракурсу, тільки на різній відстані від об'єкта¹⁴, третя відтворює реставрований горщик X ст.¹⁵ На фотографіях чітко видно, що внаслідок зсуву піскового ґрунту відбулася руйнація стінок рову, завдяки чому, мабуть, і вдалося помітити горщик. У звіті автор наводить уже додаткову інформацію: “Горшок находился на глубине около 40–50 см от дневной поверхности. Большая часть его была в материке (песчанистая глина). Цвет горшка оранжево-красный. Он имеет хорошо выраженный, почти горизонтально отогнутый венчик. А по краю венчика – с внешней стороны проложена бороздка ... Большая часть поверхности горшка, начиная от плечиков, покрыта врезными горизонтальными линиями”¹⁶. Гончарна посудина зберігається у фондах ІА НАНУ. Її висота 17 см, діаметр вінця – 17 см, діаметр денця 8,5 см, товщина стінок посудини – 0,6 – 0,8 см. За кольором вона більше коричнево-червона, ніж оранжево-червона, обпал нерівномірний, всередині черепок чорного кольору.

За місцем розташування залишки поховання, дослідженого І.І. Ляпушкіним, знаходяться ближче до урочища Узвіз. Але серед поховань цієї групи курганів (IV

за Д.І. Бліфельдом)¹⁷ не зафіксовано обряду кремації, лише – інгумація в могильних ямах. Ця група поховальних пам'яток датується кінцем XI-XII ст.¹⁸ Мабуть, тому Д.І. Бліфельд і відніс поховання X ст., досліджене у 1947 р., до V групи, де зафіксовані поховання за обрядом тілоспалення на місці та на стороні: воно, певно, фіксує південну межу групи¹⁹.

Окрім залишків поховання X ст., у західній стінці протитанкового рову, дещо північніше від нього, виявлено “зольное скопление, содержащее большое количество железных шлаков”²⁰. Тут також були знайдені уламки гончарної давньоруської кераміки.

Таке взаєморозташування могильника та поселення може свідчити про дві речі: з часом могильник починає наступати на забудову поселення або навпаки, поселення розбудовується на території, зайнятій раніше могильником. У зв'язку з тим, що виявити хронологічні рамки культурних решток плями з вугликами, попелом та шлаками, знайденими у 1947 р. північніше поховання, на сьогодні неможливо (на підставі опису матеріалу, що зберігається в обліковій картці з Шестовиці²¹, керамічний матеріал з цієї плями складається лише з фрагментів стінок та денця кругових посудин X-XI ст.), вирішення питання про взаєморозташування могильника та поселення залежить від майбутніх досліджень у цій частині пам'ятки. І все ж в інших місцях комплексу пам'яток біля с. Шестовиці спостерігається аналогічна картина – розташування близькочасових культурних решток поселення та поховальних пам'яток на одній території²².

Значно ускладнює локалізацію знахідок І.І. Ляпушкіна існування і донині залишків двох протитанкових ровів в ур. Узвіз, що прокладені майже паралельно, по обидва боки дороги на с. Слабин. Незрозуміло, який саме рів оглядала Дніпровська Лівобережна експедиція. Під час робіт Я.В. Станкевич у 1946 р. окремі ділянки одного з ровів в ур. Узвіз були зачищені, тут виявлені культурні нашарування X-XIII ст.²³ А висловлене Л.Ф. Ситою аргументоване припущення про існування в урочище Узвіз у XII-середині XIII ст. окремого поселення зі своїм могильником²⁴ примушує уважніше придивлятися до культурних решток цієї частини пам'ятки.

У цілому, в 1947 р. з комплексу пам'яток в урочищі Коровель взято в колекцію 89 артефактів, серед яких одна реставрована гончарна посудина, 26 фрагментів вінець гончарних посудин, один фрагмент денця та 5 уламків пірофіліту, інші – фрагменти стінок, печина та шлак.

9 липня о 15 годині експедиція вирушила з Шестовиці у напрямку Чернігова, по дорозі обстежила городище в с. Гуцин. А за опитуванням місцевого населення, в Жавинці (“Желвинке” за І.І. Ляпушкіним) та в Павлівці не зафіксовано археологічних пам'яток²⁵.

У щоденнику Іванович записав, що близько 20 години прибули до Чернігова і залишилися на ночівлю. Наступний день (четвер, 10 липня) члени експедиції провели в Чернігові – ранок був присвячений “приведению в порядок хозяйства экспедиции ... Во второй половине дня осматривали музейные археологические фонды, относящиеся к маршруту, а также... место раскопок Б.А. Рыбакова 1946 г.”²⁶ Вирушити далі з Чернігова того ж дня завадив тривалий дощ, тому експедиція залишилася тут ще на одну ніч.

Певним свідченням відвідування І.І. Ляпушкіним Чернігівського історичного музею є фотографії закладу та експедиційної машини на його фоні, що зберігаються в фотоархіві наукового архіву ІМК РАН²⁷.

Очевидно, супровідником від Чернігова до Сосниці з експедицією був відправлений завідувач відділу на той час первіснообщинного ладу музею М.І. Кот, хоча про це в щоденнику записів немає. Але ряд побіжних свідчень дозволяє зробити таке припущення. Так, у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського* (далі ЧІМ) в основній групі фондів зберігаються колекції з сіл Брусилів, Гориця (поселення Дворище та Провалля), Миколаївка, Феськівка та Бурімка, датовані 1947 г. (номери колекцій А-62, А-88, А-89, А-90, А-91,

А-92). У музейній документації зазначено, що це – матеріали обстеження М.І. Котом вищеперерахованих пам'яток. Під час роботи з цими колекціями виявилось, що фрагменти кераміки не миті, не шифровані, а в середині пакунків збереглися етикетки, написані в 1947 р., і дати на них збігаються з датами перебування І.І. Ляпушкіна на цих пам'ятках, зафіксованими в щоденнику. Цілком імовірно, що тодішнє керівництво музею звернулося з проханням до дослідника передати частину здобутих матеріалів у музей для поповнення колекцій, які зазнали значних утрат під час Великої Вітчизняної війни. Той факт, що матеріал не був оброблений, не існує окремого звіту про цю розвідку М.І. Кота, говорить про те, що останній не був археологом. Крім того, ні до 1947 р., ні пізніше ним не проводилися археологічні обстеження та дослідження. Музей же на той час не мав археолога-фахівця: О.О. Попко – чернігівський археолог, до 1946 р. співробітник музею, вже працював в Інституті археології Академії наук УРСР, а М.А. Попудренко була направлена за розподілом до Чернігова лише в 1948 р.²⁸

Отже, далі маршрут експедиції пролягав на схід, уздовж середньої течії р. Десни. Наступним пунктом, обстеженим 11 липня І.І. Ляпушкіним, було городище в с. Брусилів, розташоване на мисі правого берега р. Снов, при впадінні в р. Десну. Дослідник зазначив, що городище пошкоджене садибами та розмивами під час повеней. На городищі зібраний підйомний матеріал, який складався з фрагментів гончарної кераміки, фрагментів амфор та уламків пірофіліту²⁹. У фондах ЧІМ колекція з городища в с. Брусилів (№ А-89) складається з 8 фрагментів вінець кругових посудин Х-ХІV ст., 10 фрагментів вінець ХVІІ-ХVІІІ ст., 8 фрагментів амфор та уламків стінок кругових посудин (рис. 6, І). У фондах ІА НАНУ з давньоруського матеріалу зберігаються також 10 фрагментів вінець кругових посудин Х-ХІV ст., майже 40 уламків стінок та денць цього ж часу і лише два уламки амфор з графіті. 6 фрагментів від однієї амфори з фондів ЧІМ та 1 фрагмент з графіті у вигляді букви “Н” належать до амфор “трапезундської” групи типу І/2 та однієї фрагмент з графіті – до “нікейсько-трилійської” типу ІІ/2 за І.В. Волковим та В.Ю. Ковалем³⁰.

Наступними пам'ятками, обстеженими І.І. Ляпушкіним, були поселення Провалля та Дворище поблизу с. Гориці. Ймовірно, приводом до відвідування цих пам'яток було попереднє ознайомлення з матеріалами колекції з Гориці в фондах ЧІМ, яка формувалася з випадкових знахідок протягом 1905-1928 рр. (№ Арх. 1/1). Мабуть, отримані фахові консультації археолога та досвід, здобутий в експедиції, дозволили співробітнику музею М.І. Коту дійти висновку, що колекція із с. Гориці – це сукупний матеріал з двох пам'яток – Дворище та Провалля, і скласти в 1948 р. найкращий опис колекції в документації того часу без помилок в атрибуції та датуванні речей, що і відзначила О.Є. Черненко³¹.

Матеріал колекції з Дворища та Провалля (№ А – 88, А – 90) у фондах ЧІМ складений в один пакунок, де зберігаються 2 етикетки, датовані 12 липня. У щоденнику І.І. Ляпушкіна зазначено, що 11 липня прибули до с. Гориці близько 19 години, де і залишилися на ночівлю. Звечора обстежили урочище Провалля, наступного дня – урочище Дворище. В цілому в ЧІМ зберігається 8 фрагментів вінець кругових посудин ХІ-ХІІІ ст., 11 фрагментів стінок та 7 фрагментів ліпних посудин.

У фондах ІА НАНУ колекція з поселення Провалля складається з 66 артефактів, серед яких 30 фрагментів вінець ХІ-ХІІІ ст. Колекція знахідок з багатошарового поселення Дворище налічує 52 артефакти, серед яких 11 фрагментів кругових вінець ХІІ-ХІV ст. Крім того, з поселення походять фрагменти ліпних посудин епохи бронзи, раннього залізного віку та роменської культури.

12 липня датується перебування експедиції на поселенні в с. Миколаївка та на етикетці колекції № А-92 з цієї пам'ятки в ЧІМ. І.І. Ляпушкін занотував, що поселення розташоване в заплаві р. Десни, на дюнному підвищенні, залишків укріплень не знайдено³². В колекції ЧІМ з цієї пам'ятки зберігаються 17 фрагментів вінець та 3 фрагменти стінок кругових посудин кінця ХІ-ХІІІ ст. і 1 фрагмент

стілки ліпної посудини. У фондах ІА НАНУ зберігається 76 фрагментів кругової кераміки, серед яких 33 фрагменти вінець XII-XIII ст.³³

Після цього експедиція хотіла побувати в с. Салтиковій Дівиці, на лівому березі р. Десни. Але паром не працював, тому вирушили в с. Блистову, де обстежили городище в селі, на якому зібрали фрагменти кераміки XI-XIII ст. і знайшли ніж.

Наступним населеним пунктом, де побувала експедиція, було с. Феськівка. Увагу дослідника привернуло городище, розташоване на схід від села, на правому березі р. Мена. Городище з добре вираженим валом та ровом діаметром близько 70-80 м було трохи пошкоджене з боку річки, де вимивалося під час повеней. Поряд з городищем знайдено поселення. Культурні рештки представлені фрагментами кругової кераміки XII-XIII ст. (ЧІМ, № А – 91), в тому числі й фрагментами вінець. В ІА НАНУ зберігається 30 фрагментів кераміки, серед яких 4 фрагменти вінець XII-XIII ст. Малюнок одного з них є в публікації І.І. Ляпушкіна³⁴. Крім того, при зачистці культурного шару в нижній частині валу знайдені фрагменти ліпних посудин епохи бронзи³⁵.

Того ж дня (13 липня) експедиція прибула до м. Сосниці і близько 17.30 разом з науковим співробітником Сосницького музею Ю.С. Виноградським вирушила оглянути городище біля озера Бурімка³⁶. Городище розташоване на південному березі озера, в долині р. Десни. Більша частина пам'ятки вже на той час руйнувалася під час весняних повеней. У пошкодженнях культурного шару та у зсувах ґрунту зібрано багато фрагментів ліпної кераміки роменської культури та кругової давньоруського часу. У фондах ЧІМ зберігається колекція А-62 з городища Бурімка, що складається з фрагментів ліпних посудин роменської культури та кругових посудин X ст. У фондах ІА НАНУ також зберігається матеріал з цієї пам'ятки.

Наступний день учасники експедиції присвятили огляду археологічних колекцій у фондах Сосницького музею. І.І. Ляпушкін відзначив у щоденнику, що колекції в гарному стані, крім того, складений вказівник до кожної пам'ятки, що перебуває в зоні уваги співробітників музею³⁷. Безперечно, таким станом археологічних колекцій та увагою до археологічних пам'яток ми повинні завдячувати Ю.С. Виноградському, який у 20-і роки ХХ ст. очолював Сосницький краєзнавчий музей, а потім був усунутий від керівництва з ідеологічних міркувань, але все життя пропрацював науковим співробітником цього закладу³⁸.

Останнім пунктом, який на Чернігівщині відвідала експедиція І.І. Ляпушкіна 1947 р., було городище поряд з с. Шабалинів, відоме в літературі, як і попереднє, завдяки розвідкам Ю.С. Виноградського³⁹. 15 липня разом з експедицією виїхали директор Сосницького музею Д.І. Лав'юк та Ю.С. Виноградський, про що є відповідний запис у щоденнику І.І. Ляпушкіна⁴⁰. Городище розорювалось, на поверхні були знайдені численні фрагменти ліпної кераміки юхнівської, роменської культур та фрагменти кругової давньоруської кераміки.

Підсумовуючи результати розвідки 1947 р., І.І. Ляпушкін у звіті цілком слушно зазначив, що не всі так звані великокнязівські поселення виникли одночасно. Хоча на той час не було достатніх підстав для внутрішнього розподілу керамічного матеріалу за хронологічними ознаками, дослідник зауважив, що є певні пам'ятки з більш ранніми за часом культурними рештками (X-XI ст.), і більш пізні (XII-XIII ст.)⁴¹. Цю проблему вперше в історіографії дослідник поставив і в публікації, присвяченій результатам роботи Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр.⁴². Проблема хронології кераміки X-XIII ст. і досі остаточно не вирішена, проте спостереження І.І. Ляпушкіна в цьому напрямку в середині ХХ ст. слід визнати першими правильними кроками у вирішенні цього питання.

Джерела та література:

1. Мезенцева Г. Дослідники археології України. – Чернігів, 1997. – С. 142 – 143.
2. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. по обследованию памятников в бассейне р. Сейм, нижнего течения р. Десна и левого берега Днепра, Киевской, Курской, Полтавской, Сумской, Харьковской областях // НА ИИМК РАН. – Рукописный архив. – Ф. 35. – Оп. 1. – 1947. – № 31.
3. Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института археологии АН СССР 1961 г. // НА ИИМК РАН. – Рукописный архив. – Ф. 35. – Оп.1 – 1961. – № 21.
4. Веремейчик О. Розвідкові роботи І.І. Ляпушкіна в Шестовиці на Чернігівщині // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.). – Чернігів, 2006. – С. 33 – 39.
5. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 3.
6. Ляпушкин И.И. Полевой дневник экспедиции по обследованию памятников в 1947 г. Часть. 1 // НА ИИМК РАН. – Рукописный архив. – Ф. 35. – Оп.1.– 1947. – № 32. –Л. 4 – 5; Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 50.
7. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 51.
8. Коваль В.Ю. Амфоры византийского культурного круга в Средневековой Руси (X-XIII вв.) // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М., 2003. – С. 349.
9. Шугаевский В. “Татарская Горка” близ гор. Чернигова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда. – М., 1911. – С. 244 – 258.
10. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 51.
11. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... Л. 7.
12. Там само.
13. Там само. – Л. 9.
14. Обследование селища – сосуд с пережженными костями в обресе канавы. С. Шестовицы, Черниговская обл. Днепровская Левобережная экспедиция 1947 г. // НА ИИМК РАН. – Фотоархив. – Шифр нег. Л. 1326–1, Л. 1327–1. – Шифр фот. О. 2531–14, О. 2531–15. – Инв. № 1343–46/1, № 1343–47/1.
15. Сосуд с остатками трупосожжения. С. Шестовицы, Черниговская обл. Днепровская Левобережная экспедиция 1947 г. // НА ИИМК РАН. – Фотоархив. – Шифр нег. П 50229. – Шифр фот. О. 1598–48. – Инв. № 1260–62.
16. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 52.
17. Білфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К, 1977. – С. 91, 183 –184.
18. Там само. – С. 91.
19. Ситий Ю.М. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.). – Чернігів, 2006. – С. 182.
20. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... – Л. 10.
21. Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины.// НА ИА НАНУ. – 1947/29. – № V.
22. Хамайко Н.В. Дуалізм поселенської структури Шестовицького комплексу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. – К., 2004. – С. 297.
23. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. – Вып. 87. – 1962. – С. 7, 14.
24. Сита Л.Ф. Участь співробітників Чернігівського історичного музею у дослідженні пам'яток XII-XIII ст. біля с. Шестовиця // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 29.
25. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... Л. 11.
26. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... Л. 12.
27. Г. Чернигов, музей, северный фасад. Днепровская Левобережная экспедиция 1947 г. // НА ИИМК РАН. – Фотоархив. – Шифр нег. Л. 1317, Л. 1319–1. – Шифр фот. О. 2531–5, О. 2531–7. – Инв. № 1343–37, № 1343–39/1.
- * Користуючись нагодою висловлюю щиро подяку керівництву та співробітникам Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського за допомогу у роботі. Особливу подяку висловлюю старшому науковому співробітнику відділу фондів Л.Ф. Ситій за допомогу в роботі з колекціями.
28. Мезенцева Г. – Вказ. праця. – С. 187.
29. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 53.
30. Коваль В.Ю. – Вказ. праця. – С. 347, 349.
31. Записка до колекції археологічних матеріалів з с. Горця Менского р-ну // Архів фондів ЧІМ. – Инв. № А. 90.– Арк.1; Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896 – 1948 рр.) // Скарбниця Української культури. – Вип. 9. – Чернігів, 2007. – С. 47.

32. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 55.
33. Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины // НА ІА НАНУ. – 1947/29. – № X.
34. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр.// АП УРСР. – Т. III. – К., 1952. – Табл. III, 5.
35. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... – Л. 16; Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 56.
36. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... – Л. 17.
37. Там само... – Л.18.
38. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович. (Український історик, археолог, етнограф, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху першої половини ХХ ст.) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – Київ, 1991. – С. 335.
39. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості) // Чернігів і північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 154, 160.
40. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... – Л. 19.
41. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 61 – 62.
42. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції ... – С. 298.
-

Василь Пазинич

ВПЛИВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ГІДРОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ НА СТРУКТУРУ РОЗСЕЛЕННЯ В БАСЕЙНАХ ЛІВИХ ПРИТОК СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА

Проблема гідрологічних катастроф різних масштабів у басейні Дніпра неодноразово піднімалася впродовж усієї історії його дослідження. На жаль, уривчастість даних та низький рівень технологічного забезпечення досліджень тих часів не дозволили навести бодай жодного достовірного прикладу. Слабка аргументація та відсутність загальної схеми становлення басейну Дніпра у цілому на довгий час сформували скептичне ставлення до подібних концепцій.

Під час проведення автором структурно-геоморфологічних досліджень у басейні Дніпра, які з невеликими перервами тривали з 1974 року, був зібраний фактичний матеріал, що ставив під сумнів ряд усталених геоморфологічних постулатів. Спершу це торкнулося віднесення віку заплав усіх без винятку річок України до голоценового періоду. Дослідження таких невеликих річок лівобережжя, як Говтва, Говтва Вільшана, Говтва Велика та Полузери, показало, що на рівні заплави фактично існують сліди двох різних по силі річищ, водність яких різнилася у сотні разів /1/. Дослідження деяких відрізків долин Дніпра, Орелі та Самари показали, що зміщення їхніх русел, яке, за матеріалами геологічних зйомок, відбувалося ще у Валдайський час, відбувалося на гіпсометричних рівнях заплав, тотожних сучасним.

Комплексний аналіз різних матеріалів у ході роботи над книгою "Геоморфологічний літопис Великого Дніпра" показав, що за четвертинний період сталися щонайменше три грандіозні катастрофи, пов'язані з постанням та спуском польодовикових озер на теренах Білорусі та півночі України /2/. Використання в дослідженнях виключно геолого-геоморфологічних даних не дозволило визначити вік кожної з них і виявити сліди катастроф менших масштабів на притоках Дніпра. З метою усунення цього недоліку продовження розвідок було сконцентроване на долученні даних археології та радіовуглецевого аналізу.

Першим досвідом такого комплексно підходу стала оцінка впливу прориву решток польодовикового Поліського озера, яке розташувалось на захід від Мозирського кінцевоморенного пасма, на заселення Прип'ятського Полісся у верхньому палеоліті. У довжину озеро простягалось більше ніж на 300 км при

середній ширині 35 км. Попередня оцінка часу прориву, що була зроблена у співпраці з Інститутом археології НАНУ на підставі визначень зміни контурів поширення Свідерської культури та існування Межирічської стоянки, яка знаходилася впритул до водного потоку, показали, що він міг статися десь близько 14 тис. р.т. /3/. Відбір зразків викопного ґрунту з ділянки прориву та результати його радіовуглецевого аналізу наблизили час прориву до 11,3 тис. років ВР. Обидві дати цілком узгоджуються з висновками білоруських геологів, які ще у 50-70-х роках м.с. віднесли його на кінець Валдайського періоду /4/.

Наступним етапом стало дослідження долин річок Ворскли, Псла, Говтви, Тагамлика та Орелі. Ці дослідження проводилися у співпраці з Полтавським краєзнавчим музеєм (О.Супруненко, В.Мокляк) на Ворсклі, в місцях розміщення неолітичних стоянок /5/. Обстеження відрізка долини Старі Санжари - Нові Санжари - Білики показало, що в березі знизу вгору відслонюються: 1 - алювіальна товща (2-3м); 2 - викопний ґрунт (0,3 м) з добре збереженими рештками рослин, кістками, гілками дерев та стовбурами дубів, які звисають до русла (рис.1). До цього ґрунту прив'язані усі неолітичні стоянки цього відрізка долини Ворскли; 3 - різнозернистий пісок, частково перероблений еоловими процесами (2-4 м). За даними геологічного та геоморфологічного картографування, ця поверхня віднесена до першої тераси верхньочетвертинного віку /6, 7/ та перевіяних пісків. Факт наявності похованих поверхонь зафіксований в "Атласі природних умов ..." 1978 р. видання / 8/. Але через відсутність необхідних даних ці поверхні були ідентифіковані як верхньочетвертинні тераси, що перекривають більш давні геоморфологічні рівні.

Рис.1. Знімок уступу лівого берега Ворскли (м. Нові Санжари)

Радіовуглецевий аналіз деревини показав, що її консервація відбулася 4930 ± 90 років тому. Ця дата практично ідеально збігається з визначеннями кінця періоду існування неолітичних поселень. Усі неолітичні стоянки цього відрізка долин Ворскли та Тагамлика припинили своє існування 3 тис. років до н.е. /8/.

Результати геолого-геоморфологічних розвідок наводять на думку, що зникнення неолітичних стоянок на цьому відрізку Ворскли прямо пов'язане з катастрофічним потоком, який звалив дерева та відклав поверх культурного шару досить потужну товщу піску. Наступний етап заселення долини Ворскли пов'язаний з поширенням скіфської та черняхівської культур, поселення яких у більшості випадків розміщені на піщаній товщі. З геоморфологічних наслідків того потоку є засипання піском відрізка долини Тагамлика. У даний час Тагамлик впадає у Ворсклу навпроти м. Старі Санжари, а на місці старої долини виник ланцюжок ізольованих боліт, який простягається до м. Білики.

Вивчення положення викопних ґрунтів та горішніх верств у долині Псла дозволяє говорити про існування кількох катастрофічних потоків, один з яких стався близько 6,3 тис. років тому (визначено по ґрунту, замитому у кротовину). Дата другого буде відома після отримання даних радіовуглецевого аналізу гілки дуба, відібраної в руслі Псла біля м. Шишаки. Позатим, наявність над викопним ґрунтом відкладів піску, лесу та крейди (мергелю) говорить про те, що товщі були сформовані, скоріш за все, потоками, розірваними у часі, або одним потоком, який мав кілька вихідних пунктів. Зокрема, присутність крейди (мергелю) може бути пов'язана з потоками, які йшли з ділянок, розташованих північніше, де ці породи лежать близько до поверхні.

Наскільки катастрофічні потоки по притоках середнього Дніпра були синхронними, судити сьогодні завчасно. Не виключено, що повинь на Пслі, яка сталася близько 6,3 тис. р.т., була синхронною з повинню в басейні Говтви. Зразок, відібраний з нижньої частини сучасного ґрунту із заплави Говтви Вільшаної, показав, що його утворення почалося близько 5,9 тис.р.т. Така дата не суперечить припущенню про синхронність повеней на обох річках. Оскільки це могло статися в інтервалі між 6,3 - 5,9 тис.р.т.

На відміну від долини Ворскли, руйнівна роль катастрофічних потоків у долині Псла потребує подальших розвідок. Присутність на поверхні більш стійких до водної та вітрової ерозії гірських порід (супісків та суглинків) перешкоджає виявленню археологічних об'єктів, але разом з тим і сприяє їх подальшому зберіганню.

Долини річок Говтв та Полузери цікаві тим, що їхній спільний басейн, площа якого ледь перевищує 2 тис. км², впродовж усієї історії розвитку Дніпра був автономним і не мав зв'язку з басейнами інших річок. При цьому значна ширина палеоруслу (місцями більше 100 м), яка перевищує сучасну ширину Десни, та слабка його замуленість підтверджують висновки про недавній час значної водності цих річок. На відміну від долин Ворскли та Псла в басейні Говтв та Полузери поховані ґрунти, ймовірно, відсутні. І через їх відсутність важко сподіватися на збереженість слідів їх заселення у стародавні часи.

Відсутність зв'язку з іншими річками, мала площа водозбору та морфологія долин змушують шукати джерело такої величезної кількості води безпосередньо в межах басейну річок Говт та Полузери /2004/. Одним з варіантів пояснення виникнення великих, але більш давніх потоків є існування на цій території в періоди похолодань стаціонарних малопотужних льодовиків. Їхнім інтенсивним таненням можуть бути пояснені морфологія долин, типова для річок арктичних зон, та широкі палеорусла, що формувалися в умовах льодово-снігового живлення. Голоценові ж катастрофічні повені цього регіону можуть мати тільки дві причини - метеорологічну (тривалі інтенсивні атмосферні опади) та прориви тимчасових водойм, які поставали за льодовими заторами.

На користь такого розвитку подій можна навести два приклади. Це селевий потік на південному схилі Овруцького кряжа у 1895 році /9/, який призвів до виникнення делювіальної тераси, та селевий потік з південного схилу Канівських гір, головним чином з Хмільянського яру, 1905 року /10/, який замулював відрізок долини Росі від гирла до с. Гамарня, блокував стік води та призвів до виникнення озера. Роботи по створенню нового русла тривали до 1913 року. В обох випадках

найвірогідніше причиною катастроф були метеорологічні чинники.

Можливим прикладом реалізації другого сценарію, коли у формуванні катастрофічних потоків значну роль відіграють льодові затори, є літописна повінь на Дніпрі 945 року. Базується це припущення на таких фактах. Під час розкопок під горою Щекавиця у шурфі з алювію, який лежить на позначці 97,8 м, була піднята мушля перловиці, вік якої, за даними радіовуглецевого аналізу, становить 1070 ± 90 років (938 р.). Ця дата всього на кілька років відхиляється від часу повені 945 року.

Виходячи з того, що середній рівень Дніпра на Подолі до заповнення Канівського водосховища становив приблизно 90,3 м, можна говорити, що повінь 945 року перевищила середній рівень Дніпра на 7,5 м, що є ненабагато вищим за потужні повені 1877 р., 1931 р., 1970 р.

Якщо звернутися до причин екстремальних повеней на Дніпрі, то до них, безумовно, слід віднести таке явище, як льодові затори. Одним з найсприятливіших для їх виникнення місць є тіснина Прип'яті в проломі Мозирського кінцевоморенного пасма (рис.2). Вище за течією лежить широка плоска рівнина, стік з якої концентрується в проході, ширина якого становить усього кілька кілометрів. Навесні разом із талою водою сюди виноситься значна кількість криги, яка блокує стік і на певний час призводить до часткової реанімації Поліського озера. Раптовий скид води після зникнення льодової греблі міг бути причиною значного підйому води в долині Дніпра. Можливо, що в холодні періоди, на зразок малого льодовикового, це озеро могло існувати впродовж кількох років. Непрямий доказ цього можна знайти в "Історії..." Геродота /11/, який вказував на існування приблизно за 500 років ВС великої водойми в межах Полісся. Доказом деякого похолодання у ті часи є результати радіовуглецевого аналізу зразка ґрунту з нижньої частини солефлюкційного потоку на південному схилі Канівських дислокацій, який показав, що початок солефлюкції відноситься до 2700 р. ВР.

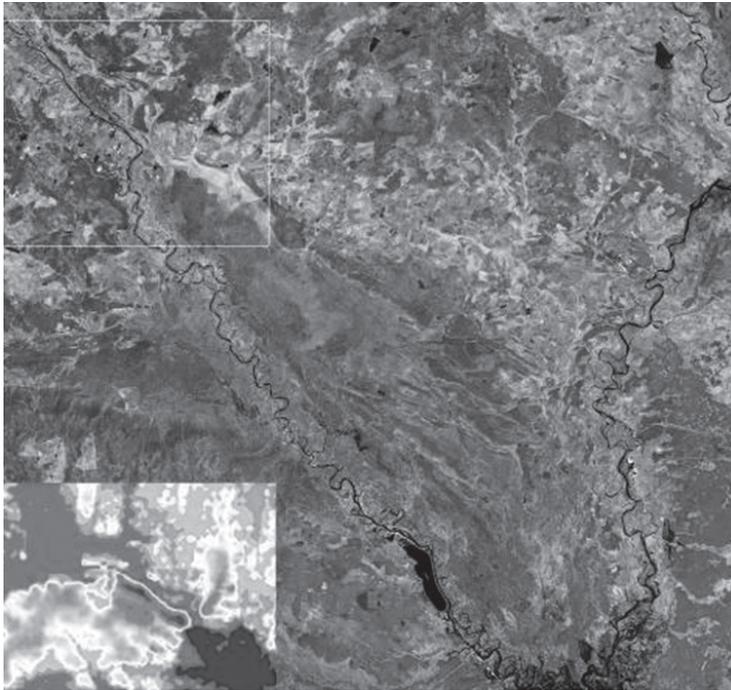

Рис.2. Космічний знімок ділянки прориву Прип'яті /www.GooleMaps/ та висотна модель Мозирського кінцевоморенного пасма (вставка у лівому нижньому куті та квадрат позначений білою лінією у лівому верхньому куті)

Джерела та література:

1. Пазинич В. Г. Придніпров'я у перигляціалі. Зміни водності річок / Наук. ред. В.М.Пашенко // Супутник Київського географічного щорічника. Вип. 2.- К., 2004. - 154 с.
2. Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. Ніжин, Гідромакс, 2007, 372 с.
3. Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра (археолого-геохронологічні аспекти// Географія в інформаційному суспільстві, зб. наук. пр. в 4-х т, т.1, -К., Обрії, 2008. - С. 208-218.
4. Мандер Е. П. Антропогенные отложения и развитие рельефа Белоруссии. - Минск: Наука и техника, 1973. - 128 с.
5. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область /Новосанжарський район/, упорядник В.О.Мокляк, - Полтава, Дивосвіт, 2007. - 178 с.
6. Карта четвертичных отложений Украинской и Молдавской ССР / Под ред. М. Ф.Веклича. - К.: Трест "Киевгеология", 1977.
7. Геоморфологическая карта Украинской и Молдавской ССР. М1:1000000 / Под ред. И.Л.Соколовского. - К.: ЦТЭ, 1979.
8. Геоморфологическая карта Украинской и Молдавской ССР.М / Под ред. А.М.Маринича // Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской и Молдавской ССР. - К.: Изд-во АН УССР, 1978. - С. 3-4.
9. Тутковский П.А. Правобережье р. Норынь. /Труды об-ва естествоиспытателей, Житомир, Т.УІ., 1911, с.87-220.
10. О.П.Кришталь Канівський біогеографічний заповідник. Збірник праць Канівського біогеографічного заповідника, т.1, вип.1. Вид.КДУ. 1947. С.3-138.
11. Геродот. История. Книга четвертая. Мельпомена, §109. / <http://a-nomalia.narod.ru/trG41.htm/>.

Євген Ногін

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТУ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Вступ

Складність вивчення неолітичних культур регіону пов'язана в першу чергу з периферійним розміщенням самих культур, а також з тим, що їх становлення та розвиток відбувалися на стику двох великих етнокультурних провінцій Європи – дніпро-донецької з гребінцево-накольчастою керамікою та ямково-гребінцевої кераміки. Контактна зона цих двох великих етнокультурних груп займає значну територію: від Верхнього Дніпра до середньої течії Сіверського Дінця, охоплюючи басейни Десни, Сейму та лісостепову частину річок Псел, Ворскла, Сула та інших.

Дослідження неолітичних пам'яток на північному сході України триває вже понад сто років. Особливості географічного розташування регіону на кордоні лісової та степової зон, розгалужена гідрографічна мережа створювали сприятливі умови для мешкання тут як мисливців та рибалок, так і перших землеробів та скотарів нового кам'яного віку, що залишили по собі чималу кількість поселень та стоянок.

Сьогодні на теренах Північно-Східної України відомо близько 300 пам'яток, які містять у собі культурні нашарування доби неоліту. Майже 100 з них є більш-менш дослідженими в ході невеликих шурфувальних розвідувальних робіт, на 14 були проведені повномасштабні розкопки, на решті зібраний речовий матеріал. Процес накопичення, осмислення та введення цієї інформації до наукового обігу, на жаль, не був сталим, переважно через вплив на хід новітньої історії України позанаукових чинників, якими були бурхливі військові та революційні події минулого століття. З цієї причини дослідження неолітичних пам'яток на окресленій території було б логічним розділити на декілька етапів.

Первинне накопичення матеріалу

Перший етап припадає на початок ХХ ст. і пов'язаний з підготовкою та проведенням археологічних з'їздів. На ХІІ з'їзді в Харкові В.О. Городцовим [Городцов, 1905, с.174-225], М.О. Федоровським [Федоровський, 1902, с.72-74] та В. Спесивцевим [Спесивцев, 1905, с.153-156] було зроблено кілька доповідей про знахідки неолітичного періоду на Харківщині. На думку В.О.Городцова,

матеріали відкритих на той час поселень були дуже близькими до культури рязанських неолітичних стоянок басейну р. Оки. Досліджуючи у 1908 році Мізинську палеолітичну стоянку на Десні, Федір Вовк разом зі своїми учнями виявив у верхніх культурних нашаруваннях неолітичні матеріали, але у своїй доповіді на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові цієї теми не торкався, передавши знахідки із основною колекцією до музею Чернігівської архівної комісії [Ногін, 2006, с.6-7]. Цими даними фактично вичерпується вивчення неолітичних пам'яток у дореволюційний час.

Другий етап досліджень припадає на 1920-1930-і роки. Він характеризується поживанням в археологічному вивченні минулого України, проведенням пошукових робіт, що сприяло створенню джерельної бази. Завдяки діяльності ВУАК (1924-1934 рр.) у Києві та краєзнавчих музеїв у Чернігові, Сосниці, Полтаві, Ізюмі проводиться археологічне обстеження по великих та малих річках Північно-Східної України. В цей час М.Я. Рудинський відкрив низку неолітичних поселень на Ворсклі [Рудинський, 1920, 1926]. Експедиції ВУАК [Короткі звітлення ВУАК, 1926, с.96-99], Кабінету антропології Академії наук УРСР [Антропология, 1930, с.235-237], Всеукраїнського історичного музею [Чернігів та північне Лівобережжя, 1929, с.42-61] відкрили подібні пам'ятки на Десні та Сеймі [Хроніка археології та мистецтва, 1930, с. 63-66]. Ю.С. Виноградським були виявлені та обстежені різночасові пам'ятки в районі м. Сосниці на Десні та в пониззі Сейму, серед яких провідне місце займали неолітичні поселення з ямково-гребінцевою керамікою [Виноградський, 1931, с. 33-34]. Завдяки активній діяльності М.В. Сибільова було проведено майже суцільне обстеження берегів Сіверського Дінця та відкрито величезну кількість різнокультурних пам'яток, які відносилися до різних історичних періодів, у тому числі й до неоліту, а саме - до культури ямково-гребінцевої кераміки [Сибільов, 1926, табл. XXXVIII, 1-5].

Як влучно підмітив М.Я. Рудинський, для археологічної науки України в цей період був характерний збір нових матеріалів та перехід до з'ясування генези неолітичних культур [Рудинський, 1931, с.167]. Недоліком польових досліджень по неоліту України того часу стала неможливість зв'язати неолітичні типи крем'яного інвентаря з деякими типами неолітичного посуду [Спіцин, 1927, с. 251-269]. У цьому сенсі значним успіхом тих років можна вважати відкриття В.Я. Захарченком у 1930 р. багатой пам'ятки з кістяним інвентарем та ямково-гребінцевою керамікою біля с. Погорілівка на Десні, яка повною мірою характеризувала неоліт північної частини України [Рудинський, 1931, с. 175].

У роки II Світової війни та фашистської окупації велика кількість археологічних колекцій була втрачена, особливо із зібрань Чернігівського, Полтавського та Харківського музеїв.

Повоєнні розкопки та узагальнення

Третій етап дослідження неолітичних пам'яток Північно-Східної України припадає на перші два повоєнні десятиріччя. В цей час було продовжено накопичення матеріалів та зроблено перші спроби узагальнення наявних даних і хронологічно-культурного розподілу неолітичних пам'яток. Протягом 1946-1947 рр. Деснинська експедиція під керівництвом М.В. Воеводського приділила велику увагу неолітичним пам'яткам: було відкрито низку нових пунктів [Кислов, 1945] та розкопане поселення Мис Очкинський [Розенфельдт, 1950, с. 130-140]. Отриманий матеріал дозволив М.В. Воеводському поставити питання про виділення деснинської культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки [Воеводський, 1949, с. 45]. В цей же час (1948-1949 рр.) М.Я. Рудинський розвідувальними розкопками дослідив групу поселень біля с. Погорілівка на Десні [Рудинський, 1956, с. 163-171], матеріали з яких підтвердили висловлені М.В. Воеводським припущення про існування в середній течії Десни окремої групи неолітичних пам'яток. Трохи пізніше І.Г. Розенфельдт, спираючись на ідентичність керамічного матеріалу (орнаментация, домішки та форма посуду), також заявляє

про існування окремої деснинської культури, яку дослідниця хронологічно й культурно пов'язує з пам'ятками белевського типу р. Оки [Розенфельдт, 1959, с.92].

У 1950-і рр. Д.Я. Телегінім були проведені розвідки та невеликі розкопки низки поселень на Сеймі [Телегін, 1955, с. 145-146] та Сіверському Дінці [Телегін, Пузаков, Міхеєв, 1959]. Він же надав перші узагальнюючі дані по неоліту ямково-гребінцевої кераміки на території України, головним чином як протиставлення його дніпро-донецькій неолітичній культурі як у культурному [Телегін, 1958, с. 51-52], так і в етнічному відношенні [Телегін, 1961, с. 39] і зробив першу спробу хронологічного розчленування пам'яток України цього типу, датуючи їх кінцем IV-другою половиною III тис. до н.е. [Телегін, 1962, с. 28-36]. Появу носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки в середньому Подесенні та на Сеймі в кінці IV тис. до н.е. дослідник пов'язав з проникненням сюди груп л्याлівського населення з басейну р. Оки. Спираючись на дані, отримані в ході досліджень пам'яток басейну Сіверського Дінця, він намітив два етапи розвитку неолітичних культур цього регіону: перший, ранній, пов'язав з керамікою, прикрашеною гребінцевим орнаментом, другий – з появою кераміки, прикрашеної ямково-гребінцевим орнаментом (пізній етап) [Телегін, Пузаков, Міхеєв, 1959].

Д.Я. Телегін та В.М. Даниленко про культуру ямково-гребінцевої кераміки України

Четвертий етап у вивченні неолітичних пам'яток північно-східних територій України припадає на 60-70-і рр. XX ст. і відзначається не тільки розширенням джерельної бази неолітознавства та проведенням великого обсягу польових досліджень, а й виданням узагальнюючих монографій провідних українських археологів, в яких викладено культурно-хронологічні схеми розшарування неолітичних пам'яток українських територій та ціла низка інших базових положень. Саме в цей період набуло особливої актуальності питання взаємовідносин між носіями дніпро-донецької та ямково-гребінцевої культур на північному сході України. Для його вирішення, а саме для уточнення південної межі розповсюдження пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою, в 60-і рр. мали велике значення роботи І.Ф. Ковальової [Ковальова, 1965, с. 29] та Ю.Г. Колосова [Ковальова, Колосов, 1969, с. 43-47] на р. Орель. Підбиваючи підсумки, дослідниця відмітила, що орельські пам'ятки мають своєрідну матеріальну культуру і відрізняються від деснинсько-сейминських та сіверсько-донецьких поселень ямково-гребінцевої культури. Уточненню території розповсюдження культури ямково-гребінцевої кераміки в Україні в ці роки сприяли також розвідки краєзнавців М.Т. Євстропова [Євстропов, 1955], який відкрив поселення біля Вовчанських Хуторів, В.О. Товкачевського [Товкачевський, 1961, с. 80-81] – досліджував археологічні пам'ятки в басейні р. Хорол та В.В. Іногди – у міжріччі Дніпра та Десни [Іногда, 1973, с. 49-55].

У 1968 р. вийшла у світ монографія Д.Я. Телегіна, присвячена дніпро-донецькій культурі [Телегін, 1968], в якій він зробив важливий для усього неолітознавства висновок про необхідність розглядати неолітичні культури у складі явищ, ширших за обсягом, ніж археологічна культура. За Д.Я. Телегінім, культури, що могли мати декілька варіантів, об'єднувалися у складі етнокультурної області, які у свою чергу входять у культурно-територіальні зони [Телегін, 1968, с. 218]. Культури гребінцево-накольчастої кераміки він пов'язував з носіями індоєвропейської групи мов [Телегін, 1968, с. 235]. Спираючись на ці положення, дослідник виділяє на теренах Північної України у складі дніпро-донецької культурної спільноти гомельсько-чернігівську групу пам'яток (пізніше – верхньодніпровська), а на північному сході – донецьку групу.

У 1969 р. виходить узагальнююча монографія В.М. Даниленка, присвячена історії неолітичних племен України, в якій автор дає дещо іншу, ніж у Д.Я. Телегіна, відносну та абсолютну хронологію неоліту ямково-гребінцевої кераміки та

намагається вирішити проблему його походження не тільки в Україні, а й у Східній Європі в цілому. За В.М. Даниленком, культура ямково-гребінцевої кераміки України датується IV-першою половиною III тис. до н.е. Також дослідник висловив припущення про можливе подавлення архаїчного етапу цієї культури до кінця V тис. до н.е. Появу її на теренах Східної Європи дослідник пов'язує з міграційними рухами постмезолітичного населення Передкавказзя, каспійських степів, нижньої та середньої течії Дону, які пізніше під впливом кельтимінарських імпульсів трансформувалися в три нео-енеолітичні культури степової та лісостепової зони України – ямково-гребінцевої кераміки, азово-дніпровську та ранню ланку давньоямної культури [Даниленко, 1969, с. 43-45, 193-194]. На той час подібні побудови виглядали, м'яко кажучи, сміливими, але як показали останні дослідження російських колег, більшість із виказаних припущень знаного українського археолога з часом знайшла своє підтвердження [Вискалин, 2002, с. 274-283].

Дослідження В.І. Непріної

З 1959 р. питаннями неоліту ямково-гребінцевої кераміки на території України починає займатися В.І. Непріна (Митрофанова). Перша проблема, з якою вона зіткнулася, – вузькість джерельної бази, що спонукала дослідницю провести широкомасштабні пошукові роботи. У 1960 р. були проведені розвідки та розкопки низки пам'яток у басейні Сіверського Дінця [Митрофанова, 1965, с. 190-194], під час яких було досліджено поселення Новодонівка 1 та 2. Також обстежувався лівий берег р. Десна на відрізку від м. Шостка до устя р. Сейм, внаслідок чого було виявлене та впродовж 1964-1966 рр. частково розкопане поселення в урочищі Вирчище біля с. Погорілівка, яке й досі є еталонною пам'яткою раннього й розвинутого етапів культури ямково-гребінцевої кераміки на північно-східних територіях України. Також в районі с. Погорілівка були проведені розвідувальні розкопки на низці інших, не менш відомих пам'яток: в урочищі Плюшняк-Романівка, над озером Бондаренкова Яма та в урочищі Панська Земля [Митрофанова, 1967]. Завдяки роботам В.І. Непріної на поселенні раннього етапу дніпро-донецької культури біля хут. Тетерівського на Житомирщині вдалося отримати крем'яний комплекс, який, на думку авторки, був принципово близьким до аналогічного комплексу Вирчища, що дозволило їй поставити питання про генетичну спадкоємність дніпро-донецької культури з неолітом ямково-гребінцевої кераміки [Непріна, 1969, с.134-139].

У цей же час невеликі розвідувальні роботи, проведені Є.В. Махно та В.І. Непріною в басейні р. Хорол [Непріна, 1968, с. 41-46] та І.О. Писларієм у басейні р. Ворскли [Непріна, Писларій, 1972, с.91-95], підтвердили думку І.Ф. Ковальнової про особливий характер культури ямково-гребінцевої кераміки в південній групі її пам'яток у порівнянні з культурою цього ж типу в басейні Десни та Сейму [Ковальова, 1966, с.57].

На початку 70-х рр. у результаті розвідок, проведених В.І. Непріною в пониззі р. Сейм, в околиці с. Лисогубівка на Сумщині, було виявлено та досліджено епонімне поселення, підсумком чого стало виділення нової археологічної культури доби раннього та розвинутого неоліту – лисогубівської [Непріна, Беляев, 1974, с. 144-156]. Вона була позиціонована як своєрідна альтернатива культурі типу Струмеля та гомельсько-чернігівській групі пам'яток, які входили до дніпро-донецької культурної спільноти. На думку В.І. Непріної, лисогубівська культура на теренах північно-східної України передувала культурі ямково-гребінцевої кераміки, являючи собою загальне для всього Дніпро-Донського лісового та лісостепового міжріччя культурне явище, генетичні корені якого були в ранньонеолітичних культурах півдня України (приазовській, сурсько-дніпровській та буго-дністровській). Культурна взаємодія носіїв лисогубівської та дніпро-донецької культур в кінці V чи на рубежі V-IV тис. до н.е. призвела до трансформації їх у культуру ямково-гребінцевої кераміки [Непріна, 1976, с. 138].

Номинально точка зору В.І. Непріної щодо існування в середній течії Десни та на Сеймі окремої лисогубівської культури в V-IV тис. до н.е. була цілком позитивно сприйнята в наукових колах та пізніше увійшла до деяких фундаментальних видань з археології України [Археология Украинской ССР, 1985, с. 175-178], але фактично й досі не є переконливою. Так, Д.Я. Телегін вказує на те, що територія розповсюдження лисогубівської культури збігається з південно-східною частиною території, зайнятої пам'ятками гомельсько-чернігівської (верхньодніпровської) групи дніпро-донецької культурної спільноти [Телегін, Тітова, 1998, с. 9], а керамічний матеріал, за винятком невеликої групи з домішками мушлів, цілком схожий на кераміку верхньодніпровської групи пам'яток. Те саме стосується й крем'яного інвентаря лисогубівської культури, який за основними типологічними та технологічними ознаками схожий на верхньодніпровський, за винятком того, що в нижньому шарі Лисогубівського поселення повністю відсутні вістря стріл як на пластинах, так і з двобічною обробкою [Телегін, Тітова, 1998, с. 32-33].

У 1976 р. видана монографія В.І. Непріної, яка підбила підсумок багаторічного вивчення культури ямково-гребінцевої кераміки в Північно-Східній Україні [Непріна, 1976]. Долучивши до своїх матеріалів дані попередніх досліджень з цього питання, авторка надала загальну характеристику культури ямково-гребінцевої кераміки на теренах України, порівняла її з іншими неолітичними культурами лісової та степової зон Східної Європи, визначила в розвитку культури три етапи (ранній, розвинутий та пізній) та декілька локальних груп, пов'язавши їх з басейном р. Десни та р. Сейм (північна найраніша група) і з басейном р. Орелі та р. Сіверського Дінця (південно-східна, пізніша група), спираючись на типологічні та стратиграфічні дані, запропонувала нову хронологічну схему розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки та виказала припущення про більш ранній час українського неоліту ямково-гребінцевої кераміки, ніж льялівські стоянки Волго-Окського міжріччя і, як наслідок, про можливу культурну експансію неоліту цього типу з півдня (міжріччя Десни та Сейму) на північ та північний схід і захід.

Остання теза не була сприйнята в російських наукових колах, і, як показують новітні дослідження наших північних сусідів, – не дарма [Гурина, 1996]. Серія радіовуглецевих дат для матеріалів з поселень верхньовользької та льялівської культур чітко встановили хронологічні рамки даних культур та підтвердили припущення про їхню спадкоємність. За даними А.В. Енговатової, верхньовользька культура (позиціонується як одна з найархаїчніших культур кола ямково-гребінцевої кераміки в лісовій частині Євразії) датується межею - VI–V тис. до н.е., а льялівська – відповідно V-IV тис. до н.е. [Енговатова, 1998, с. 238-246].

Торкаючись питання появи культури ямково-гребінцевої кераміки на території північно-східної України, В.І. Непріна вказала на безпосередню участь у цьому процесі носіїв лисогубівської та дніпро-донецької культур, взаємодія яких на межі V-IV тис. до н.е. призводить до появи пам'яток типу Волинцеве та Вирчище. Особливу роль тут, на думку дослідниці, відіграла саме лисогубівська культура, яка надала матеріальній культурі пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою їхні специфічні риси, зокрема, ямковий орнамент, що є дуже маловірогідним. Аналізуючи крем'яний інвентар поселень раннього етапу розвитку цієї культури, В.І. Непріна доходить висновку про наявність в обробці каменю традицій, які сягають доби фінального палеоліту – мезоліту цієї території. Пізніше ця теза знайде своє підтвердження у роботах Л.Л. Залізняка [Залізняк, 1991, с. 44-45], про що мова піде нижче.

Слабким місцем монографії В.І. Непріної є питання хронології культури ямково-гребінцевої кераміки на теренах України. Авторка спирається на порівняльно-типологічний аналіз переважно керамічного матеріалу з аналогічним матеріалом суміжних, відносно добре датованих культур (дніпро-донецька, трипільська, середньостогівська), не вводячи в науковий обіг жодної

радіовуглецевої дати. До речі, питання хронології дніпро-донецьких, лисогубівських пам'яток та поселень культури ямково-гребінцевої кераміки й досі є одним з найважливіших у вивченні неолітичних культур північного сходу України.

Датуючи ранні культури раннього та розвинутого неоліту кінцем VI-початком IV тис. до н.е. (дніпро-донецька та лисогубівська) [Непріна, 1992, с. 13-16], В.І. Непріна опускає хронологічну межу появи на теренах України носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки до першої половини IV тис. до н.е., що цілком відповідає загальній тенденції подавлення неоліту лісової частини Східної Європи, яка намітилася в неолітознавстві наприкінці XX - на початку XXI ст., але й досі ця дата для неоліту північно-східної України є лише припущенням, не підтвердженим фактичним датованим матеріалом.

Відстежуючи подальшу долю носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки, В.І. Непріна робить висновок про те, що протягом III тис. до н.е. культура типу Вирчище розвивається та трансформується в мар'янівську культуру доби бронзи, продовжуючи таким чином процес автохтонного розвитку регіону. Припущення про подібний шлях трансформації нео-енеолітичних культур північного сходу України в культури раннього та розвинутого бронзового віку не було новим. Ця думка висловлювалася раніше М.Я. Рудинським [Рудинський, 1930, с. 179-190], І.І. Артеменком [Артеменко, 1967, с. 67-68] та В.М. Даниленком [Даниленко, 1969, с. 37-38]. Малася на увазі, перш за все, явна схожість орнаментальних композицій на кераміці мар'янівської культури з орнаментальними традиціями культури ямково-гребінцевої кераміки. Єдине питання, яке стало на заваді загальному сприйняттю такого розвитку подій, – хронологічний розрив між цими двома культурними явищами, не вирішене воно й досі. Пізніше, дослідивши пам'ятки в басейні р. Сули біля с. Луком'є та знайшовши тут комплекс кераміки, в якому органічно злилися ознаки посуду середньодніпровського, ямкового та ямково-гребінцевого типу пізньої Гришівки, В.І. Непріна зробила припущення про те, що середньодніпровська культура ранньої доби бронзового віку асимілювала частину місцевого нео-енеолітичного населення, певна ланка якого відійшла на північ, згодом передавши свої риси мар'янівській культурі [Непріна, 1982, с. 13-14].

У пізніших наукових роботах В.І. Непріної, виданих у 80-90-і рр. XX ст., її погляди на розвиток неолітичних культур північного сходу України суттєво не змінилися. Зупинившись на розкопках поселення в урочищі Вирчище біля с. Погорілівка на Десні, дослідниця сконцентрувала свої зусилля на обстеженні цієї пам'ятки, виявила тут залишки двох жител, однак не встигла дослідити основну частину поселення, де, вочевидь, була сконцентрована основна господарська діяльність його мешканців. І все ж вона зробила найвагоміший внесок у вивчення неолітичних культур в одному з найскладніших (з точки зору етнічно-культурних процесів) регіонів України. На жаль, після виходу В.І.Непріної на заслужений відпочинок 1992 р. увага до неолітичних пам'яток досліджуваного нею регіону значно знизилася, позначивши таким чином початок періоду “застою” в історії їхнього вивчення.

Сучасні напрямки досліджень

Для п'ятого етапу у вивченні неоліту Північно-Східної України, який припав на останнє десятиріччя XX ст.-початок XXI ст., характерні спроби перенести вирішення питань неолітизації регіону України у площину розгляду глобальних проблем становлення та розвитку найбільших європейських етносів – індоєвропейського та фінно-угорського, для вирішення яких, окрім археологічних джерел, було залучено й дані лінгвістики, антропології та етнографії. Першим до етнічної інтерпретації населення культури ямково-гребінцевої кераміки звернувся ще О.О. Спіцин [Спіцин, 1903, с. 76-78]. Однак науково обґрунтували цю теорію О.Я. Брюсов та О.О. Формозов [Брюсов, 1952; Формозов 1977]. Вони поставили питання про співвідношення населення масиву культур ямково-гребінцевої

кераміки з уральською мовною родиною (фінно-уграми). Основним аргументом їхньої концепції є факт безперервності розвитку місцевого населення лісової зони Східної Європи, починаючи з доби неоліту.

Звичайно, в Україні ця тематика менш популярна, ніж у Росії. Утім, матеріали північної України важливі для вирішення багатьох ключових проблем фінно-угорської праісторії, зокрема, їхніх контактів зі світом індоєвропейців. Однією з останніх розробок у цій царині українських археологів є робота Ю.В. Панченка, в якій він обстоює тезу, що етнічно населення північно-східної України в добу неоліту було представлено як західними фінно-уграми, так й індоєвропейцями. Спираючись на археологічні дані, дослідник вважає можливим говорити про місцевий характер фінно-угорського населення (культура ямково-гребінцевої кераміки) та прийшлий – індоєвропейського (дніпро-донецька культура) [Панченко, 2002, с. 7-13].

Велику увагу вирішенню питання автохтонності населення культури ямково-гребінцевої кераміки приділив у 1990-і рр. Л.Л.Залізник. Досліджуючи мезолітичні стоянки Новгород-Сіверського Полісся в середній течії Десни, він виділив пам'ятки типу Студенок, котрі є фінальномезолітичним етапом розвитку пісочнорівської культури (датується 7860 років тому) [Залізник, 1998, с. 149], носіїв якої він вважає генетичною підосною мешканців неолітичних пам'яток басейну Десни з найдавнішою ямково-гребінцевою керамікою типу Вирчище [Залізник, 1991, с. 44-45]. Схожість крем'яного інвентаря вищезгаданих пам'яток є незаперечною. Основною проблемою при цьому є суттєвий хронологічний розрив між фінальним мезолітом та розвинутим неолітом, до якого відносяться пам'ятки типу Вирчище.

Такою, у короткому вигляді, є історія вивчення неолітичних пам'яток північно-східної України. Треба відзначити, що за минулі роки досліджень більш-менш цілісне уявлення склалося лише щодо дніпро-донецької культурної спільноти доби раннього та розвинутого неоліту. Незважаючи на титанічну працю декількох поколінь науковців у дослідженні культури ямково-гребінцевої кераміки, особливо В.І. Непріної, сьогодні маємо велику кількість питань, які ще потребують свого вирішення. Солідна джерельна база, досить великий масив археологічного матеріалу, накопичений особливо в 60-80-і рр. ХХ ст., наразі не має чіткої хронологічної основи для подальших наукових побудов та повноцінної реконструкції культурно-історичних процесів доби неоліту. Також чекає на вирішення питання неолітизації регіону, якому досі не приділялося належної уваги. В стадії розробки залишається питання подальшої долі носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки та їхньої ролі у формуванні культур доби бронзового віку, проблема етно-мовної належності носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки.

Джерела та література:

- Антропология. – Т. II. – К., 1930.
- Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // МИА. - № 148. – М., 1967.
- Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К., 1985.
- Брюсов А.Я. Очерки истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. – М., 1952.
- Виноградский Ю.С. Археологические розыски на Сосниччине в 1927 // Хроника археологии та мистецтва. – Вып. 3. – К., 1931.
- Вискалин А.В. Пути неолитизации Волго-Камья // Тверской археологический сборник. – Вып. 5. – Тверь, 2002.
- Воеводский М.В. Результаты работ Деснинской экспедиции // КСИИМК, вып. XXI. – М., 1949.
- Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Труды XII Археологического съезда. – Т. 1. – М., 1905.
- Гурина Н.Н. Стоянки с ямочно-гребенчатой керамикой в лесостепи // Неолит Северной Евразии. – М., 1996.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К., 1969.
- Евстропов Н.Г. Неолитические находки. Волчанск, 1955 // Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 12. - № 364.

- Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991.
- Зализняк Л.Л. Передісторія України. X-V тис. до н.е – К., 1998.
- Іногда В.В. Археологічні пам'ятки поблизу с. Радуля на Чернігівщині // Археологія. – Вип. II. – К., 1973.
- Кислов М.М. Разведка по левому берегу Десны. – Науковий архів ІА НАН України. – 1945/5.
- Ковалева И.Ф. Неолит Приорелья // Тези научной конференции. – Кривой Рог, 1965.
- Ковалева И.Ф. Неолитические поселения южного Левобережья Среднего Днестра // Тезисы научной конференции. – Днепропетровск, 1966/
- Ковалева И.Ф., Колосов Ю.Г. Неолитические стоянки бассейна р. Орели // Археологические исследования на Украине 1968 г. – К., 1969.
- Короткі звіттовлення ВУАК за 1925 рік. – К., 1926.
- Митрофанова В.И. Работы Деснинского отряда в 1964-1966 гг. // Археологические исследования в Украине 1966 г. – К., 1967.
- Митрофанова В.И. Пам'ятки зарубинецького часу на Дінці // Археологія. – Т. XVIII. – К., 1965.
- Непріна В.И. Неолит Черниговской округи // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992.
- Непріна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К., 1976.
- Непріна В.И. Неолитические памятники низовьев р. Хорол // Археологические исследования в Украине за 1968 г. – К., 1968/
- Непріна В.И. Тетеревское поселение днепро-донецкой культуры // Советская археология. – 1969. - № 2.
- Непріна В.И., Беляев А.С. Поселение и могильник неолитической культуры нового типа на Украине // Советская археология., 1974. - № 2.
- Непріна В.И. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. - № 41. – К., 1982.
- Непріна В.И., Писларій І.О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія. – Вип. 7. – К., 1972.
- Ногін Є. Матеріали доби неоліту в археологічній колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2.
- Ногін Є. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся // Сіверянський літопис. – 2005. - № 6.
- Ногін Є. Нові пам'ятки доби неоліту в пониззі р. Сейм // Сіверянський літопис. – 2007. - № 4.
- Панченко Ю.В. До етнічної належності неолітичного населення Північно-Східної України // Археологія. – К., 2002. - № 4.
- Розенфельдт И.Г. К вопросу о связях древнего населения бассейнов рек Десны и Оки в конце III – начале II тысячелетия до н.э. // КСИИМК. – вып. 75. – М., 1959/
- Розенфельдт И.Г. Стоянка Мыс Очкинский // КСИИМК, вып. XXXI. – М., 1950.
- Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР // Антропологія. – Т. IV. – К., 1931.
- Рудинський М.Я. Дюнні станції неолітичної доби з побережжя Ворскли // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Вип. 1. – Полтава, 1920.
- Рудинський М.Я. Мар'янівська станція // Антропологія. – Т. III. - К., 1930.
- Рудинський М.Я. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища Ворскли. – К., 1926.
- Рудинський М.Я. Погорілівка // Археологічні пам'ятки України. – Т. VI. – К., 1956.
- Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини. – Вип. I. – Ізюм, 1926.
- Спесивцев В. Находки в Райгородке // Труды XII Археологического съезда. – Т. 1. – М., 1905.
- Спицын А.А. Последний период каменного века в Верхнем Поволжье // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – СПб., 1903. – Т. 5, вып. 1.
- Спіцин О.А. Південно-руський неоліт // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія. – К., 1927.
- Телегин Д.Я. Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме // КСИИМК. – Вип. 4. – К., 1955.
- Телегин Д.Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре // Советская археология. – 1961. - № 4.
- Телегин Д.Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины // Советская археология. – 1962. - № 4.
- Телегин Д.Я., Пузаков Е.В., Михеев В.К. Отчет о разведке археологических памятников в зоне строительства Печенежского водохранилища на р. С. Донце в 1958 г. – Науковий архів ІА НАН України. – 1959/3-а.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К., 1998.

Телегин Д.Я. Деякі підсумки дослідження неоліту України // Вісник Академії Наук УРСР. - № 8. – К., 1958.

Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К., 1968.

Товкачевский В.А. Неолитическое поселение у с. Поповка на р. Хороле // КСИА. – Вып. II. – К., 1961.

Федоровский Н.А. Древности села Райгородка // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902.

Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. – М., 1977.

Хроніка археології та мистецтва. – Т.1. – К., 1930.

Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1929.

Энговатова А.В. Хронология эпохи неолита Волго-Окского междуречья // Тверской археологический сборник. – Вып. 3. – Тверь, 1998.

Ярослав Волерт

ДО ІСТОРІЇ СЕЛА МІЗИН

(за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр.)

Село Мізин відоме перш за все завдяки знахідці на його території пізньопалеолітичної стоянки первісної людини. Природно-географічні умови здавна сприяли заселенню й освоєнню цього краю. Крім археологічних матеріалів, важливу інформацію з історії цього населеного пункту містять письмові джерела. Вперше Мізин згадується в історичних документах, датованих 1551 р. Під час національної революції українського народу середини XVII ст. село увійшло до складу Понорницької сотні Ніжинського, а у 1663 р. – Чернігівського полку. Після скасування політичної автономії Гетьманщини у 1782 р. Мізин було включено до складу Новгород-Сіверського намісництва, у 1796 р. – Новгород-Сіверського повіту Малоросійської (з 1802 р. Чернігівської) губернії, а у 1803 р. – Кролевецького повіту Чернігівської губернії¹.

Цікаву інформацію з історії села містять матеріали Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр. Цей захід був викликаний загостренням кризи в аграрних відносинах. Ще на початку Української національної революції чимало поселень, ґрунтів та угідь перейшло у розпорядження гетьманського уряду та полкових адміністрацій. За рахунок цього резерву мали утримуватись представники генеральної та полкової старшини, здійснюватись винагороди за заслуги. Проте внаслідок неконтрольованого надання гетьманами та полковниками щедрих пожалувань московських царів, купівлі, а інколи й відвертого загарбання володінь козацькою старшиною цей резерв майже вичерпався. Натомість значно зросла чисельність приватних та монастирських маєтностей, які мали податкові пільги. Гетьманський уряд неодноразово робив спроби виправити становище, проте вдалося лише уповільнити ці процеси². Обраний 1727 р. гетьманом Данило Апостол здійснив чергову спробу впорядкувати систему землеволодіння. Підставою для проведення Генерального слідства про маєтності були так звані «Решительные пункты», складені Верховною таємною радою від імені імператора Петра II. У документі, зокрема, йшлося про повернення безпідставно набутих володінь у розпорядження уряду й створення реєстру таких вільних маєтностей. Регламентувалася перевірка законності прав на нерухомість та затвердження законно набутого майна за власниками. Зокрема, у 18-ому «Решительном пункте» йшлося про заборону монастирям та представникам духовництва купувати землі, а козакам та мирянам продавати й будь-якими іншими способами передавати таке майно. У разі порушення указу нерухомість мали повертати колишнім власникам або їхнім спадкоємцям без грошової компенсації монастирям та духовництву³.

Основою для Генерального слідства про маєтності слугували матеріали ревізії, проведеної російськими офіцерами Глухівського гарнізону у 1726 р. Витяг з ревізії (так званий «Екстракт»), виготовлений у канцелярії російського резидента при гетьмані Олексію Шаховському, наприкінці травня 1729 р. у супроводі інструкцій та гетьманських універсалів надіслали для перевірки до полкових канцелярій. Для проведення Генерального слідства про маєтності у кожному з 10 полків Гетьманщини були створені спеціальні комісії, до яких увійшли представники сотенної та полкової старшини, канцеляристи полкових канцелярій, бунчукові та значкові товариші. Зокрема, перевірку відомостей ревізії 1726 р. про маєтності на території Понорницької сотні доручили сосницькому сотнику Павлу Омеляновичу Сангурському. Сотник Понорницької сотні, до складу якої входило село Мізин, Тихон Никифорович (Савицький), ймовірно, не брав активної участі у проведенні Генерального слідства, адже був неписьменним⁴. Контролювати діяльність полкових комісій та узагальнювати зібрані матеріали мала урядова комісія у складі генеральної старшини та полковників.

Генеральне слідство про маєтності розпочалося наприкінці травня – на початку червня 1729 р. Закріплені за кожною сотнею члени полкових комісій збирали та систематизували свідчення (так звані «сказки») мешканців та власників маєтностей, а також місцевих управителів. Для забезпечення максимальної достовірності інформації опитувані давали свідчення «под потеряннем движимого и недвижимого своего имения и жестокого наказания» та «в самую сущую правду, под совестию христианскою»⁵. Від опитуваних вимагалися свідчення про час заснування населених пунктів, підстави володіння та попередніх власників. «Розицки» перевіряли отримані відомості за допомогою документів, котрі були у розпорядженні Генеральної військової та полкових канцелярій. Туди ж для опитування викликали й деяких свідків. Зокрема, до ігуменів монастирів писали листи з вимогою надати письмові свідчення про маєтності та показати збирачам даних оригінали документів, які підтверджували права на володіння. Процес збирання відомостей ускладнювався ще й тим, що більшість власників мала володіння на території декількох полків. Отримана та систематизована під час Генерального слідства інформація дозволила виправити помилки, котрих припустилися російські офіцери під час проведення ревізії 1726 р., виявити зміни, які сталися протягом 1726 – 1729 рр. Наразі з'ясувалося, що у витягу з ревізії відсутня інформація про деякі маєтності. Зокрема, під час обстеження володінь на території Понорницької сотні були виявлені посполиті двори у селі Мізин, якими володів Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Відомості, зібрані «розицниками» про такі володіння, записувалися наприкінці даних про вже обстежені маєтності по кожній сотні. У Понорницькій сотні ця інформація мала заголовок «В той же сотне Понорницкой, сверх присланного экстракта, сыскались селы прописные, ниже показанные»⁶. Матеріали перевірки за підписами полковників, полкової старшини й сотників наприкінці 1729-на початку 1730 рр. надіслали до Глухова, у розпорядження гетьмана та Генеральної комісії.

На наступному етапі, у 1730 р. для підтвердження своїх прав власники маєтностей мали надати оригінали актів, з яких у полковій канцелярії виготовили копії. Цей захід дозволив суттєво доповнити вже зібрані відомості. Втім, окремі власники, зокрема Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, не спромоглися надати жодних документів, яких від них вимагали. Ще 10 травня 1729 р. (незадовго до початку Генерального слідства) чернігівський архієпископ Іродіон Жураковський сповістив архімандрита цієї обителі Гедеона Трофимовича про лист від російського резидента при гетьмані – князя, генерал-майора Олексія Шаховського. У листі, зокрема, повідомлялося, що під час проведення ревізії 1726 р. обер-офіцерам Глухівського гарнізону не було надано жодних копій документів на архієрейські та монастирські маєтності. Князь вимагав від чернігівського архієпископа, щоб той «на маєтности, кгрунта, мелници и протчяя угодия принадлежащій до дому архиерейского и всей епархии на монастырские

маетности подлинние граммати гетманские и старшинские уневерсали и протчие крепости кто, почему владеет, прислать в Глухов, в канцелярию министерскую правления малороссийских дел для списания с них копий». Посилаючись на це розпорядження, Іродіон Жураковський наказав Гедеону Трофимовичу, аби той надіслав до резиденції чернігівського архієрея уповноважену особу з автентичними документами та докладним їх реєстром. Уже 26 травня (за старим стилем) того ж таки 1729 р. уповноважений Новгород-Сіверським архімандритом Нілом ієромонах Феофілакт доправив до канцелярії Чернігівської єпископської кафедри автентичні документи – жалувану грамоту царя Олексія Михайловича, універсали гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи, грамоту чернігівського архієпископа Лазаря Барановича й копію жалуваної грамоти царя Івана Васильовича. Згадані юридичні акти прийняв на зберігання писар Чернігівської кафедральної єпископії, монах Герман Коссовський. (Лише у жовтні 1731 р. з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря прибув монах Варлаам, який виготовив та надав чернігівському полковнику Михайлу Богданову копії документів, а оригінали Чернігівський єпископ Іродіон Жураковський передав на зберігання «отцю шафару Булатовичу из розпискою отця Сорокового») ⁷.

Наприкінці 1730 на початку 1731 р. зібрані та систематизовані полковими комісіями відомості були надіслані до Глухова, де Генеральна комісія їх перевіряла та визначала подальшу долю кожної маєтності. За результатами перевірки, здійсненої представниками генеральної старшини та полковниками, були виготовлені «Екстракты» з матеріалів Генерального слідства про маєтності для кожного з 10 полків Гетьманщини, де усі маєтності розподілялися за типами власності на певну кількість категорій. (Зокрема, у витягу з матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, складеному 10 січня 1731 р., усі маєтності розподілялися на 6 розрядів («статей»): рангові, приватні, ратушні, вільні, сумнівні й володіння, які належали монастирям та церквам). Потім представники генеральної та полкової старшини засвідчили рукописи підписами, після чого до матеріалів додали копії юридичних актів на маєтності. З рукописних книг Генерального слідства зробили копії, які залишилися у розпорядженні Генеральної військової канцелярії. Оригінали ж відправили у Москву до Колегії іноземних справ.

На сьогодні відомо про існування кількох редакцій матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського та Ніжинського полків. Рукопис Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку у редакції полкової старшини (без «Екстракта», складеного у 1731 р., та копій актів на маєтності) нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. Офіційні редакції Генерального слідства про маєтності зберігаються у Російському державному архіві давніх актів у Москві ⁸. Тогочасні копії, виготовлені для Генеральної військової канцелярії у 70-х рр. ХІХ ст., потрапили до бібліотеки Колегії Павла Галагана. У 1892 р. історик Олександр Лазаревський здійснив першу спробу запровадити до наукового обігу матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку. Більш вдалим були видання матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського й Ніжинського полків, здійснені послідовником Олександра Лазаревського Миколою Василенком на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии», а згодом у першому й третьому випусках «Материалов для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемых под редакцией Н.П. Василенка» ⁹. Подальша доля матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського та Ніжинського полків, які потрапили на зберігання до бібліотеки Колегії Павла Галагана, нам достойно невідома. Наші спроби відшукати згадані рукописи поки що не принесли позитивних результатів.

За даними Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, у Мізині налічувалось 20 селянських дворів, що належали Новгород-Сіверському Спасо-

Преображенському монастирю. Під час опитування тамтешні мешканці повідомили, що село здавна «никому ни на який уряд из давних лет не належало; но по изгнании з Малой России поляков, як досталось во владение монастырю Новгородскому, так и ныне за тым же монастырем во владении; а по какой дачи, того не показано в их сказки». Представникам полкової та генеральної комісії не вдалося з'ясувати подробиць щодо підстав набуття та історії маєтностей, адже монастир не надав їм жодних документів¹⁰. Натомість, копії таких документів збереглися у матеріалах Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку. Так, у копії жалуваної грамоти від 17 квітня 1719 р. цар Олексій Михайлович за клопотанням Чернігівського й Новгород-Сіверського архієпископа Лазаря Барановича, лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного та «Новгородка Северского монастыря Всемилоствитого Спаса архимандрита Михаила Лежайского» від 23 березня 1661 р. підтвердив права архимандрита, його наступників та монахів на володіння «по древнему, и со всеми отчинами, се есть с маєтностями и слободками в новгородском уезде», зокрема, на село Мізин. На підтвердження законності до клопотання було додано копію архієпископської «благословенной грамоты» від 2 лютого 1670 р., якою Михайло Лежайський був затверджений на посаді архимандрита (цей документ був доправлений до Малоросійського приказу конюшим Лазаря Барановича Яковом Хапчинським). Іншою підставою для надання царської жалуваної грамоти був конфірмаційний універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного, який підтверджував благословення й грамоту, видану Лазарем Барановичем¹¹.

Конфірмаційний універсал гетьмана Івана Самойловича від 21 серпня 1673 р. підтверджував розмежування (так звану «афектацію») між володіннями, які належали Чернігівській архієпископії та Новгород-Сіверській архимандрії. Згідно з розподілом, зокрема, село Мізин «з станом» архієпископ Лазар Баранович передав «до архимандрии, зась Новгородской, висоце в Богу превелебному его милости отцу Михаилу Лежайскому». Нижче гетьман застерігав згаданих духовних осіб, інших власників та урядовців від зазіхань на козацькі ґрунти¹².

Отже, матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського та Ніжинського полків містять важливу інформацію про історію й володіння Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря у селі Мізин. На жаль, ці дані не повні, адже йдеться лише про селянські двори, якими володів Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Натомість у матеріалах Генерального слідства про маєтності відсутня будь-яка інформація про господарства козаків та представників інших суспільних верств, що мешкали у селі.

Джерела та література:

1. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 431, 442 – 443, 456 – 457, 867; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упорядкування і передмова Т.Б. Ананьєва. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 140; Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – С. 193 – 194.
2. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. II – V.
3. Полное собрание законов Российской империи с 1649. – СПб., 1830. – Т. VIII. – С. 78 – 81.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. VIII. – Спр. 571. – Арк. 57 (55) зв. – 62 (60).
5. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубский. – К., 1888. – С. VI; Василенко Н.П. Назв. праця. – 8, 11, 37 – 41, 60, 61, 83.
6. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 147 – 149.
7. ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. № 53763 (13). – Арк. 118, 123, 177 зв.; Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. – № 1 / 2. – С. 109 – 110.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. КМФ. – 7. – Оп. 2. – Спр. 19 – 27; Оригінал рукопису зберігається у Російському державному

архіві давніх актів. – IV. Фонды Московского архива Министерства юстиции. – Ф. 248. (Архив Правительствующего Сената). – Оп. 1. (Дела Малороссийской экспедиции 1730 года). – Спр. 1812.

9. Лазаревский А.М. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729 – 1730 г.) // Черниговские губернские ведомости. – 1892. – № 34 – 75. – Часть неофициальная; Його ж. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729 – 1730 г.). – Чернигов, 1892. – 196 с.; Його ж. Описание Старой Малороссии. – Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729 – 1730 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 1 – 12; Його ж. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902 р. – № 4 – 12; 1903. – № 1 – 6, 8, 10/11; 1904. – № 1 – 2; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. – Вып. I. – Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729 – 1730 г. – Чернигов, 1901; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. Вып. III. – Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. – Чернигов, 1908.

10. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. – Чернигов, 1908. – С. 147 – 148, 197.

11. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка... – Док. № 123. – С. 282 – 286; ЦДІАК України. – КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 292 (224) – 293 (225) зв.

12. Там само. – Док. № 124. – С. 286 – 288; ЦДІАК України. – КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 294 (226).

Андрій Котченко

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ВИТВОРИ МИСТЕЦТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ

Скульптура, графіка та живопис

Майже всі пізньопалеолітичні скульптурні, графічні та живописні витвори мистецтва, які знайдені на Чернігівщині, походять з Мізинської стоянки. Винятком є Новгород-Сіверська стоянка, на якій було знайдено орнаментоване червоною вохрою ребро мамонта.

Скульптурні твори Мізинської стоянки – це значна серія невеликих фігурок із бивнів мамонта (довжиною до 15 см), прикрашених по поверхні правильним заглибленим лінійним, так званим геометричним, орнаментом, у тому числі високохудожніми візерунками найдавнішого в світі меандру. Ці фігурки в схематизованій та стилізованій формі зображують постать жінки-матері [3 - С. 21]. Жіночі статуетки, що знайдені на Мізинській стоянці, не реалістичні, а схематизовані, умовні. За формою вони поділяються на “фалічні” та “пташки”. Вони мають форми, що легко впізнаються, або знаки-символи (кути вершиною донизу; трикутники, інколи заштриховані), що відзначають статурну приналежність зображення. Знайдено їх близько двадцяти. Ці статуетки переважно 5-10 см заввишки. Крайні розміри – 2,3-14,5 см. Статуетки різного розміру, можливо, відображають віковий склад жінок громади: дівчата, жінки, літні господині та берегині дому. Об’ємні, стилізовані орнаментовані скульптурки мають двовимірну композицію, що відображає торс та гіпертрофовані форми тазу. Інші типи фігурок, навпаки, відрізняються надмірно великим торсом порівняно з тазом. Вони є характерними і досить поширеними на багатьох стоянках пізньопалеолітичної доби в Україні та різних країнах світу (Межиріч, Добранічівка, Петерсфельс та ін.) [8 – С. 98]. Жіночі фігурки були знайдені у житлі культового призначення, під черепом мамонта; мабуть, вони були сховані в ямці, прикритій зверху черепом [3 - С. 282]. Знайдено в Мізині й невеликі скульптурні фігурки тварин (вовків-собак), які також виготовлені з бивнів мамонта.

Серед творів первісної графіки з Мізина найвизначнішими є два браслети з

пластин з бивня мамонта [12 – С. 22]. Вони близькі між собою за розмірами – довжиною, загальною шириною та округлою формою, зручною для закріплення на руці. В той же час вони різняться за способом виготовлення та за досконалістю геометричного орнаменту.

Довершеним є браслет, виготовлений із суцільної пластини довжиною 21 см, шириною 6 см і товщиною 0,2 см, вкритої виразним заглибленим орнаментом у вигляді ділянок з візерунками меандру і зигзагових ліній, що чергуються між собою. Ділянки орнаменту симетрично розміщені по відношенню до кінців і середини браслета, а сам орнамент відрізняється виключною правильністю виконання окремих елементів. Кінці пластин мають по три округлі отвори, просвердлені ззовні за допомогою гострих кремінних проколів.

Другий браслет – “шумкий” – входив до мізинського музичного комплексу; він складається з п’яти тонких пластинок довжиною близько 19 см і шириною 1 см кожна. На кінцях пластинки мали округлі отвори для закріплення браслета на руці. Всі п’ять пластинок були скріплені між собою за допомогою шнурівки і складала складний “шумкий” браслет.

Усі пластинки “шумкого” браслету орнаментовані однаково у вигляді серій коротких прямих ліній, зібраних в незамкнуті гострокутові шеврони, що складають “ялинки”, по-різному повернуті по відношенню до кінців пластинки. У місцях сходження “ялинок” їхні крайні внутрішні шеврони утворюють невеличкі ромбічні та меандрові узорки чи хрестовидні лінійні фігури. Кінці таких хрестовидних фігур сусідніх пластинок при їх змиканні одна до одної утворюють ромбічні візерунки, а дрібні лінії-нарізки по краях пластинок – ряди “ялинок” з паралельних шевронів. Завдяки цьому орнамент браслета в цілому складає дуже гарний геометричний візерунок, який має в своїй основі найпростіші лінійні кутові елементи – шеврони.

Прямих аналогій мізинським браслетам до цього часу не було знайдено, хоча такі прикраси з бивнів мамонта зустрічаються досить часто. Так, наприклад, браслет у вигляді вузької пластини з отворами на кінцях знаходився на правій руці дитячого поховання з Мальтинської стоянки. Браслети у вигляді круглих кілець, інколи з різьбою або ямками по краях та на поверхні були знайдені серед виробів з кістки на французькій стоянці в гроті Плакар та на бельгійській стоянці Спи. Вірогідно, частиною браслета є уламок широкої тонкої пластини з двома круглими отворами на краях, що збереглися, знайдений в Супоновому. Зображення браслетів на руках відмічають дослідники на ряді жіночих статуеток зі стоянок Костьонки, Авдієве, Мальта, Вілендорф, а також на барельєфах зі стоянок Нижня Ложері та Істюріц [13 – С. 237].

У Мізині знайдено також багато окремих орнаментованих пластинок та їх уламків, що були, напевно, свого часу частинами таких же браслетів. А також знайшли декілька уламків бивнів мамонта, з геометричним орнаментом на окремих ділянках їхньої поверхні, що були заготовками для якихось виробів [12 - С. 242].

В останній час виріс інтерес до геометричних орнаментів Мізинської пізньопалеолітичної стоянки. Особливо велику увагу викликає орнаментация, що покриває “суцільний” та “шумкий” браслети. В них геометричний орнамент епохи палеоліту досяг своєї вершини. Ці орнаментальні мотиви нині оцінюються як свідчення найдавнішого розвитку геометрії. Для археологів та математиків важливий аналіз повторень, чергувань візерунків та типи їх групувань, що дозволяє зрозуміти задум древнього майстра, в якому головну роль грали операції рахунку та уявлення про числа [2 - С. 50]. І деякі дослідники припускають, що на цих браслетах зображено древні календарі: сонячний (на “суцільному”) та місячний (на “шумкому”) [11 – С. 10].

Визначними творами первісного живописного мистецтва з Мізинської стоянки є велика кількість крупних кісток мамонта – лопатка, дві нижні щелепи, тазова і стегнова кістки, прикрашені художнім розписом, виконаним червоною фарбою (вохрою), змішаною з кістковим жиром. На велику лопатку (розміром 60 x 52 см), наприклад, нанесений фарбований орнамент у вигляді близько 20 паралельних

зигзагових ліній, що утворюють досить цільний і виразний геометричний візерунок, в окремих місцях з елементами меандру. На бічних поверхнях нижніх щелеп мамонтів орнамент має вигляд хвилястих і зігнутих під кутом паралельних ліній, спрямованих у різні боки [12 - С. 22 - 23].

До категорії витворів мистецтва на Новгород-Сіверській стоянці належить орнаментована пластина з ребра мамонта, знайдена між великими брилами піщаника за два метри від знахідки гігантолів. Довжина її 56,5 см, ширина 2,2-2,9 см. Довжина пластини, як вказує І.Г. Підоплічко, становить близько 2/3 нормальної довжини ребра мамонта, а товщина – близько 1/4 товщини його ребра. Обидва кінці заокруглені. Як вказує І.Г. Підоплічко, для отримання пластини ребро було розщеплене вздовж; увігнута поверхня була потім заглажена та орнаментована, а випукла – обтесана. Орнамент вкриває всю увігнуту поверхню пластини і складається з тонких паралельних насічок, розташованих на нерівних відстанях одна від одної. Більша частина насічок (70) – одиночні, але деякі утворюють групи з 3-5 паралельних ліній, з'єднаних у середній частині маленькими косими рисочками; насічки такого типу розташовані на одній ділянці поверхні ребра. Орнамент асиметричний і не пов'язаний з поверхнею пластини, на яку він нанесений. Це дозволяє вважати, що в нього було вкладено якийсь зміст, і він наносився не для того, щоб просто прикрасити кістяний виріб.

Важко сказати що-небудь опосередковане про призначення цього костяного виробу – чи був він чурингою, чи чимось на зразок бірки з нанесеними для пам'яті позначками [3 - С. 297].

Як ми бачимо, скульптурні, графічні та живописні витвори пізньопалеолітичного мистецтва Чернігівщини - дуже цінний, культурно-історичний матеріал для вивчення духовного життя людини. За його допомогою вже можна точно визначити прогресивний ступінь розвитку первісного суспільства.

Музичний комплекс

З пізньопалеолітичними житлами пов'язане вивчення музичної творчості палеолітичної людини. Широко відома інтерпретація С.М. Бібіковим одного з жител Мізинського поселення, дослідженого І.Г. Шовкоплясом, у вигляді житла, яке було пристосоване до культових дій. У ньому збереглися згадані вище розписані кістки мамонта та браслети [7 - С. 106].

На основі археологічних, палеонтологічних та трасологічних досліджень кісток з використанням судово-експертної методики встановлено, що не можна вважати сліди від ударів та інші видозмінення на поверхні кісток результатом виробничої діяльності, який переслідував утилітарні цілі. Цьому заперечує і сам специфічний підбір орнаментованих кісток, і вся зовсім не виробнича ситуація, що оточує цей унікальний комплекс. Усі учасники вивчення орнаментованих кісток дійшли єдиного висновку про приналежність їх до предметів, призначених для добування ударно-шумких звуків. Г.Ф. Коробкова закінчує свій акт вивчення кісток словами: "Сукупність даних трасологічного аналізу дозволяє бачити в досліджуваних предметах найдавніші ударні музичні інструменти, що використовувались дуже довгий час".

У світлі вищесказаного отримують своє розуміння й інші предмети, не тільки територіально, але і функціонально пов'язані з розписаними кістками, що склали музичний комплекс. Уламок бивня мамонта, знайдений серед розфарбованих кісток, має перехват та бугорчату голівку, а також сильно наполовівану частину нижнього тонкого кінця, дозволяє визначити його як звукову колотушку. Призначення молотка з рогу північного оленя як ударного музичного інструмента не може викликати сумнівів і підтверджується трасологічними дослідженнями. "Шумкий" набірний браслет – це музичний інструмент типу кастаньєт. Він і походить зі скупчення розписаних кісток.

Склад знахідок, приналежних до музичного комплексу або пов'язаних з ним, не вичерпується названими предметами. Функціонально пов'язані з ними запаси

вохри. Скупчення її розміщується в південно-західній частині житла, поблизу від розписаних кісток.

Можна вважати, що вохра служила для гримування та фарбування тіла, а також, можливо, і одягу. Вона була необхідною річчю для примітивних театралізованих дійств, святкових зборів.

Словом, перед нами комплекс предметів музичного призначення стаціонарного типу (лопатка, стegno, таз, дві щелепи та фрагмент черепа мамонта). Мобільний музичний інструментарій складався з колотушки, молотка та шумкого браслета. Зараз можна відтворити положення кожного інструмента в тому вигляді, в якому він використовувався. Лопатка мамонта устанавлювалася майже вертикально, спираючись на краніальний та каудальний кути. Саме тут і помітна витертість краю кістки, оголеність губчастої речовини. Використовувалася вона і в горизонтальному положенні, покладеною на гребінь. Для кращої звуковіддачі на лопатці був залишений гребінь, що служив малою за площею опорою при грі на цьому інструменті.

При грі на лопатці шийка її обхвачувалася кистю лівої руки подібно до грифу на сучасних струнних музичних інструментах. Такий обхват шийки добре помітний в чітких слідах полірування, що відповідають розмірам долоні і великого пальця. Звук утворювався за допомогою молотка, удари наносились в основному по ділянці підлопаточної ямки.

Stegno мамонта використовувалось у горизонтальному положенні подібно до сучасного ксилофона. Цікавим прийомом, що сприяв посиленню резонаторності стегна, стала і спеціальна його обробка. З метою отримання додаткової порожнини в губчастому тілі кістки пророблений канал шириною до 13 см, який переходить потім у кістково-мозковий канал. За допомогою такої обробки кістки була створена штучна порожнина, що підсилювала її акустику.

Таз мамонта. Одна з половин тазу устанавлювалася вертикально і так зберігала стійке положення. При грі лівою рукою обхвачувався повздовжно-лонний гребінь, приблизно в середній його частині. Тут і утворилася поліровка шириною з долоню. Звуки створювалися за допомогою ударів посередником по центру повздовжної кістки, в те місце, де була западина. При перенесенні предмет брали не тільки за гребінь, а і за край маклакової частини.

Щелепи мамонта. Для гри їх клали на ліву неорнаментовану половину. В такому вигляді щелепа займала цілком стійке положення. Права половина, розписана візерунком, мала обмежену площу опори і залишалася вільною від контакту з усією площею опори, на яку устанавлювався інструмент. Цим створювалися найсприятливіші умови для отримання неприглушеного звучання при ударах посередником по зовнішній поверхні правої половини корінної частини щелепи. При перенесенні їх брали за внутрішню поверхню правої половини щелепи. Тут і збереглося полірування поверхні, не повторюючись на внутрішній поверхні внутрішньої половини щелепи.

Череп мамонта, вірогідно, устанавлювався на носові (максилярні) кістки. В такому вигляді він зберігав найбільшу стійкість. Його використовували як барабан, що приймав удари на лобну та тім'яну кістки.

Проведений експеримент (за допомогою легкого ударника видавалися звуки з черепа сучасного слона) дав добрі результати. Внутрішня частина черепної коробки є гарним резонатором. Були отримані сильні звуки низьких тонів.

Використання колотушки з бивня мамонта, молотка з рога північного оленя та браслета-кастаньет пояснень не потребує.

За сучасною класифікацією музичних інструментів ударного типу мізинський комплекс може бути віднесений до підгрупи самозвучних.

Поява у пізньому палеоліті ударно-ритмічних музичних інструментів з кісток мамонта історично та етнографічно цілком обґрунтована. Весь спосіб життя кроманьйонця, його виробництво та побут були тісно пов'язані з необхідністю найширшого використання кістки. Величезна роль кістки, використовуваної в

усій діяльності людини, цілком очевидна.

Розшифрування призначення розмальованих кісток мамонта та інших предметів з мізинського житла поведе за собою перегляд деяких категорій археологічного матеріалу з інших пізньопалеолітичних місцезнаходжень. Перші спроби, зроблені в цьому напрямку, дають, як нам здається, обнадійливі результати. Так, серед відомих зібрань кісток з Костьонк 1 є предмети невизначеного призначення. До них належать і стержні з модельованими руків'ями та шарованими наверхами. Зараз їх приналежність до ритмічно-ударних інструментів важко оскаржити. При розкопках поселення Пшедмост у Чехословаччині був знайдений невеликий уламок лопатки мамонта. На його поверхні нанесений червоною фарбою візерунок у вигляді смуг та криволінійних шиквань. Це, скоріше за все, частина від музичної лопатки, подібної до мізинської.

Уже достатньо давно стало відомо, що в пізньому палеоліті кроманьйонці виготовляли музичні інструменти типу флейт або сопілок. Вони були знайдені на пізньопалеолітичних поселеннях у Франції (Леспюг, Гурдан), Чехословаччині (Долни Вестова), ФРН (Ранис), Угорщині (Ишталлока) та ін. Найцікавіші “флейти” з рога та кісток знайдені в мадленських стоянках Молодова 5 та Атаки 1 (Чернівецька обл.). Звукові трубки були знайдені в Авдієві та Костенках.

Знахідки “флейт”, які утворювали звукоряд, свідчать про те, що кроманьйонець умів створювати мелодію – основний виразний засіб музики, володів елементами музичної тональності – розумів мелодійність побудови музичної фрази, відповідаючи сюжету дійства та уяви. Що ж стосується музичних інструментів, що утворювали ритміку засобами ударів, то мізинські кістяні предмети поки що є найдревнішими і найунікальнішими першими музично-ударними інструментами.

На мізинський музичний комплекс можна поглянути двояко. З одного боку, це предмети музичного призначення, а з другого – орнаментального живопису. Ця обставина надає їм особливого соціального значення, характеризуючи стан розвитку художнього інтелекту, взаємозв'язок музики і живопису як виразників внутрішніх суспільних емоцій, звернених до зовнішнього сприйняття в образі та звуці [5 – С. 39 - 42].

Третім важливим моментом пізнавального значення в музичному комплексі з Мізина є “шумкий” складний браслет типу кастаньєт. Браслет цей і за місцем знахідки, і функціонально входить до групи розписаних кісток. Це поки що перша матеріальна знахідка, котра свідчить про можливе розповсюдження танцювального мистецтва серед кроманьйонців Східної Європи. С.М. Бібіков вважає, що “шумкий” браслет одягали під час ритуальних танців, спираючись на вищезгадані жіночі скульптурки із зображенням браслетів на руках [10 - С. 29].

У 60-і рр. XX ст. була зроблена спроба створити приблизну модель звучання мізинських інструментів. У Київському інституті судових експертиз було відтворено звучання лопатки в сучасному виконанні.

Ще важче відтворити палеолітичний танок, який виконували під звучання мізинських музичних інструментів. Зараз найкращою ілюстрацією до древнього танку може послужити опис жіночого танку в ітельменів (камчадалів), зроблений С.П. Крашеніковим: “У жінок є особливий танок: вони стають двома рядами, одна навпроти одної, кладуть обидві руки на живіт та, піднімаючись на носках ніг, роблять кругові рухи плечами, не рухаючи руками та не сходячи зі свого місця” [5 - С. 44 - 45].

Мізинський музичний комплекс являє собою найдревнішу пам'ятку первісного музичного мистецтва, якій немає прямих аналогій у світі, та є яскравим прикладом духовного життя пізньопалеолітичної людини.

Прикраси

Пізньопалеолітичні прикраси були знайдені в основному на Мізинському поселенні і в незначній кількості на поселенні Пушкарі 1. Вони являють собою

типові первісні витвори мистецтва, що були притаманні усьому первісному населенню Східної Європи.

На Мізинській стоянці було знайдено велику кількість різного роду підвісок – поодиноких і тих, що входили до складу намист. Сюди відносяться 128 екземплярів просвердлених (в своїй більшості) викопних раковин *Gerithium vulgatum* та *Nasa reticulata*. Вони не були рівномірно розміщені на одному місці, а залягали трьома групами. Більше всього раковин (близько 80 екземплярів) було знайдено у розкопі 1909 р. і на примикаючих до нього південно-східних ділянках розкопу 1914 р. Вони частково лежали серед залишків вогнища, але не були перепалені [9 - С. 16].

Багато просвердлених раковин залягало в невеликому скупченні кісток, між двома невеликими плямами від вогню в квадратах е, ж III і IV розкопів 1912 - 1916 рр. Третє невелике скупчення раковин залягало в квадраті є IX того ж розкопу, на південному сході від вогнища, в овальній западині, аналогічній западині, відкритій в 1909 р. [6 - С. 20 - 21]. Таке розташування мушель у культурному шарі дозволяє розуміти, що вони не являли собою поодинокі підвіски, а входили до складу трьох покинутих чи залишених намист.

Мізинські раковини походять з тиренських чи карангатських відкладів узбережжя Чорного моря, розташованого не менш ніж на 700 км від Мізина. Знахідка таких раковин у Мізині свідчить про існування у жителів поселення якихось зв'язків з Чорноморським узбережжям [14 - С. 50 - 51].

Факти перенесення предметів та матеріалів (раковини, кремій), що відносяться до пізнього палеоліту, свідчать про переселення родових груп чи про поодинокий, випадковий обмін. Габріель де Мортільє та інші дослідники наводять значну кількість фактів знахідок на пізньопалеолітичних поселеннях Бельгії, Франції, Німеччини, Швейцарії та інших країн раковин, принесених за сотні кілометрів з берегів Середземного моря, Атлантичного океану чи просто з віддалених районів. Також принесені здалеку і деякі кремені, знайдені в пізньопалеолітичних печерах Бельгії. У наш час кількість фактів, що стосуються цього, значно збільшилася.

На стоянці Лізенберг, поблизу Майнца, та Гундсштейг, поблизу Кренца, що в ФРН, знайдені раковини молюсків, які походять з берегів Середземного моря. У кількох пізньопалеолітичних стоянках на території колишньої Чехословаччини знайдено знаряддя, матеріалом для яких служили принесені здалеку яшма, опал, халцедон. На Гагаринській стоянці знайдені три кремінні знаряддя, для отримання яких людина повинна була здійснити значну подорож. На Чернігівщині раковини Чорноморських молюсків знайдені тільки на Мізинській стоянці.

Пояснити походження подібних знахідок нелегко, та і їхнє походження різне. Принесені здалеку три гагаринські кремені, як справедливо зазначає С.М. Зам'ятін, пов'язані з якимось переселенням жителів Гагаринського поселення. Але в останніх кременю було достатньо на місці, і важко уявити, що три кремені проникли до них у результаті обміну. Ці кремінні знаряддя були, можливо, виготовлені під час переселення та, будучи придатними для використання, могли бути принесені на нове місце. По-іншому виходить з мізинськими мушлями. Як рідкість, котра не трапляється поблизу Мізина, вони могли потрапити сюди через проміжні людські групи в результаті випадкового обміну, подібно тому, як окремі предмети єгипетського та кавказького походження потрапили в пізніші епохи далеко на північ. Але від подібного обміну в епоху пізнього палеоліту ще жодною мірою не залежало існування людських груп, і об'єктами його були рідкості, які не мали значення у господарстві первісних людей.

Крім намист з просвердлених раковин, жителі Мізинського поселення користувалися ретельно обробленими по всій поверхні, краплеподібними підвісками, вирізаними з бивня мамонта. Вони знайдені не компактними групами, а розкиданими по різних місцях і, ймовірно, не складали намист. Частина з них являла собою імітації атрофованих зубів оленя. Подібні амулети, звичайно, пов'язані з тотемістичними віруваннями та мисливською магією. Підвісками були чотирикутні та округлі пластинки з просвердленими отворами по центру, а також витягнуті пластинки, покриті орнаментом у вигляді паралельних ліній та зигзагів,

з отворами на одному кінці. Вони вживалися як підвіски-амулети в складі намиста або нашивались на одяг і головний убір.

На Мізинській стоянці був знайдений невеликий шматок бурштину, який міг використовуватись як прикраса, що нашивалась на одяг. Бурштин, ймовірно, мав середньодніпровське походження (з району Києва) чи, можливо, навіть походив з Прибалтики [1 – С. 50].

До категорії підвісок, можливо, відносяться й вузькі палички з бивня мамонта. Подібні палички знайдені в Пушкарях 1. Відомі вони і на інших пізньопалеолітичних поселеннях (Бланшар, Бадегуль та ін.). Деякі з них, масивніші, могли слугувати застібками хутряного одягу, але переважна більшість з них була досить крихкою для цього і слугувала лише як прикраси [4 - С. 278 - 280].

Пізньопалеолітичне мистецтво постає перед нами у готовому, вже сформованому вигляді, але у нас майже немає відомостей про його виникнення і становлення. Тому питання походження пізньопалеолітичного мистецтва тісно пов'язані з питаннями мистецтва взагалі. Не зупиняючись на цих питаннях, відмітимо лише, що витвори пізньопалеолітичного мистецтва не були втілені в життя релігійними ідеалістичними уявленнями, а лише відображали повсякденну діяльність первісної людини та виникли на її основі стихійно-матеріалістичне світобачення.

Джерела та література:

1. Археологія Української УРСР. – К., 1971. – Т. 1. – 451 с.
2. Борисковский П.И. Обзор истории изучения палеолита Украины // Археология. – К., 1947. – Вып. 1. – С. 85-97.
3. Борисковский П.И. Палеолит Украины // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., 1953. - №40. – С. 176-304.
4. Бибилов С.Н. Мезин. “Праздничный дом” и костяной музыкальный комплекс // СА. - №3. – 1978. – С. 29-46.
5. Бунятыч К.П. Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія. - №1. – 1989. – С. 6-19.
6. Грачев Г.И. Некоторые черты хозяйственной деятельности народов севера Средней Сибири. – Л., 1986. – 103 с.
7. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / Чернігів – Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 17-30.
8. Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1. – 558 с.
9. Елинек Ян. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – К., 1984. – 420 с.
10. Камысов М.Р., Крыжевская Л.Я. О классификации кремнеобрабатывающих мастерских // СА. – М., 1969. – С. 265-268.
11. Фролов Б.А. К интерпретации мезинского геометрического орнамента // Памятники древнейшей истории Евразии. – М., 1975. – С. 50-55.
12. Шовкопляс І.М., Шовкопляс І.Г. Мандрівка в глибину віків. – К., 1968. – 227 с.
13. Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – 327 с.
14. Шовкопляс І.Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // Краткие сообщения института археологии. – Вып. 5. – 1955. – С. 3-12.

Дмитро Кенін

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕРУХОМИХ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК

У статті розглядаються проблеми музеєфікації палеолітичних пам'яток. Аналізується досвід консервації пізньопалеолітичних жител із кісток мамутів, відкритих на території Середньої Наддніпряниці та Подесення (Україна), багаточислової пам'ятки – Олдувайська ущелина (Танзанія), стоянки Вертешльошице (Угорщина), загальні положення збереження петрогліфів та палеонтологічних пам'яток.

З другої половини ХХ ст. у країнах світу набуває все активнішого розвитку новий науковий напрям у музеології та пам'яткознавстві – археологічна скансенологія. Одним із завдань цього напрямку є розробка програм з музеєфікації відкритих пам'яток з метою їх експонування *in situ* просто неба чи у комбінованому режимі – на фоні природного ландшафту та у стаціонарних павільйонах.

Нерухомі пам'ятки палеоліту можна поділити на такі групи (види): місцезнаходження; поселення; майстерні; петрогліфи; святилища; поховання. Кожний з видів можна далі розподілити на типи. Так, поселення можуть бути довготривалими з рештками господарсько-побутових комплексів (далі ГПК), складовою частиною яких було житло з кісток мамутів; сезонними та короткочасовими стоянками як з рештками легких житлових конструкцій, так і без них. Поселення та місцезнаходження можуть бути відкритими (просто неба) та закритими (у печерах, гротах, скельних навісах). Так, святилища можна поділити на дві підгрупи: об'єкти природного походження, котрі використовувалися як культові центри (зокрема Кам'яна Могила), та об'єкти навмисно створені людиною. Зазначимо, що така пам'ятка, як Кам'яна Могила, може також бути розглянута у відповідних таксономічних рівнях групи "петрогліфи". Пам'ятки наскельного мистецтва розподіляємо на печерні (у тому числі гроти та навіси) і на місцезнаходження, розташовані просто неба.

Музеєфікацію археологічних пам'яток, зокрема палеоліту, можна розглядати як технологічний процес. При їх експонуванні *in situ* треба враховувати структурні елементи культурного шару¹.

Зупинимось на основних підходах збереження пам'яток стародавнього кам'яного віку.

Після відкриття у 1950-1960-х рр. пізньопалеолітичних жител з кісток мамутів мадленського часу на Мізинському поселенні (Чернігівська обл.), Межиріцькому (Черкаська обл.) та Добранічівському (Київська обл.) поселеннях археолог І. Г. Шовкопляс та палеонтолог-палеозоолог І. Г. Підоплічко почали використовувати заходи із збереження палеонтологічної кістки. І. Г. Підоплічком були здійснені натурні реконструкції житла № 1 з Мізинського та першого з Межиріцького поселень, які стали експонатами у Національному науково-природничому музеї НАН України. У 2006 році територія оголювання відкладень крейдяної системи, куди входить і стародавнє поселення Мізин, оголошена Мезинським національним природним парком.

На місці розкопок Радомишльського пізньопалеолітичного поселення (пункт І) з відкритими рештками шести жител із кісток мамутів (Житомирська обл.), здійснених у 1957-1965 рр. під керівництвом І. Г. Шовкопляса, встановлено пам'ятний знак з написом.

Єдиною частково музеєфікованою пізньопалеолітичною пам'яткою в Україні з рештками житла з мамутових кісток є Добранічівське пізньопалеолітичне поселення. Під керівництвом І. Г. Шовкопляса ділянка розкопу з рештками четвертого ГПК законсервована *in situ*. У 1977 р. відкрито Археологічний музей «Добранічівська стоянка» як філіал Яготинського історичного музею ім. Тараса Шевченка. Третій ГПК у 1969 році було взято монолітами і перенесено до стаціонарного дерев'яного павільйону у Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту.

Археолог М.І.Гладких наголошує на тому, що природним шляхом рештки пізньопалеолітичних жител *in situ* неможливо довготривало зберігати і тому необхідно використовувати штучні консерванти, такі як полімери².

На думку реставратора О. В. Жмур, потрібно досить обережно втручатися у матеріальну структуру палеонтологічної кістки. При цьому вкрай небажаним є використання таких полімерів, як побутові клеї³.

Механічна очистка сухим способом бивнів та кісток мамутів ведеться з 1990-х рр. у відповідних павільйонах на Межиріцькому (Н. Л. Корнієць) та Гінцівському (Л.А. Яковлева) пізньопалеолітичних поселеннях для збереження відкритих ГПК

з метою експонування *in situ* ⁴.

Серед палеолітичних пам'яток, які збережені *in situ*, заслуговує на увагу проведена музеєфікація з відповідною консервацією під керівництвом антрополога і археолога Л. Лікі у 1960-х рр. багатощарової палеолітичної пам'ятки в Олдувайській ущелині (Танзанія). Пам'ятка розташована між г. Кіліманджаро та о. Вікторія на плато Серенгеті. За А. Келдвеллом, досліджено сім основних культурних шарів з викопними рештками Номо. Шари датуються від 2 млн. 100 тис. років тому до 15 тис. років тому. У нижньому шарі виявлено рештки Номо Habilis, Australopithecus Boisei, у другому шарі – Номо Habilis, Номо erectus, Australopithecus Boisei, у верхньому – скелет Номо sapiens (17 тис. років тому). За Є. М. Хрисанфовой, у 1959 р. знайдені рештки австралопітека з кам'яними артефактами (*Zinjanthropus boisei* Leakey) (I шар). З цього шару також походять рештки Номо habilis (відкриті 1960 р., 2 – 1,7 млн. років). Станом на 1980 р., було відомо 60 викопних решток – I і нижня частина II шару (Номо habilis, *Zinjanthropus*), верхня частина II шару до верхньої частини IV шару (Номо erectus) – 1,6/1,5 – 0,3 млн. років тому. В ущелині співіснували Номо habilis (ОН – 7, ОН – 13, ОН – 16) та Australopithecus boisei (ОН – 5, Пеніндж). 1960 р. у другому (нижньоплейстоценовому) шарі відкриті рештки Олдувайського пітекантропа. За археологом Г. М. Матюшиним, у нижньому I шарі, який за калій-аргоновим методом датується – 1,85 – 1,75 млн. років, відкриті рештки парантропа (зінджантропа), австралопітека (презінджантропа), австралопітека (людини «вмілої»), у II шарі (низ) – 1,1 млн. років рештки пітекантропа (?), людини прямоходячої, парантропа (?), людини прямоходячої, у II шарі (верх) – 0,49 млн. років рештки людини прямоходячої та парантропа (?), у IV шарі рештки неандертальця (?). Археолог Д. Ламберт датує I шар – 2,0 – 1,7 млн. років тому, II шар – 1,7 – 1,1 млн. років тому, III шар – 1,1 – 0,8 млн. років тому, IV шар – 0,8 – 0,6 млн. років тому. У нижньому шарі Л. та М. Лікі відкрили житлову конструкцію з базальтових блоків діаметром 3,5 – 4,3 м, яка датується 1,8 млн. років тому. Покрівля була зроблена з гілок та листя. Така будівля нагадує житло племені окомбамбі, яке існує у Південно-Західній Африці. Реконструкція будівлі експонується *in situ*. Вважається найранішою з відомих у світі житлових конструкцій. Пам'ятка входить до Національного природничого парку Серенгеті (створений у 1959-1981 рр.). Площа парку 14,763 кв. км. Включаючи прилеглі резервати, площа становить 23000 кв. км. ⁵.

Також проведена музеєфікація стоянки первісної людини у с. Вертешсьлошше за 50 км від Будапешта. Пам'ятка відкрита у 1962 р. географом М. Пеці. Музеєфіковано культурний шар раннього палеоліту з антропологічними рештками Номо erectus (за О. М. Хрисанфовой, І. В. Перевозчиковим; Номо sapiens seu erectus, за М. Габорі; Номо erectus palaeohungaricus, за Я. Єлінеком). Антропологічні рештки, чопери, рештки вогнищ з кістяним вугіллям у травертиновому кар'єрі досліджено у 1965 р. Збудовано павільйон. Дослідження і музеєфікацію проводив археолог Л. Вертеш. Пам'ятка датується 350 тис. років тому. Є філіалом Будапештського національного музею ⁶.

Значні труднощі пов'язані із збереженням таких пам'яток, як петрогліфи. Не зупиняючись докладно на методиці дослідження наскельного живопису, відзначимо, що консерваційні заходи, які застосовуються на даних видах пам'яток, а саме: зволоження стародавнього живопису, висвітлення петрогліфів крейдою або фарбою, застосування вапнякового розчину, зняття гіпсових зліпків за допомогою хімікатів, - негативно відбиваються на матеріальній структурі пам'ятки. Дослідники (Р.Дж. Беднарик, Є. Г. Девлет, В. І. Молодін) віддають перевагу непрямим заходам захисту таких пам'яток (водовідведення, козирки тощо) і проведенню ретельної фіксації наскельного живопису.

При цьому по можливості необхідно використовувати безконтактні методи копіювання, такі як ручний та відеокомп'ютерний, створення муляжів – рельєфних фотокопій площин із живописом методом стереофотограметрії ⁷.

Інженер-геолог О. Вязкова наголошує на необхідності вивчення природних нашарувань поверхонь з петрогліфами. Так, у 1980-х роках на основі проведеного інженерно-геологічного аналізу пам'ятки «Шишкінські писаніці» (Прибайкалля, Росія) вона виявила на поверхні скельного масиву мінерала увелліта ($C_3C_2O_4H_2O$) органічного походження, що вкриває рисунки тонкою плівкою – до $0,3 - 0,5$ мм. Археологи почали знімати цю плівку, що викликало руйнування стародавніх зображень. Проте мінерал увелліт сприяє захисту поверхонь від вилуговування і, на думку О. Вязкової, утворену плівку навпаки потрібно зміцнювати ⁸.

Для збереження палеолітичних пам'яток *in situ* можуть бути застосовані заходи з музеєфікації палеонтологічних об'єктів. Так, у 1960-х рр. у США було створено два палеонтологічних заповідники. У Національному парку штату Юта відкрито Музей динозавра. Над природним масивом, де зафіксовані місця виявлення решток динозаврів, збудовано музей-павільйон. Перший поверх музею – експозиція *in situ*; другий – науково-дослідний центр. У містечку Рокі-Хілл (штат Коннектикут) створено Музей природничої історії *in situ*. Павільйон площею 850 кв. м покриває корінні породи із скам'янілими відбитками слідів динозаврів.

Аналогічні підходи застосовані при створенні у 1970-х рр. музею просто неба у кар'єрі Мессель (Німеччина), де відкрито місцезнаходження викопних решток середньо еоценових тварин та рослин. Місцезнаходження юрських та крейдяних викопних тварин збережені *in situ* у середині 1980-х рр. на території департаменту Альпи, Верхній Прованс (Франція). У цей же час створено державний палеонтологічний заповідник Іпойтарноц (Угорщина), де на плиті пісковики виявлено сліди хребетних нижнього міоцену. Над плитою збудовано кам'яний павільйон ⁹.

Нещодавно в Україні під керівництвом геолога О. М. Адаменка та археолога Л. Г. Мацкевого розроблено наукову концепцію створення комплексного палеонтолого-археологічного міжнародного «Парку льодовикової епохи» *in situ* на околицях с. Старуна Богородчанського району Івано-Франківської області ¹⁰.

Таким чином, програми музеєфікації палеолітичної пам'яток повинні складатися з інженерно-геологічної оцінки (паспорта) території, де розташована та чи інша пам'ятка і яку передбачено експонувати *in situ*, та матеріальної структури відкритого об'єкта, методів консервації, інженерно-технічних заходів щодо охорони відкритих пам'яток *in situ*: встановлення ґрат, захисних решіток, прокладання сідців, спорудження відповідних павільйонів, навісів тощо.

Без розробки методик консервації палеолітичних пам'яток із залученням інженерів-геологів, палеонтологів, реставраторів не можна приступати до музеєфікації, кінцевою метою якої є демонстрація відкритих комплексів та окремих об'єктів у режимі музею-заповідника. При цьому необхідно використовувати оборотні процеси.

Джерела та література:

1. Кепін Д. Музеєфікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури. – К.: Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК, 2005. – 176 с.; Титова Е. Н., Кепін Д. В. Проблемы музефикации памятников первобытной археологии в Украине // Склоны на исторических территориях. Материалы VII Международного научно-практического семинара «Комплексное изучение и сохранение исторических территорий». Рязань, 26 – 30 апреля 2004. – Рязань: Издательство Рязанского историко-архитектурного музея-заповедника, 2006. – С. 30 – 34; Титова Е. Н., Кепін Д. В. Популяризация достижений первобытной археологии средствами музейной экспозиции // Человек, культура и общество в контексте глобализации. Материалы междунауч. конф. – М.: Российский ин-т культурологии; Академический проект, 2007. – С. 200 – 202.

2. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. – К.: Наукова думка, 1965. – 326 с.; Пидопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наукова думка, 1976. – 240 с.; Гладких М.І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування // Археологія. – 1972. – № 6. – С. 106 – 107; Gladkih M. I., Kornietz N. L., Soffer O. Mammoth-Bone Dwellings on the Russian Plain // Scientific American. – 1984. – Vol. 251, N 5. – P. 164 – 175; Шовкопляс И. Г. Добраничевская

позднепалеолитическая стоянка на Украине: исследование, экспонирование // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1992. – Вып. 206. – С. 85 – 90; Шовкопляс І. Г. Пам'ятник – історичній пам'ятці // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 2000. - № 4. – С. 135 – 139.

3. Жмур О. В. Реставрация и консервация археологической кости в полевых условиях: недостатки и преимущества // Радловские чтения 2006. Тезисы докладов. – СПб, 2006. – С. 261 – 265.

4. Корниец Н. Л., Соффер О. А., Адовасно Дж., Величко А. А. Продолжение исследований на позднепалеолитической стоянке Межирич // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К.: Ін-т археології НАН України, 1997. – С. 70 – 71; Gladkik M., Jakovleva L. Les sites d'Ukraine: de Mejrîche a Gontsy: et leurs Cabanes en os de mammoth // Dossiers d'archeologie: les Mammouth. – 2004. – N 291, Mars. – P. 64 – 67; Jakovleva L., Djinjian F. Le site paleolithique de Gontsy (Ukraine) // Dossiers // Dossiers d'archeologie: les Mammouth. – 2004. – N 291, Mars. – P. 68 - 73.

5. Матюшин Г. Н. У истоков человечества. – М.: Мысль, 1982. – 144 с.; Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. – Л.: Недра, 1991. – С. 114 – 115; Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В. Антропология. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 47 - 67; Гебель П. Природное наследие человечества. Ландшафты и сокровища природы под охраной ЮНЕСКО. – М.: БММ АО, 1999. – С. 58 – 61;

[_http://www.mnsu.edu/emuseum/archaeology/sites/africa/olduvai_gorge.html](http://www.mnsu.edu/emuseum/archaeology/sites/africa/olduvai_gorge.html)

6. Dobosi T. Viola Palaeolithic Man in the Altal-er Valley. – Tata, 1999. – 65 p.

7. Беднарик Р. Приоритетные направления в работах по консервации памятников наскального искусства // Наскальные рисунки Евразии: Сб. науч. тр. – Новосибирск: Наука, 1992. – С. 8 – 13; The UNESCO Courier. – 1998. – April. – 40 p.; Дэвлет Е.Г. О некоторых тенденциях в исследовании наскальных изображений // Российская археология. – 1999. - № 2. – С. 77 - 85; Молодин В.И. Наскальное искусство Северной Азии: проблемы изучения // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2004. – №3 (19). – С. 51 – 64.

8. Вязкова О.Е. Эколого-геологические аспекты сохранения наскальных рисунков «Шишкинские писаницы» // Инженерная геология. – 1992. - № 2. – С. 126 – 131.

9. Леггет Р. Города и геология. – М.: Мир, 1976. – С. 535 – 537; Вялов О. С. Местонахождение следов позвоночных Ипойтарноц в нижнем миоцене Венгрии // Следы жизни и динамика среды в древних биотопах. Тезисы докладов XXX Сессии Всесоюзного палеонтологического общества (23 – 27 января 1984 г.). – Львов: Всесоюзное палеонтологическое общество АН СССР, 1984. – С. 20 – 21; Современная палеонтология. Справочное пособие: В двух томах / Под ред. академика В. В. Меннера, профессора В. П. Макридина. – М.: Недра, 1988. – Т. 1. – С. 254 – 257.

10. Мацкевий Л. Г., Кочкін І. Т., Панахид Г. І., Ткачук Т. М. Дослідження Прикарпатської експедиції 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні 2004 – 2005 рр. = Archaeological Researches in Ukraine 2004 – 2005. – К.; Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С. 281 – 284; Мацкевий Л. Г., Панахид Г. І. Міжнародна наукова конференція «Польські та українські геологічні дослідження (2004 – 2005) в Старуні – місці знахідок шерстистих носорогів та інших вимерлих хребетних» (24 – 25 листопада 2005 р., м. Краків, Польща) // Там само. – С. 530 – 532

Василь Куриленко

ПАЛЕОЛІТ ОКРУГИ МІЗИНА (Нові дослідження ХХІ ст.)

Історія Мізинського археологічного музею нероздільно пов'язана з Мізинською стоянкою, її мистецтвом. У 1965 р. у книзі Шовкопляса мене вразив текст: «Важко знайти інші твори палеолітичного мистецтва, які б викликали стільки гарячих дискусій у відношенні їх розшифровки і не ставали від цього більш ясними і менше загадковими»(1). Схоже, тому у 1960-х рр. в Ленінграді – в художньому вузі темою моєї дипломної роботи стала не картина «Мізинське городище», а дослідження «Орнаменти стародавнього Мізина». Ця тема оформилась і в дисертації в 1970 р. при роботі в Бельцькому пединституті.

Тоді вже автором було зібрано стільки ще невідомих науці предметів первісного мистецтва, що вони стали основою попереднього Мізинського музею, відкритого у Мізинській школі в 1965 р. Але тут мене вражає вкрай загадкова подія: за 8 років до початку розкопок Шовкопляса на стоянці, у 1946 р., невідомий провидець у

моїй хаті в х. Кирилівці Мізинської сільради напрозорчив, що я у своєму селі створю невеликий науковий заклад...

Справді, у 1965 р. я, з метою створення у селі музею, змінив ленинградську прописку на Невському проспекті на мізинську. А в 1972 р. «втік» з роботи в Бельцькому педінституті у заснований мною у Мізині музей. За 44 роки досліджень пам'ятників археології, які частково вже зникли, вдалося дослідити весь зріз 24 культур. Їх кількість окремо була розміщена на вертикальних осях координат, а хронологія – на горизонталі. Об'єднавши верхні точки лініями, ми отримали графік етнокультурних змін у краї, що дав надзвичайно цінну інформацію.

Розпочинають графік два пункти з інвентарем, схожим на мустьєрський. Це стійбища Памірки та Сокирки, що лежать за 3 км від Мізина в с. Карасівка, на схилі, пошкодженому льодовиком. Памірки відвідала і палеолітознавець В.І. Біляєва (Петербург), яка атестувала ці знахідки як древніші мізинських. В останні роки в 12 мікрошурфах на глибині 20-70 см мені вдалося знайти 255 схожих на пушкарівські, дуже патинованих голубих, інколи «поліхромних» кременів. Переважають відщепи, нуклеуси, ріжучі пластини з мікроретушкою на ріжучих частинах.

Нерідко вони пристосовані до тримання 3-4 пальцями, мають концентричні лінії сколу, іноді – чорні лінії пізніх повторних сколів. Схоже, що це було стійбище для заготовки нуклеусів для подальшої переробки в іншому місці, як це було у Пушкарях (2. с. 18). Нуклеусів з паралельними сколюваннями, видовжених, ножовидних пластин, трудомістких виробів, зняряд з двобічною обробкою не виявлено.

Загадкою залишається ще не розкопана друга Мізинська палеолітична стоянка КОСТОМАХИН КОЛОДЯЗЬ, що лежить на 0,5 км північніше Мізинської стоянки 1, під кручею, в лісі, на глибині 8 м на 0,5 м вище крейди. Її репрезентує лінза вугілля, значне скупчення попелу, плавник реліктової водоплавної істоти – може, вимерлої кистоперої риби. Її плавник повертався на суглобі (3, с. 40, 13). Вироби з кременю типу «гігантолиту» з неякісного кременю, з поганою обробкою.

ЗАЛІСНА. Стійбище мисливців на мамонта, що настилає бурий похований шар, нам удалося дослідити у 1968 р. у стіні глибокого яру, біля ферми Залісна, що лежить на 1 км південніше 1-ої стоянки. На глибині 8 м виявлено багато великих розщеплених кісток однієї особи мамонта. Вони були перекриті 3-4 прошарками ритуальної вохри. Але кремені виявлено лише (з уламками бивнів) на дні яру, розмитого водою. Тепер місцезнаходження зруйноване обвалами і водою (3).

МІЗИНСЬКА СТОЯНКА – 1. Давно фігурує в світовій літературі, як яскрава зірка на історичному небосхилі палеоліту України. Її розкопки, що велися з 1908 по 1961 р., з перервою на дві Світові війни, носили характер сенсації не лише в наукових колах. У 1934 р. моя бабуся Таня із сусіднього села Карасівки розповідала про те, що у Мізині знайдено Ноїв ковчег з кістками допотопних тварин, але без Ноя. Широко висвітлену в літературі Мізинську стоянку продовжують вивчати і досі. На жаль, «перші» розкопки велись не на високому науковому рівні, у 1950 рр. його забезпечив лише І.Г.Шовкопляс. Досі вважається, що розкопано весь культурний шар (за винятком «контрольного трикутника», залишеного Шовкоплясом на «західному» секторі), тому з тих часів стоянки лопата археолога його не зачіпала. Але на думку палеолітознавця В.Я.Серпіна, за межами розкопок – у східному чи західному секторі стоянки може ховатися комплекс, майже рівний розкопаному (4).

Тому для внесення ясності мною у 2005-2008 рр. на східній периферії стоянки – під вікнами музею було закладено 4 мікрошурфи з дослідженою площею від 0,7 до 1-2 кв. м глибиною 4-6 м. У східному шурфі за 3 м від музею на глибині 310-343 см нижче «шару вапнякових гранул», у культурному шарі до 33 см виявлено невеликі кремені типу різців, кістки водоплавних невеликих тварин, щелепи бобрів тощо.

ШУРФ №2 (західний), що за 190 м від музею, був багатшим на дуже цінні знахідки. Тут на глибині 4 м виявлено кремені, кістки птахів, бобрів, зубрів (?), мамонта. Культурний шар 48 см товщини досліджено на площі 1,5 кв. м. Дуже

важливою знахідкою став атлант – шийний хребець мамонта, зі спареними, об'єднаними внутрішніми каналами великими отворами. Вони, схоже, служили місцем скріплення в замок тонких кінців бивнів – атлант нагадує муфту, що скріплювала дугу входу в житло, яка утворювала «двері». Окремі скупчення таких муфт – хребців мамонта, знаходив І.Г.Підоплічко на Межирицькій стоянці. Але сенсаційною була знахідка виробу з ноги зубра, яка лежала нижче атланта. Всі великі речі були знесені водою з гірки, тому їх продовжні осі зорієнтувалися по лінії північ-південь.

Раніше всіх тут відклалася велика кістка з ноги зубра, яка служила в ролі копаниці. Після її перелому кістку зашліфували і методом графіровки та насічки «сокирою» нанесли на неї орнаментальну композицію з ліній, які дуже вдало сідають на ритми циклу Місяця. Ці ритми на кістці зливаються з ритмами знаменитих мізинських орнаментованих браслетів і являють собою примітивний місячний протокалендар, так би мовити, «прообраз браслетів». Але останні рідняться з ними лише наявністю тотожної математичної моделі. Їх графічна модель, виконана з допомогою шевронів і меандрів, аналогів не має ніде. Примітивні шеврони – зразки первісного декоративного мистецтва, виявлено і на інших кістках з цього шурфа. По майстерності виконання поряд з «браслетними шевронами» вони виглядають жалюгідно. Шеврони і меандри на браслетах і фігурках - це вершина орнаментального мистецтва. Примітивною поряд з ними здається неолітична орнаментака, що виникла 15-10 тисячоліть пізніше.

Показово, що «Советский энциклопедический словарь», 1990 р. випуску, говорить, що знаменитий мотив орнаменту МЕАНДР являє собою безперервну лінію, зламану під прямим кутом, яку розробили стародавні греки. Насправді ж меандр – це безперервна лінія, зламана під прямим, тупим, гострим кутами, і розроблена не греками, а «мізинськими» мисливцями на мамонта ще десь за 17 чи 10 тисячоліть до появи Греції.

ШУРФ № 3 (північний) був найневдалішим. Там у дуже складних «колодязних» умовах на глибині 6 м з площі 50x60 см вдалося «видати на гора» лише один кремій. Але у шурфі № 4 такі «наносні кремені» настиляють інший – гумований шар. Цікаво, що у верхньому гумованому шарі X-XIII ст. виявлено 2 унікальні (нетипові для сіл округи) знахідки – плінфи. Вони можуть свідчити про існування тут у X-XIII ст. якоїсь каплиці. Місце для неї було дуже зручне, обжите в добу бронзи, напівнадзаплавне. Як свідчать автори розкопок стоянки, саме з цього майданчика зі схилу з часів палеоліту вниз йшов змив різного інвентаря, у тому числі і зразків мистецтва – кісток з нарізами, шліфовкою та ін. (1. с. 81-82) Схоже, що там могла бути одна з «вулиць» стоянки.

ШУРФ №5 здавався дуже перспективним: через це місце йшов змив інвентаря, але в ході підготовки до 100-річчя стоянки його засипали і підготували до музеєфікації нижній південний 4 шурф, який накрили скляним «чохлам». Його інвентар багатий, але дрібний. Йдеться про палеоліт. Але зверху його настилає 86-сантиметровий шар XVIII ст., нижче йде шар Київської Русі, під ним (до глибини 2 м) – доби бронзи з деякими кістками та слідом шкіри (?) ведмедя. Схоже, що це сліди поселення мар'янівської культури II тисячоліття до н.е.

Усе це розчарувало, бо, за даними Шовкопляса, на південних ділянках глибина залягання культурного шару не перевершувала 1-1,5 м (1. С. 33). Дальші пошуки здавалися безперспективними. Але з глибини 2,92 м розпочався негумований 50-сантиметровий шар з окремими кременями-різцями і відщепами. Темно-рудуватий палеолітичний шар 28 см товщини з'явився на глибині 342 см. У Шовкопляса він мав товщину 15-20 см. Отже, тут двошаровість стоянки не підтвердилась. Нижній шар справжній, гумований, верхній – з кременями – наносний, і майже не гумований. Він є результатом пізнішого змиву верхніх ділянок, після опустіння східного сектора стоянки.

У фаунічних залишках 4-го шурфу домінують осколки кісток, здебільшого трубочатих, знайомі й по попередніх шурфах, щелепи бобра, інколи крихітні уламки

бивня, кремні, різці, мікровідщепи. Отже, східну периферію стоянки можна пов'язувати із «дією бобрового промислу», обробкою кісток копитних, рідше – мамонта.

У всіх розкопах у зоні культурного шару, на глибині 3-5 м, переважно в негумованому лесі, в окремих нірках виявлено багато чорних «панцернокрилих» жучків (1-2,3 см). У них нема очей, є довгі вуса, 6 ніг, окрема «квартира» у вигляді нірки в твердій, часто негумованій стіні лесу, де ми зафіксували при зачистках кілька білих личинок до 2 см довжини.

В їхнє меню можуть входити живі і неживі корені підземних лесових рослин, що ростуть лише на глибині, як вертикальні «лозини», що часто перетворюються в білі «карбонати». Науковці – біологи з Харкова заперечують можливість існування такої «підземної флори і фауни», але ми і в їх присутності накопали досить таких жучків.

У Шовкопляса я про таку «викопну фауну» даних не знайшов. Над цим шурфом №4 стараннями Героя України О.Г.Боровика була виготовлена «скляна піраміда», що демонструє на глибині культурний шар стоянки – горизонт, по якому ходили мисливці на мамонта.

У підсумки наукової роботи музею ввійшло і повне археологічне обстеження краю. В його результаті на археологічній карті з'явилося 6 пунктів палеоліту, в тому числі 2 (ще не розкопана) Мізинська стоянка: 7 пунктів мезоліту; 8 – ранньонеолітичної дніпро-донецької культури; 58 – поселень і стійбищ пізньонеолітичної ямково-гребінцевої культури; 31 – середньодніпровської; 37 – мар'янівської; 42 – сосницької культури доби бронзи і т. ін. Всього ми налічуємо десь 24 культури краю. До появи музею ця карта була незрівнянно біднішою.

До фундаментальних досліджень належить і дешифровка палеолітичних браслетів, але не за «математичною методикою», як це зробив сибіряк Б.А.Фролов, а з позицій мистецтвознавця. Тоді постало питання: що являють собою ці браслети – місячні протокалендарі чи «зашифровку «селенарної інформації»? Після виявлення у 2005 р. на східній периферії стоянки кістки з композицією нарізів, що копіюють ритми циклу Місяця, стало ясно, що моделлю місячного протокалендаря були не браслети, такі прості нарізи на кістках, одну з яких дослідив, ще у 1970-х рр. Б.А.Фролов.

Але мізинський календар не був унікальним явищем: нами виявлено вже ряд різних моделей місячних протокалендарів різних епох. Найпарадоксальнішим явищем є те, що з ритмами фаз Місяця повністю збігаються ритми найпростіших лінійних нарізів на кістці мустьєрської доби із стоянки (могильника) Ля Феррарі (Франція). Більше того – модель цього протокалендаря найпростіша, найзручніша у використанні й досі. Показово й інше: цю тезу легко перевірити на практиці (5, с. 26).

При додатковому вивченні керамічної орнаментики у фондах Мізинського музею вдалося виявити на гостродонній мисці зі спіраллю модель місячного мисливсько-рибальського неолітичного протокалендаря. Модель старого напівциклу ранньоземлеробського місячного календаря виявлено нами на блоку посудини середньодніпровської культури з поселення Попова (Курилівка) рубежа III-II т.л.до.н.е. У Мізинському музеї експонується посудина сосницької культури доби бронзи, прикрашена фризом великих трикутників, що відбивають ритми фаз місячного землеробського календаря. Отже, Чернігівщина виявилася на сьогодні лідером у сфері нової історичної науки астроархеології.

Джерела та література:

1. Шовкопляс М.Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – С. 217.
2. Куриленко В.Е. Історія Чернігово-Сіверщини з найдавніших часів у знахідках мізинської округи. – Чернігів, 2008. – С. 18, 25, 26, 29, 33, 67.
3. Куриленко В.Е., Котова Н.С. Неолит Мезинского Подесенья // Древности Северского Донца. Вып. 4. Луганск, 2000. – С. 40.
4. Сергин В.Я. Структура Мезинского палеолитического поселения. - М. 1987. – С. 104.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Анатолій Поддубний

●

ПРО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ СЕЛИЩА РАДУЛЬ

*Нинішнім і майбутнім мешканцям Радуля
у пам'ять його 300-ліття присвячує це дослідження
автор.*

У 2008 році виповнилося 300 років від офіційної дати заснування Радуля – російського старообрядницького поселення у Ріпкинському районі Чернігівської області.

Населений пункт був заснований на початку XVIII ст. у числі інших сіл, слобід російських старообрядців у Стародубському та Чернігівському полках.

Вони склали знамените Стародуб'я – компактне поселення російських старовірів, яке відіграло велику роль в історії старообрядництва. Тут склалася своєрідна, багато в чому неповторна духовна і світська культура, яка й досі зберегла багато рис давнини. Ця культура, минуле поселень, древньоправославна (старообрядницька) духовна традиція все більше привертають увагу не тільки дослідників, але й широкого загалу в Росії, Україні, Білорусі, Польщі, Румунії та інших країнах.

Різноманітні аспекти історії старообрядницьких поселень історичної Чернігівщини вивчались і вивчаються різними вченими і краєзнавцями, проте походження назв цих поселень досліджувалось лише фрагментарно¹. Питанню походження назви «Радуль» присвячена ця стаття.

Існує кілька версій походження назви спочатку слободи, а нині селища Радуль:

а) від слова «радість», яку буцімто відчували першопоселенці-старовіри, знайшовши тихе місце від переслідувань царської влади²;

б) від шведських слів «рад» - коло, шеренга, черга, рада і «дуль» - прихований, зберігання. Разом узяті вони означають щось на кшталт захищеного сонця³;

в) від давно зарослого озера «Радуль» або «Радутьє», яке було розташоване між західною околицею селища і Дніпром⁴.

Проте жодна з них до цього часу науково детально не проаналізована і не обгрунтована.

Остання точка зору має вирішальне підтвердження: практично під час виникнення слободи чернігівський полковник Павло Полуботок, купуючи землі, на яких нині розташоване селище Радуль, і визначаючи їх межі, у купчих документах відмітив озеро Радуль⁵. Воно ж помічене на карті початку XX ст.⁶

Щоб зрозуміти смисл назви цього озера, придивимося до поселення Ардонь Клинцовського району Брянської області, яке в минулому входило до складу Чернігівської губернії.

Село – старовірське, виникло у 1711 році в оточенні трьох урочищ: Велика Ардонь, Мала Ардонь і просто Ардонь. У всіх Ардоней до меліорації була одна особлива прикмета – болотна низина з невеликим джерельним озером, з двох

Ардоней витікали річечки, які перетворилися нині на струмки.

У «Толковом словаре живого великорусского языка» В. Даля є слово з архангельської говірки *орда* - у значенні «зыбучее болото, тряси́на, зыбу́н», яке, безсумнівно, має глибокі праслов'янські корені. Правда, після *орда* стоїть знак запитання, тобто В.Даль сумнівався у написанні слова⁷. Очевидно, була інша його вимова і, мабуть, вона напрошується сама собою – *ордо*.

Архангельське *орда(ордо)* і клинцовські Ардоні об'єднує не тільки схожість у звучанні, але і зв'язок з болотистою місцевістю, а це вже ключ до розгадки таємниці назви.

На Русі в давні і середні віки місце, де з-під землі бив водяний струмінь, називалось *родище*⁸. Слово *родник* з'явилося пізніше і відмічено у письмових пам'ятках з 1731 року. У *родища* той самий корінь, що й у слова *родить*, а воно, згідно з «Кратким этимологическим словарем современного русского языка» Н. Шанцева та іншими джерелами⁹, виникло від давно забутого загальнослов'янського **ордти*¹⁰ з основою *ордъ*. А це значить, що у ті часи, коли всі слов'яни розмовляли однією мовою (її остаточний розпад стався у V-VI ст. по Р.Х.),¹¹ водне джерело називалось *ордище*.

Якщо *ордище* розташовувалось у низовині, підґрунтя якої утримувало його воду, то утворювалося болото. Зрозуміло, що болото, утворене стічними водами *ордища*, спочатку у давнину називалося *ордъное* або коротко *орднь*. Потім у слові *орднь* поступово відбулися зміни: *ь*, що стояв після *д* під наголосом і означав дуже короткий голосний звук, поступився місцем *о*; кінцеве *-нь* після втрати *ь* пом'якшилось і перетворилось у *-нь*. Так з'явилась назва болота *ордонь*.

З часом на ряді слов'янських територій слово *ордонь* спростилося за рахунок втрати кінцевого *-нь* внаслідок дії «закона відкритого складу» - тяжіння складу закінчуватись на голосний звук. Так з'явилося *ордо* (під впливом акання – *орда*) з тим самим смислом, що й *ордонь*.

Приблизно до X ст. по Р.Х. на більшій частині слов'янських земель сполучення *ор* на початку слова перед приголосним звуком поступово змінилось на *ро*¹² і таким чином *ордище* перетворилось на *родище*, *ордонь* на *родонь*, а потім під впливом акання - на *радонь*, де пізніше *о* перетворилось на *у*, і назва болота стала звучати *радунь*.

У багатьох місцях *родонь* через втрату кінцевого *-нь* спростилося у *радо(рада)*. У тому ж «Толковом словаре» В. Даля відмічено архангельське слово «рада – болотистый хвойник»¹³. У книзі О. Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу» згадується «рада – мокрое место в лесу»¹⁴. У «Материалах для областного водного словаря» П. Машкатова сказано, що архангельське *рада* означає «болотистое, мокрое место, болотистое место»¹⁵.

Про те, що *ордо(орда)* та *радо(рада)* рівнозначні за смислом, свідчить і книга П. Машкатова «Список рек Днепровского бассейна». Там у ріці *Ордища*, вона ж *Рдища*, друга назва *Родища*. Є ще *Ордовка* і *Радовка*, *Ординка* і три річки з назвою *Родинка*. Всього відмічено дев'ять назв з основою *орд* і близько тридцять з основою *радо(рада)*¹⁶.

У книзі польського вченого П. Зволіньського «Гідроніми Вісли» корінь *орд* відмічений у назві тільки однієї болотної річки *Ордон(Ordon)*; зате назв з *радо(рада)* близько сорока, у тому числі *Радон (Radon)*, *Радонка (Radonka)*, *Радовка-Радавка (Radowka-Radaŭka)*, *Радек-Радечка (Radek-Radeczka)*, *Радовица-Радавка (Radowica-Radaŭka)*, *Радня (Radnia)*, *Радума-Радуня (Raduma-Radunia)*¹⁷.

Тепер повернемося до селища Радуль. Колишне озеро на його західній околиці утворилось у давнину від джерельних вод і було розташоване у заболоченій низовині. За свідченням історика-краєзнавця Г.П. Станкевича, джерел у районі радкульського озера справді було багато. Їх існування підтверджує і той факт, що ділянка струмка, що проходить неподалік від зарослого озера, зветься Жерело, що означає те ж саме джерело («родник», «источник»).

Води древніх джерел («ключей») ордищ-родищ, створивши озеро, затримались у низовині навколо його, і виникло болото *ордонь-родонь-радунь-рада-радутъе*. Назва болота перейшла до озера як його особлива риса.

У наші часи озеро зникло після того, як понизився рівень ґрунтових вод і зникли джерела, що живили його.

Через невизначну вимову *-нь* наприкінці слова, що була викликана нетвердістю *н*, місцева говірка замінила його на *-ль*. Так виникла вимова і написання *Радуль*, що у 1708 році зазвучало у назві приозерно-болотного поселення.

Смисл цієї назви, як й інших слів з основою *ордо-рада*, давно забутий, і сьогодні важко повірити, що назва брянського села *Ардонь (Ордонь)*, чернігівського селища *Радуль* і селища *Радунь* на річці *Радунька* Гродненської області Білорусі мають абсолютно однакове значення – «поселення біля джерельного болота-ради».

Варто при цьому зазначити, що у річки і місцевості *Радунь* під Києвом є уточнююча назва *Радосин* – «рада з гряззю» або «брудна рада» (від церковнослов'янського *син* – «бруд, болото»¹⁸, звідси «брудні» річкові назви у басейні Дніпра: *Син*, *Синка*, *Синя*, *Синьговка*, тобто «смердюча Син», *Синьковка*, *Синюта*, *Синянка*, *Синявка* та інші).

Назва *Радуль* у різних варіантах повторюється у різних слов'янських землях: в Україні є поселення *Радалівка* (Полтавщина), *Радолівка* (Запоріжжя), *Радуліно* (Житомирщина), *Радичів* (Чернігівщина); у Болгарії і Чехії – поселення *Радол*; у Сербії – села *Радоля*, *Радольє*, у Польщі село *Радуль*.

Особливо багато топонімів типу *Радуль* у Новгородській області Росії. Зокрема це річка *Радуля*, приток річки Мсти, що витікає з озера *Радуль*. Там же є село *Радуля*. Ці новгородські топоніми досить давні, вони фіксуються із середини XVI ст.¹⁹ Характеристика місцевості, де знаходяться ці топоніми, повністю відповідає пропонованій нами теорії.

У басейні польської Вісли течуть річки *Радулінка (Radulinka)*, *Радланка (Radlanka)*, *Радолінек (Radolinek)*, *Радла (Radla)*, *Радолінь (Radolin)*, *Радолне-Радольня (Radolne-Radolnia)*. Всі вони пов'язані з болотами – *радами*, колишніми і нині існуючими, як і село *Радуль-Радуде (Radul-Radule)* під Білостоком. Бере свій початок у болоті і болгарська річка *Радолската*.

Як бачимо, топонім «Радуль» має дуже давнє автохтонне (місьцеве) коріння. Ця назва старообрядницької слободи входить до тієї групи назв подібних поселень сучасних Чернігівщини та Брянщини, які пішли від місцевих більш давніх топонімів, що відповідає у даному випадку особливостям придніпровської місцевості, на якій вони розташовані.

Джерела і література:

1. Алгинин А.Н. Корни. Очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля. - Чернигов, 2006. - С. 192; Гончарова О. Злынка остаётся в России! // Новая газета (Москва). - 2005. - 4 июля; Клинецов В.М. Род Клинецовых, корни и ветви. - М., 2007. - С. 5; Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII – XVIII вв. К., 1895. - С.53,56-58; Перекрестов Р.И. О происхождении топонима «Клинцы» // Клинецовский летописец. Кн. 1. Исследования. Документы. Воспоминания. Клинцы, 2004. - С. 15-19; Поддубный А.И. Злынковская земля сквозь дымку времени. Исторические очерки. - Клинцы, 2000. - С. 32-43; Последние дни Святска // Известия (Москва). - 1991. - 2 октября.
2. Кругляк Ю. І села, і міста // Україна (Київ). - 1977. - № 3. - С. 19.
3. Лукьянец В. Мировые тайны // Светло-Яр (Москва). - 1993. - № 3. Передруковано: Лукьянец В. Світові таємниці // Життя Полісся (Ріпки Чернігівської обл.) - 1995. - 28 червня.
4. Кругляк Ю. І села, і міста // Україна (Київ). - 1977. - № 3. - С. 19; Станкевич Г.П. Радуль. Краткий очерк истории // Алгинин А.Н. Корни. Очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля. - Чернигов, 2006. - С. 51; Поддубный А.И. Что в имени твоём, Радуль? // Життя Полісся. - 2008. - 17 травня.
5. Из архива графа Г.А. Милорадовича. [Чернигов], 1889. С. 31-34.
6. Матерьялы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть I. Города. Вып. 20-й. Городские поселения Городнянского уезда. Посад Добрянки и слобода Радуль. - Чернигов, 1913.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. - Т. 2. - М., 1881. - С. 690.

8. Гузенко С. Найдавніша язичницька пам'ятка // Людина і світ (Київ). - 1999. - № 2. - С. 43-46; Поддубный А.И. О гидронимах с основой «ордо-родо(рада)». Доклад на Межгосударственной научной конференции «История и культура Подесенья». Брянск, 20-22 ноября 2007 г.; <http://www.fasmer.net/p589.php>.
9. Шанцев Н. и др. Краткий этимологический словарь современного русского языка. - М., 1975. - С. 391.
10. Слова, помічені знаком * реконструйовані автором статті.
11. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк. - М., 1954. - С.67; Русинов Н.Д. Древнерусский язык. - М., 1977. - С. 9; Хабургаев Г.А. Старославянский язык. - М., 1986. - С.13; Можейко Н.С., Игнатенко А.П. Древнерусский язык. - Минск, 1988. - С. 9.
12. Русинов Н.Д. Древнерусский язык. - М., 1977. - С. 46.
13. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка - <http://vidahl.agava.ru/P190.НТМ#34850>.
14. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. - Т.1. М., 1995. - С. 179.
15. Машкатов П. Материалы для областного водного словаря. - Л., 1931.
16. Машкатов П. Список рек Днепровского бассейна. - СПб., 1913.
17. Zwolinski P. Hydronimia Wisly. - Warszawa, 1965. - С.379, 393.
18. Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь. - М., 2004. - С. 600.
19. Васильев В.Л. Арханчская топонимия Новгородской земли (древнеславянские деантропонимные образования). Великий Новгород, 2005. - С. 108.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Ігор Ситий

●

ДО ІСТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО СУДУ: ДЕКРЕТ ВІД 8 БЕРЕЗНЯ 1704 р.

Генеральний військовий суд, найвища судова установа Гетьманщини, був створений під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. З 1669 р., коли місто стало гетьманською резиденцією, він розмістився в Батурині у т. зв. будинку Кочубея. Діяльність цієї установи вже давно у полі зору істориків, але всебічний її аналіз ускладнюється знищенням батуринських архівів 2 листопада 1708 р. військами О.Меншикова. Залишається єдиний шлях: виявлення та оприлюднення решток документів Генерального військового суду, що розпоршені по різних архівах, бібліотеках та музеях. Декрет суду знайдений нами серед паперів фамільного архіву відомої казацько-старшинської родини Забіл, який зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В.Тарновського. Він знайомить нас з дипломом цього основного різновиду документів, що виходили з-під пера судових писарів, принципами судового процесу, процедурою прийняття рішення, судовою печаткою, складом суду.

Аналіз змісту декрету свідчить про те, що українська судова процедура відповідала таким демократичним принципам, як публічність, безпосередність, усність. Судовий процес починався оголошенням факту порушення закону. Позивач усно заявляв про свої претензії, представляв необхідні документи, сподіваючись не лише на суд людський, а й на “святую справедливість”. Відповідач також усно і документами обстоював свою позицію. Суд, вислухавши обидві сторони, розглянувши представлені документи і, головне, взявши до уваги волю гетьмана – “з виразной волѣ и указу его панской велможности”, виносив вирок. Порушення вироку каралося великим грошовим штрафом до військової скарбниці. Декрет скріплювся підписами посадових осіб та судовою печаткою і таким чином він набував законної сили. Цей документ також цікавий з огляду на питання вивчення людських, родинних стосунків доби Гетьманщини, з’ясування деяких генеалогічних проблем.

Текст декрету підготовлений до друку із збереженням усіх мовних та стилістичних особливостей, титла розкриті у дужках.

Декрет Генерального військового суду від 08.03.1704 р. Розглядається скарга Василя Жураховського, військового товариша, на Ганну Забілу, яка не сплачує йому гроші за Корніївський млин, що на р. Мозирка у с. Обтове. Суд присуджує сплатити борг під загрозою штрафу 2000 талерів до скарбу військового

Року тисяча сѣмсотного четвертого
м(е)с(я)ця марта осмого дня

Перед судом Его царского пр(е)св(е)тлого в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского Енералным по занесеню самому ясне велможному его м(и)л(о)сти п(а)ну гетману и кавалеру суппликъ з полеценя его панской велможности, будучи наочне п(а)нъ Василий Жураховский, товариш войсковий, обывател глуховский, сам од себе и именемъ жони своей прекладал жалобу свою на п(а)нюю Анну Иванову Забѣлину, обивателку короповскую, швакровку свою, упоминаючися з добръ покойного п(а)на Петра Забѣлы, обозного войскового енералного, тестя своего, по осталих небощиком п(а)ном Иваном, мужем, обжалованноѣ, а по нем его з поосталими потомками владѣмих, на жону свою тысячи талярей грошей и інших рѣчей подлугъ первого небощиковского тестаменту, при том и млина именуемого Корнѣевского на речцѣ Мозирци, в селѣ Обтовѣ будучого, до того ж покойного п(а)на Петра Забѣлы тестаментом жонѣ его лекгованного. При которой своей скарзѣ просил себѣ с(вя)той справедливости. На тую теды жалобу речоная п(а)нѣ Забѣлина перед тим же войсковим Енералным судом ставши, при своих словесних и на супплицѣ вираженних отвѣтах, щитилася тестаментом од пререченого свекра своего покойного п(а)на Петра Забѣлы, при остатнем живота его крессу справленним; а при том о млынѣ Корнѣевском докладала такъ же той мовит млын хочай в тестаментѣ на жону п(а)на Жураховского естъ найменований однак по его доброволном соизволеніѣ продажним способом у владѣние небощикои мужу моему вѣчне од его попущений, яко ж уже мовит певную личбу готових грошей и инние рѣчи ценою, а другие и безцѣнно за живота мужа моего в нагороду того млына до рук своих одобрал. А той мовить тысячи талярей и инних рѣчах, якие он панъ Жураховский в скарзѣ своей именуеть не естам я и вѣдома о которие мовит через килканадцать лѣтъ правне он неупоминаючис тепер мене по смерти мужа моего з поосталими потомками турбует. При яких своих отвѣтахъ презентовала письмо рукою его п(а)на Жураховского при одобранию на тот млын певного числа грошей з иншими рѣчами писанное. Якому писму своему он пан Жураховский не зашираючис, именовал тые гроши и иншие рѣчи не за продане того млына, але в нагороду // (арк. 1 зв.) припадаючих з него розмѣрових пожитков через килканадцат лѣтъ небощиком мужем обжалованной одбираемихъ, будто подлугъ приговору словесно з нимъ небощикомъ учиненного, собою взятие быти. И доводил того же той млынъ не естъ скутечною вечистою продажею заведенный писмом его ж небощиковским к себѣ писанным, в котором доложено абы он п(а)нѣ Жураховскій еще тысячу золотих за той млын од его небощикои взявши квѣтовал его и болшей жадной не вицинал турбацѣй.

Судь Его царского пр(е)св(е)тлого в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского Енералный, по вислуханню од стороны поводовой п(а)на Василя Жураховского жалоби, а од позванной п(а)ней Ивановой Забѣлиной отвѣтовѣ и по вичитанню презентованного од ей тестаменту, за докладомъ самому ясне велможному его м(и)л(о)сти п(а)ну гетману и кавалеру, з виразной волѣ и указу его панской велможности, той пунктъ в жалобѣ пана Жураховского голословне без доводу о тысячи талярах, в тестаментѣ ненайменованних положенный и о инних рѣчах именуемих, уже перемовчанемъ килканадцатолѣтней давности замедлѣнних, подлугъ артикуловъ правних одтинает, остатний тестаментъ покойного пана Петра Забѣлы, обозного войскового енералного, смертию его потвержденный, при моци заховуючи и оный потвержаючи. А по писму небощикои п: Петра Забѣлы швакгра его пана Жураховского к ему писанном, тую тысячу золотих якую он небощикъ п: Забѣла за той вышпомененний млын найменоваль дати, наказует абы речоная п: Забѣлина ему п: Жураховскому заплатила, которой сумми мает он юй яко доброволним приговором сами межи собою постановили до близкопришлых св(я)ть Воскресения Г(о)с(под)ня почекати. А по одобранию о том терминѣ тих грошей, не повинень уже будеть он п: Жураховский з жоною и з потомками

своѣми оной п: Забѣлиной и еи потомковъ о той млын и нѣ ощо инное над остатный покойного пана свекра еи тестаментѣ судом войсковим Енералним потверженний вѣчне турбовати. А взаемне и она п: Забѣлина по одданю тоей сумми не мает з потомками своѣми противъ самого п: Жураховского, жони и его потомковъ жадной вщинати турбации. Що абы было крѣпко зарукою двох тысяч талярей до скарбу войскового неотпустною утверждает // (арк. 2) той же судъ войсковый Енералный сим писаннемъ при подписѣ рукъ и при звыклой печати виданнимъ. Писано в Батуриѣ року и дня вишейименованного.

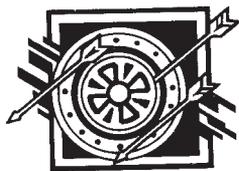
Его царского пр(е)св(е)тлого в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского енералный судия Василий Кочубей. М.П.

Захария Шыйкевич товариш войсковый.

Семень Савичъ писарь судовъ войсковыхъ Енералныхъ.

Продлугъ сего декрету з суду войскового Енералного виданного, я Василий Жураковский отобраль тысячу золотихъ сполна от п(а)нѣ Забѣлиной швагровой своей.

Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського. – Інв. № Ал 395, арк. 28-29. Оригінал на 2-х аркушах: 2^о, 32,4 x 20 см. Чорнило коричневе. Філігрань: двоголовий орел під королівською короною. На арк. 29 зв. позначка: “Писмо отданих грошах золтихъ тысячей три пану Жураковскому асавулови енералному”. Завірений паперово-восковою печаткою, овальної форми, 32x28 мм, на червоному воску. Зображення: суддівський жезл (“лѣска”), ліворуч від жезла хрест, а під хрестом півмісяць; праворуч від жезла хрест, а під хрестом шестипроменева зірка. Все зображення обіймають 2 гілки. Навколо напис: “ + ПЕЧАТ ВОЙСКА ЕГО ЦР ПРВ ВЛЧ ЗАПОР СУДУ ЕНЕРАЛНОГО”. Кустодія овальної форми з носиком, вирізана з 2-го арк.

РОЗВІДКИ

Валерія Цубенко

●

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНСЬКОМУ (ХАРКІВСЬКОМУ) ТА КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОМУ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ КАВАЛЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Охорона здоров'я в Україні має свою давню та цікаву історію. Завдяки кропіткій роботі фахівців з'являються нові, раніше невідомі історичні факти становлення і розвитку системи охорони здоров'я. Тема військових поселень в Україні у першій половині ХІХ ст. залишається і надалі однією з найактуальніших. Нині з'явилася можливість її комплексного аналізу з урахуванням регіональних особливостей на основі вивчення широкого спектра нових документів і матеріалів, до яких історики отримали доступ, а також із зняттям табу з деяких питань досліджуваної теми. Незважаючи на те, що загальні питання історії військових поселень знайшли відображення у науковій літературі і мемуарних виданнях, на сьогодні є ще значна частина недосліджених сторінок цієї теми, зокрема, охорони здоров'я. Зважаючи на це, автор у своїй роботі опирається на дореволюційні військово-статистичні описи Харківської, Київської і Подільської губерній [2; 3; 4]. Серед праць радянських та вітчизняних істориків слід відзначити наукові доробки Л. П. Богданова [1], Т. Д. Липовської [7], К. М. Ячменіхіна [17], в яких автори торкалися питання стану медичного обслуговування у військових поселеннях. База дослідження представлена різними групами джерел, провідну роль серед яких відіграють архівні матеріали, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві у фондах «Штаб II кавалерійського округу Українського військового поселення» (ф. 1322), «Штаб восьми округів Українського військового поселення Слобідсько-Української губернії» (ф. 1353), «Документи і матеріали з історії державних закладів України» (ф. кмф 12). Метою даної праці є висвітлення регіональної специфіки охорони здоров'я Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії в історичному контексті. Об'єктом дослідження є військові поселення України першої половини ХІХ ст.

Організація Українського (Харківського) військового поселення кавалерії почалася у 1817 р., під час облаштування поселених округів на території Слобідсько-Української губернії, а Києво-Подільського військового поселення кавалерії у 1837 р. на території Київської і Подільської губерній. Обидва військові поселення проіснували до 1857 р. З початку існування системи військових поселень стало питання про охорону здоров'я військових поселенців.

Головне керівництво охороною здоров'я та медичним забезпеченням військових поселень здійснював департамент військових поселень, зокрема, 2-ий

відділ з іррегулярних військ. Цей відділ, у межах своєї компетенції, здійснював систематичний контроль і нагляд за діяльністю військових шпиталів, окружних лазаретів і військових аптек; аналізував скарги і звернення; приймав рішення щодо вирішення проблем медичного обслуговування; збереження здоров'я і народного харчування; запровадження та утримання управ громадського піклування [8, 22], богаділень, контроль за виконанням заповітів на користь богоугодних закладів [8, 21]. Військово-поселенське керівництво формувало політику охорони здоров'я в кавалерійських округах військових поселень та забезпечувало її реалізацію. Політика охорони здоров'я забезпечувалася бюджетними асигнуваннями. Безпосередню охорону здоров'я населення у військових поселеннях здійснювали лікувально-профілактичні заклади: шпиталь, лікарня; фармацевтичні: аптека; медико-соціальний захист: будинок дитини та інші заклади охорони здоров'я. Окружний комітет забезпечував життєвий рівень населення, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування і забезпечення, необхідне для підтримання здоров'я. З цією метою були встановлені єдині мінімальні норми заробітної плати, пенсій, соціальної допомоги, організоване натуральне, в тому числі безплатне, забезпечення найвразливіших категорій населення військового поселення продуктами харчування, одягом, ліками та іншими предметами першої необхідності, здійснювався комплекс заходів щодо безпритульних та інших осіб, які не мали певного місця проживання.

Звертаючи особливу увагу на охорону здоров'я військових поселенців, окружний комітет у випадках показників високої смертності або епідемій з'ясовував їхні причини, запрошував полкових штаб-лікарів і фельдшерів. Члени лікарської управи мали зносини з губернатором Харківської, Київської і Подільської губерній, взаємно приймали і застосовували комплекс запобіжних заходів. Окружний комітет повідомляв про ситуацію, що склалася в округах, у Департамент військових поселень [11, 452].

З метою зниження материнської та дитячої захворюваності і смертності, ускладнень вагітності і пологів у військових поселеннях було створено дитячі виховні (сирітські) будинки. Комплектування дитячого виховного будинку відбувалося протягом календарного року. Під час прийому у виховний будинок доглядач довідувався про те, чи хрещене немовля, запитував його ім'я. У випадку, коли дитина була не хрещеною, він запрошував священника для здійснення обряду хрещення. У реєстраційну книгу виховного будинку записувалися: [11, 451] дата прийому, особливі прикмети (родимі плями тощо), одяг, інші відомості про дітей. Міська дума за підписами її членів складала реєстраційну книгу про прийнятих дітей. Вона була прошнурована, сторінки пронумеровані, а кінці шнура на останній сторінці книги фіксувалися та скріплювалися печаткою.

Згідно із записом у реєстраційній книзі, під час хрещення дитині одягали хрест з викарбуваним реєстраційним номером. Похрещене немовля віддавали штатній годувальниці. З перших днів життя дитина потрапляла під пильний нагляд фахівців: лікаря і повивальної бабки. Здорові немовлята поступали у загальний колицковий відділ, а немовлята з вродженими вадами – на тимчасове утримання в особливий відділ.

У виховний будинок приймали і вагітних жінок, які виявили намір залишити новонароджену дитину у відділенні. У приймальному відділенні вагітна оглядалася повивальною бабкою з відображенням результатів огляду в медичній карті, з фіксацією часу огляду і встановленням діагнозу. У разі виявлення захворювання майбутньої матері її відправляли у міську лікарню.

Породіллі перебували у стаціонарі до пологів 7 днів і після пологів 2 дні. Динамікою стану пацієнтки, обсягом проведеного обстеження повивальною бабкою обґрунтовувалася доцільність подальшого стаціонарного перебування. У випадку хвороби, різноманітних ускладнень термін перебування породіллі у виховному будинку продовжувався. У період перебування породіллі у виховному будинку їй гарантувалося повне державне забезпечення шляхом безплатного

утримання. Вона харчувалася за бюджетні кошти нарівні з годувальницями і няньками. Жінки, які народжували дітей у виховному будинку, мали право за бажанням забрати з собою немовля або залишити його на виховання у будинку [11, 512].

Стан породіллі і новонародженої дитини щоденно, з письмовим відображенням у медичній карті контролювався лікарем. Оптимальним вважалося винятково грудне вигодовування дитини протягом перших 9 місяців. Здорових малюків під контролем лікаря і повивальної бабки переводили на штучне вигодовування коров'ячим молоком із ріжка, а також рідкою молочною з манною кашею. Спостереження, що проводилися у виховному будинку протягом тривалого часу, засвідчили, що одним із головних факторів, який впливав на показники смертності, був спосіб годування. Вищий відсоток смертності був серед немовлят, до яких застосовували штучне годування. Тому віддавали перевагу годуванню жіночим молоком. Зовсім відмовитися від штучного годування було неможливо, оскільки значна категорія дітей потребувала саме його. А ще у ряді випадків остерігалось інфекційне зараження годувальниці. Після привчання до звичайної їжі дітей переводили у загальне дитяче відділення і розподіляли по групах. Діти від двох до семи років харчувалися кожні три години невеликими порціями. Велика увага приділялася загальнозміцнювальним та загартовувальним заходам: використовувалися контрастні повітряні ванни, сухе і вологе розтирання рукавичкою, контрастні ванночки для ніг, полоскання горла, ходіння босоніж. Спеціальні вимоги пред'являлися до дитячого одягу, насамперед дбали про те, щоб одяг був вільним, проте не громіздким, не перешкоджав рухам, не спричиняв зрушень у кістково-м'язових сполучних тканинах, у ньому мало бути якомога менше рубців та грубих швів. Чітко визначалися питання щодо дотримання правил гігієни і фізичного виховання, що забезпечували нормальний фізичний розвиток дитини. Фізичне виховання зводилося до фізичної підготовки і вивчення обмеженої кількості рухових дій (переважно військово-прикладних). Важливе значення надавалося гігієні, оскільки вона вважалася профілактикою захворювань. Дітей привчали сидати за стіл охайними, з чистими руками, сидіти за столом правильно і користуватися столовим приладдям. Руки необхідно було мити безпосередньо перед тим, як діти сідали за обідні столи, і після приймання їжі. Відпочинок дітей (нічний сон) тривав до 10 годин. Розпорядок дня у дитячому будинку був диференційованим залежно від віку дітей. Підйом і прибирання постелей – о 6-й годині. Далі йшли ранковий збір, молитва, сніданок, підготовка навчальних домашніх завдань, заняття у школі, прогулянка, обід, денний відпочинок, навчання ремесел: хлопчиків - чобітного, кравецького, теслярного тощо, а дівчаток - в'язання, плетіння, шиття, інших господарських робіт. Заняття ремеслами взимку тривали від 15-ої до 19-ої год., влітку – від 15-ої до 20-ої год., з них з 17-ої по 20-у год. працювали на городі. Діти 6–9 років спали вночі нічного сну на одну годину довше, ніж діти 10–14 років. «Зимовий час» тривав з 1 жовтня до 1 травня, а «літній час» – з 1 травня до 1 жовтня [11, 514]. Дітей, їх особисту гідність, їхні потреби шанували, поводитися з ними лагідно, розумно, як з рівними [11, 513], рідко застосовували жорсткі покарання. Найбільшим покаранням вважалося не пустити дітей гратися з іншими або поставити у куток на коліна тощо. З 10 років вихованці відвідували школу. Після досягнення 18-річного віку діти відраховувалися з виховного будинку. Хлопчиків розподіляли і призначали на посади писарів, військовослужбовців у полки, згідно з розпорядженням Департаменту військових поселень, а визнаних непридатними до військової служби за станом здоров'я відправляли доглядачами у богадільню (такі вихованці могли поступати у богадільню і раніше – в 17 років). Поліцмейстер доповідав у Департамент військових поселень про працевлаштування вихованців, реєстрував їх смерть, вибуття. Дівчата вибували із виховного будинку з таких причин: заміжжя [11, 515], влаштування в прийомну сім'ю, а ті, які мали фізичні вади, глибоку розумову відсталість, йшли у богадільню. У разі майбутнього

одруження поліцейстер представляв рапорт у Департамент військових поселень із вказівкою дати народження дівчини і чину хлопця. Лише, отримавши дозвіл, молоді одружувалися. Прийомними батьками дівчинки могло бути подружжя працездатного віку, яке зобов'язувалося утримувати і виховувати дитину. Умови проживання і виховання в нових сім'ях заносили до книг записів народжень, які зберігали у виховному будинку. Нові батьки несли відповідальність за належне виховання та контроль за поведінкою дівчини. У випадках порушення зобов'язань з боку опікунів чи скарги вихованки її повертали у виховний будинок. У разі виходу або вибуття з виховного будинку дівчата безоплатно отримували квиток – документ із записом прізвища, ім'я та по батькові, дати видачі за підписом поліцейстера. Решта вихованок призначалася на посади няньок виховного (сирітського) будинку згідно зі штатом [11, 516].

Поліцейстер відповідав за харчування і утримання дитбудинків, за умови організації безпечної життєдіяльності; за виконання посадових обов'язків і моральність вихователів. Притягував до дисциплінарної відповідальності працівників виховних будинків за втрату, нестачу, псування чи пошкодження майна установи. Поліцейстер щомісяця доповідав у Департаменті військових поселень про стан виховного будинку, із вказівкою чисельності дітей і служителів, представляв кошторис витрат, звіти, виявлені порушення [11, 517].

Помічником поліцейстера з господарської частини і виховної роботи був доглядач. Він спостерігав за поведінкою і вчинками хлопчиків, за використанням і зберіганням майна, за виконанням наказів поліцейстера [11, 519]. Відповідав за правопорушення, за втрату державного майна і невиконання наказів керівництва. Доглядачка слідкувала за чистотою, поведінкою і вчинками дівчаток. Вона відповідала за якість їжі, чистоту предметів гардеробу, білизни, її прання, здійснювала безпосереднє керівництво діяльністю робітниць, годувальниць, няньок і дорослих вихованок. Несла відповідальність за втрату державного майна.

На посаду лікаря виховного будинку призначався спеціаліст з медичною освітою. Лікар зобов'язаний був проводити огляди хворих новонароджених, розподіл дітей по групах, здійснювати прийом годувальниць до закладу. Він щоденно оглядав дітей виховного будинку, організовував лікувально-виховний процес, здійснював контроль за його ходом та результатами, робив щеплення від віспи, досліджував смертність. Найважчих хворих відправляв у військовий шпиталь, виписував перелік медикаментів для лікування дітей із аптеки військового шпиталю, причому безкоштовно. Здійснював нагляд за якістю харчування, умовами проживання дітей, доповідав про встановлені порушення [11, 518].

Посаду повивальної бабки (акушерки) обіймала жінка з медичною освітою. Вона зобов'язана була щоденно здійснювати контроль за станом вагітних, породіль, хворих, своєчасно доповідати лікарю про всі зміни стану здоров'я дітей, ускладнення та захворювання, давати вказівки підлеглим їй нянькам і годувальницям щодо догляду та лікування новонароджених, надавати медичну допомогу при пологах, первинну обробку новонароджених.

Священик виконував у виховному будинку духовні потреби і християнський обов'язок, навчав вихованців Закону Божого.

Годувальниці і няньки мали годувати дітей, готувати їжу для дитини, прати, купати, здійснювати гігієнічні процедури, прибирати дитячі кімнати. Годувальниці зобов'язані були годувати дитину грудним молоком [11, 520].

У кожному кавалерійському окрузі військових поселень були відкриті військові шпиталі 1-го і 2-го класів, що забезпечували стаціонарну і консультативну медичну допомогу військовим поселенцям. В Українському (Харківському) військовому поселенні було шпиталів 1-го класу – 7, 2-го класу – 1 [14, арк. 33]; у Києво-Подільському військовому поселенні 1-го класу – 5, 2-го класу – 1 [15, арк. 30].

У 1827 р. відкрито шпиталі 1-го класу у слободі Кабанья. Для цього командир

2-го поселеного дивізіону ротмістр Васютинський відправив чотири волові підводи медикаментів і аптечних речей зі слободи Сватової Лучки і молодшого фельдшера Семенова зі слободи Меловатки у слободу Кабанья [16, *арк.* 15].

Відомо, що у шпиталях Українського (Харківського) військового поселення у 1845 р. перебувало 17144 осіб (16862 чоловіки і 282 жінки), з них: у м. Чугуєві – 2902, або 16,9 %, з них: 2832 чоловіки і 70 жінок (шпиталь 2-го класу), у слободі Ново-Катеринослав – 2113, або 12,3 %, з них: 2085 чоловіків і 28 жінок (шпиталь 1-го класу) [4, 191], у слободі Ново-Глухів – 2485, або 14,5 %, з них: 2465 чоловіків і 23 жінки (шпиталь 1-го класу з 2 відділень, з яких 1 – у Ново-Глухові, 2 – у слободі Кабанья), у слободі Ново-Астрахані – 1961, або 11,4 %, з них: 1931 чоловік і 30 жінок (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Россош – 1353, або 7,9 %, з них: 1319 чоловіків і 34 жінки (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Белгород – 2024, або 11,8 %, з них: 1985 чоловіків і 39 жінок (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Борисоглебськ – 2363, або 13,9 %, з них: 2336 чоловіків і 27 жінок (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Серпухів – 1687, або 9,8 %, з них: 1656 чоловіків і 31 жінка (шпиталь 1-го класу), у м. Слав'янськ – (лікувально-профілактичний заклад – шпиталь 1-го класу) 253 чоловіки, або 1,5 % [4, 192].

Архівні документи містять інформацію про смертність військових поселенців Українського (Харківського) військового поселення кавалерії від епідемій у ході Російсько-персидської війни (1826-1828). Так, у 1827 р. полки 2-ої уланської дивізії були відправлені у Грузію. У 1828 р. командир військового поселення Слобідсько-Української губернії генерал-майор Коровкін отримав від генерал-майора барона Розена рапорт про перебування 2-ої уланської дивізії в Окремому Кавказькому Корпусі. Він повідомляв, що у резервних ескадронах Російської армії у с. Альвенте вибухнула епідемія жовчної гарячки, чисельність госпіталізованих у полковому лазареті становила: офіцерів – 20, нижчих чинів – 252, хворих при ескадронах – 200. Для запобігання високої смертності від епідемії частину військовослужбовців переселили на інші квартири біля м. Старої Шемахи. Внаслідок цього показники смертності серед нижчих чинів зменшилися. Проте від жовчної гарячки померли: прикомандирований до резервних ескадронів 3-го батальйону Бородінського піхотного полку штаб-лікар Плищеєв, Білгородського уланського полку – поручик Гладков і корнет Літке, Борисоглебського уланського полку – корнет Врангель, Серпухівського уланського полку – поручик Бредихін. Також 29 грудня 1827 р. надійшов рапорт від помічника Ширванського коменданта поручика Наумова від 18 листопада 1827 р. про те, що командир Серпухівського уланського полку полковник Богданов помер у відділенні військового тимчасового шпиталю 18 листопада 1827 р. від нервової гарячки у м. Стара Шемаха [17, *арк.* 2]. На його місце призначили командиром зведеного полку майора Баренса. Розен 5 січня 1828 р. одержав повідомлення від 22 листопада 1827 р. № 1009, що з 12 по 24 листопада 1827 р. від жовчної гарячки померли: у Білгородському уланському полку – корнети Перфильєв, Каднікову, Чугуївському уланському полку – штаб-ротмістр Гладишев, корнети: Безносиків, Власовський, Калиперов; у Борисоглебському уланському полку – корнет Пильцин, у Серпухівському уланському полку – корнет Тулуб'єв і штаб-лікар Ленцов; зроста захворюваність і смертність серед солдатів та офіцерів. У зв'язку з віддаленістю зведеного загону і поселених ескадронів у м. Міане на відстані від корпусної квартири понад 200 верст, а від Ширвани – понад 800 верст, майор Баренс не в змозі був вжити заходів для зниження смертності від захворювань, про що докладно рапортував корпусному командирі [17, *арк.* 3].

Згідно з розпорядженням інспектора резервної кавалерії, з 1841 р. в округах військових поселень при церквах були створені богадільні. Вони повинні були дати притулок престарілим та покаліченим військовим поселенцям обох статей православного віросповідання, котрі не мали власних коштів або родичів, здатних допомагати їм. У кожній богадільні перебували 32 особи [9, 124]. На утримання богадільні щорічно з бюджету військового поселення відпускалося по 200 руб.

сріблом [10, *арк. 13*]. Крім цього, із запасних хлібних магазинів видавався провіант згідно з чисельністю людей [15, *арк. 39*].

Зі всіх хвороб в Українському (Харківському) військовому поселенні найбільше потерпали від лихоманки [4, 92]. Найбільші спалахи епідемії лихоманки у м. Чугуєві були у 1826, 1837, 1841-1844 роках [4, 95]. У Чугуївському військовому шпиталі в середньому щомісячно перебувало до 79 хворих лихоманкою, з ревматично-катаральною лихоманкою - 86 осіб [4, 95]. Відомо, що хворих лихоманкою у 1847 р. було 2458 осіб, з них померли – 3, у 1848 р. – 2522 особи, з них померли – 4; від ускладнень лихоманки: у 1847 р. занедужали 370 осіб, з них з фатальним наслідком – 74, у 1848 р. захворіли 375 осіб, з них з фатальним наслідком – 95. Від гострих вірусних інфекцій у 1847 р. занедужали 4841 особа, з них померли – 2, у 1848 р. – 6875 осіб, з них з фатальним наслідком – 4. Високі показники смертності від хронічних захворювань органів дихання пояснювалися головним чином невисоким рівнем надання медичної допомоги, недостатньою кількістю ефективних ліків, відсутністю повноцінного харчування та перебоями з опаленням в осінньо-зимовий період тощо, недостатнім проведенням профілактичних заходів і активного виявлення хвороб органів дихання. У військових поселеннях значно ускладнилася ситуація, пов'язана із поширенням випадків отруєнь дикорослими грибами, зокрема зморшками. Особливу загрозу для здоров'я населення становили харчові отруєння мікробного походження м'ясними та рибними продуктами. Наприклад, через тривале перевезення соленої риби з Дону вона часто псувалася [4, 94]. Серед жіночого населення поширювалася золотуха, особливо у дівчаток [4, 93].

У 1830, 1831, 1847 і 1848 роках у Харківській губернії лютували епідемії холери. Виразним було зростання захворюваності та смертності військових поселенців у шпиталях Українського (Харківського) військового поселення. Так, хворих холерою було у 1847 р. – 1087 осіб, з них померли – 459 осіб, у 1848 р. – 4494 особи, з них померли 1533 [4, 95]. Решта хворих у 1847 р. становила 6770, з них померли 413 осіб, у 1848 р. захворіли 6399, з них померли 632 особи. Всього у 1847 р. захворіло 15526 осіб, з них померло 950, у 1848 р. захворіло 20665. З них померло 2268 осіб [4, 96].

Розглянемо динаміку чисельності хворих військових поселенців, які перебували у стаціонарі Чугуївського військового шпиталю протягом трьох місяців з червня включно до серпня 1848 р. Так, чисельність хворих військових поселенців становила у червні: холерою – 139 осіб, лихоманкою – 31, ревматично-катаральною лихоманкою – 97; у липні: холерою – 784, лихоманкою – 28, ревматично-катаральною лихоманкою – 25; у серпні: холерою – 84, лихоманкою – 50, ревматично-катаральною лихоманкою – 87. Ці дані свідчать про збільшення хворих саме у липні. У слободі Білолуцька найрозповсюдженішою хворобою був сифіліс, потім лихоманка, інфекційні хвороби: кір, скарлатина, епідемічний паротит, тиф [5, 955]. Поступово зростала довіра військових поселенців до лікарів [5, 955]. У ході лікування основна увага приділялася рецептам народної медицини, що передавалися від попередніх поколінь. Лікування травами використовували як окремо, так і разом із традиційними ліками. Часто траплялося, що для повного видужання достатнім було лише лікування травами. У слободі Шулзьгінка використовували як лікарські засоби: надомник (бодяга) – від травм і переломів кісток, полин і валер'яну – від лихоманки, пижмо – від шлункового болю, жостер – як проносний засіб, липовий і бузковий цвіт – від простуди, калину – від кашлю, холодну м'яту – від розладу шлунка, подорожник – від зубного болю, лопух – від золотухи [5, 603]. Військові поселенці 3-го, 4-го, 5-го округів Києво-Подільського військового поселення з недовірою ставилися до лікарських препаратів і взагалі до аптек. Трави, освячені молитвами православної церкви, вважалися кращим засобом від усіх хвороб [12, 72]. Військові поселенці при лікуванні багатьох недуг використовували цілющі властивості дерев та кущів – дуба, берези, липи, сосни, волоського горіха, глоду, шипшини, калини. Важливе місце в системі лікування посідали харчові рослини, особливо городні

культури (часник, цибуля, картопля, гарбуз та ін.). Різноманітним був арсенал ліків тваринного походження, особливо поширеним було лікування молоком та молочними продуктами. При простудних хворобах вживали пряжене молоко з медом, рослинними інгредієнтами, тваринними жирами. Застосовували ліки мінерального походження із солі, крейди, глини, піску. Широко використовували лікувальні властивості солі. Її популярність на Слобожанщині пов'язана з природно-геологічними умовами краю, багатого на родовища солі [4, 9–12].

У 2-ому окрузі Українського (Харківського) військового поселення кавалерії поблизу м. Слав'янська у 1840 р., згідно з розпорядженням інспектора резервної кавалерії було створено тимчасовий лікувально-профілактичний заклад [14, *арк.* 33; 13, 20–21]. На підставі медичних показань та за відсутності протипоказань сюди направлялися нижчі чини і кантоністи військ резервної кавалерії, військові поселенки для користування соляними мінеральними джерелами. Ця оздоровниця користувалася великою популярністю. Відновленню здоров'я системи органів дихання, лікуванню від шкіряних хвороб сприяли географічні та ландшафтні умови. Курс лікування тривав три місяці (червень, липень, серпень). З 1840 до 1856 р. тут перебували 4477 хворих, з них: одужали – 2747, виписані зі значним поліпшенням – 1032, не одужали – 95, виписані для лікування в інші шпиталі – 532, померли – 71 особа. У 1856 р. у тимчасовому військовому шпиталі м. Слав'янська на лікуванні перебував 201 хворий, з них: одужали – 153, виписані зі значним поліпшенням – 22, не одужали – 7, виписані для лікування в інші шпиталі – 19. Від дня відкриття військового тимчасового шпиталю у Слав'янську і до 1857 р. поступили на лікування 4678 військових поселенців, з них: одужали – 2900, або 62 %, виписані із задовільним станом здоров'я – 1054, або 22,5 %, не одужали – 102, або 2,2 %, виписані для лікування в інші шпиталі – 551, або 11,8 %, померли – 71, або 1,5 % [14, *арк.* 34].

У військових поселеннях траплялися випадки, коли представники інших віросповідань відмовлялися від допомоги медиків через релігійні переконання. Так, військових поселенців п. Кам'яна Яруга Українського (Харківського) військового поселення направляли на лікування у військовий шпиталь м. Чугуєва. Проте недовіра до лікарів викликала у них спротив. Уникаючи лікування у шпиталі, люди ховалися у льохи, таємні місця і помирали там без сповіді і причастя. Наприклад, у 1848 р. від холери померли 103 особи (44 чоловіки і 59 жінок) [6, 81–82].

У 1850 р. загальна чисельність хворих військових поселенців, які перебували у різних медичних закладах охорони здоров'я Українського (Харківського) військового поселення кавалерії, згідно зі звітами лікарів становила 21051 особу. У 1851 р. у військових шпиталях Чугуївського уланського полку за чотири місяці перебували у стаціонарі 2343 особи, з них померли – 105. У звітах про смертність у шпиталях були визначені основні хвороби: чахотка, цинга, малярія і дизентерія. Найвищі показники смертності реєструвалися навесні [7, 61].

Підбиваючи підсумки сказаного, потрібно відзначити, що політика охорони здоров'я проводилася на основі бюджетних асигнувань. У системі військових поселень кавалерії безпосередню охорону здоров'я населення забезпечували лікувально-профілактичні, аптечні та інші заклади охорони здоров'я. У кожному кавалерійському окрузі військових поселень були відкриті військові шпиталі 1-го і 2-го класів, що забезпечували стаціонарну і консультативну медичну допомогу військовим поселенцям. У м. Слав'янську був створений тимчасовий лікувально-профілактичний заклад. В округах військових поселень функціонували дитячі виховні (сирітські) будинки. При церквах створювали богадільні з метою надати притулок престарілим та військовим поселенцям-калікам. У ході лікування основна увага приділялася рецептам народної медицини, лікування травами використовували як окремо, так і сумісно із традиційними ліками. Серед головних причин смертності основне місце займали лихоманка, хвороби системи органів дихання, холера, а також нещасні випадки, пов'язані з отруєннями та травмами.

Джерела та література:

1. Богданов Л. П. Военные поселения в России. – М.: АИО «Принт», 1992. – 89 с.
2. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Издаваемое по Высочайшему повелению. Т. 10. – Ч. 1. Киевская губерния. – С.Пб., 1848. – 253 с. + 11 табл.
3. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Издаваемое по Высочайшему повелению. Т. 10. – Ч. 2. Подольская губерния. – С.Пб., 1849. – 159 с. + сведения специальные 93 с. + 16 табл.
4. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Издаваемое по Высочайшему повелению. – Т. 12. – Ч. 1. Харьковская губерния. – С.Пб., 1850. – 193 с. +
5. *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии*. Очерки по этнографии края // Под ред. В. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. – 1012 с.
6. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*. Отделение 5. – Харьков, 1858. – 362 с.
7. *Липовская Т. Д.* Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). – Днепрпетровск, 1982. – 83 с.
8. *Образование Департамента военных поселений*. – С.Пб., 1843. – 66 с.
9. *Об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний* // Полное собрание.
10. *Російський державний військово-історичний архів*. – Ф. 411. – Оп. 1. – Спр. 1538.
11. *Свод военных постановлений*. – Кн. 4. – Ч. 5. – С.Пб., 1838. – 630 с.
12. *Симашкевич М.* Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. 1. – Каменецк-Подольский, 1880. – 90 с.
13. *Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г.* – Б. м. и б. г. – 38 с.
14. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві)*. – Ф. КМФ (колекція мікрофільмів) 12. – Оп. 1. – Спр. 110.
15. *ЦДІА України у м. Києві*. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111.
16. *ЦДІА України у м. Києві*. – Ф. 1322. – Оп. 1. – Спр. 56.
17. *ЦДІА України у м. Києві*. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 167.
18. *Ячменихин К. М.* Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

Ігор Ісіченко

●

ЧЕРНІГІВСЬКО-СІВЕРСЬКА АСКЕТИЧНА ТРАДИЦІЯ ТА ДУХОВНІ ПОШУКИ НОВОЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Кожна людина, як і кожна етнічна спільнота долає у своєму розвитку не один спокусливий етап наслідування. Знайомство з чужим досвідом може бути, безперечно, корисним, коли воно не полонить, не узалежнює нас, не нівелює нашу особистість. Дитина з плачем вимагає у батьків іграшку, побачену в сусідського хлопчика. Підліток захоплено відтворює манери популярної поп-зірки. Ціле покоління бізнесменів мріяло про «п'ятсотий Мерседес» як знак належності до кола обраних. Пенсіонер же дбайливо засаджує ділянку саме тим сортом картоплі, яка вродила в знайомого ровесника. І годі собі уявляти схильність до наслідування інших як вікову хворобу молоді: вона є постійним чинником нашого життя. Та цей чинник може перетворитися на тяжку психічну хворобу, якщо наше «Я» розчиняється в чужій ідентичності.

Самостійна присутність України в сучасній світовій цивілізації пропонує нам нові виклики. Коли ми відповідаємо на них, сліпо шукаючи взірців своєї національної доктрини або в нетрях знайомих нам з минулого тоталітарних моделей, або в спокусливому сяйві рекламного блиску західних країн, небезпека психологічного узалежнення від чужих ідентичностей загрожує перерости в патологію. Як це й відбувається нині в політичній площині, де вся складність пошуку цивілізаційної перспективи України підмінюється примітивним вибором між східним та західним векторами інтеграції. Навіть якщо врахувати, що

економічні клани дешевою політичною демагогією лише маскують свої конкретні бізнесові зацікавлення, це не зніме проблеми браку цілісних особистостей у колі посткомуністичних еліт і відповідних проблем із їхньою ідентичністю.

Ви звертали увагу, що людина з глибшим відчуттям свого національного й родинного коріння виявляється міцнішою перед різного роду життєвими випробуваннями, краще зберігає свою особистість? Про це багато розповідають усі, хто пройшов советські чи нацистські концтабори. Це добре видно в родинах наших емігрантів на Заході: у той час, як онуки й правнуки політичних емігрантів 20-40-х років ХХ ст. зазвичай зберігають етнічне самоусвідомлення, народжені в Україні діти наших сучасних заробітчан, яким вдалося оселитися в Канаді або США, буває, вже важко пригадують українські слова і не люблять згадувати про історичну батьківщину.

Глобалізований світ приймає нашу державу насторожено, як нестійкий та невизначний уламок Російської імперії. Непевне місце України в цивілізаційному змаганні змусило Самуеля Хантингтона провести лінію розламу між її заходом і сходом, а злочинне спекулювання регіональною специфікою під час останніх президентських і парламентських виборів ніби навмисне переносить наукові гіпотези американського геополітика у вимір суспільних реалій. Як і нездорове поживлення довкола визвольної боротьби УПА в фінансово залежних від іноземного капіталу середовищах східноукраїнських політиків.

За цих умов призабута історія виявляється істотним чинником не лише національного самоусвідомлення, але й пошуку власного місця в світі. Драматичний вибір «між Сходом і Заходом», що здавна відігравав чільне місце в геополітичних проектах українських мислителів, доповнюється безліччю нових нюансів. Це і загроза ісламського тероризму, і демографічна криза, і присутність на землях України сотень тисяч, коли вже не мільйонів, мігрантів, і хворобливі вияви західного лібералізму чи радше «політкоректності», що змушують навіть іспанського єпископа заявляти про небезпеку «нової державної релігії – атеїзму».

«Ким ми є?» - ось запитання, без якого подорож у сучасну цивілізацію може обернутися втечею від себе самого чи ж блуканням у чужому ворожому світі. Як довго принизливе відчуття відрубності України від європейської цивілізації змушуватиме нас смішити світ «єврошинами», «євроремонт» або «євромийками»? Це залежить від нашого мистецтва самопізнання, осягнення досвіду минулого в перспективі майбутнього.

Років шістнадцять тому ми мали таку собі досить коректну дискусію в одній із харківських редакцій. Я вже не пригадаю її змісту, який обертався довкола перспектив розвитку церковних структур у майбутній Україні. Але чудово пам'ятаю реакцію найавторитетнішого з учасників, високопоставленого церковного сановника. Коли він почув від партнерів питання: а чи будуться в його організації храми в традиціях української архітектури, владика був приголомшений: «Ви що ж, вважаєте, що існує якась окрема українська церковна архітектура?». Здається, він так і пішов із зустрічі, подумки дивуючись нахабству опонентів, котрі дійшли до того, що хочуть виділити із масиву «православно-слов'янського» сакрального мистецтва якийсь «незалежний» регіон. А йдеться не про пересічного малоосвіченого клірика – про людину із письменницькими амбіціями, українця за походженням, впливового церковного діяча...

Проблема, звичайно ж, не в становій обмеженості культури православного кліру. Українські еліти, сформувавшись із вихованців вищих партійних шкіл і просякнутої комплексами національної меншовартості «радянської інтелігенції», мусять з подивом відкривати очевидні речі. Знаковою для мене постаттю є ваш відомий донедавна земляк, який на схилі політичної кар'єри видав фоліант під характерною назвою: «Україна – не Росія». Кпини тут зайві. Вихідець із старої партноменклатури з щирим подивом ділиться своїм відкриттям: виявляється, його народ суттєво відрізняється від сусідів. Значна ж частина його ровесників і досі цього не помітила.

Є гіпотеза, що інший ваш земляк, на честь якого спершу був названий Ніжинський державний університет – тоді ще гімназія вищих наук ім. князя Олександра Безбородька – написав надзвичайно прикметну пам'ятку українського пізньобарокового письменства, «Історію Русів». Пізніше, близько 1828 року, рукопис «Історії Русів» було знайдено тут же, неподалік, - у бібліотеці містечка Гринева Стародубського повіту Чернігівської губернії. Так ось тут, в «Історії Русів», що виникла, ймовірно, в колах чернігівського дворянства не пізніше кінця XVIII ст., серед іншого наводиться текст промови персонажа, якого так не люблять і нині деякі політичні діячі. Тоді ж, у XVIII ст., його ім'я регулярно анафемувалося в храмах і ні в якому разі не могло згадуватися в позитивному контексті.

«Історія Русів» вкладає в уста гетьмана Іван Мазепа перед відкритим виступом проти московського царя такий промовистий монолог: *«Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлучені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли спороджувала. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою державу свою і оберне її нанівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішиться в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих?.. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з Дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен... Отже, зостається нам, Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашої неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили... Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло. Але ми тепер у них – яко притча во язицях!.. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним»¹.*

Кінець XVIII ст. – а перед українською шляхтою вже постає вибір, не менш драматичний, ніж нині, на початку XXI ст. І смілива відповідь на нього приходить із Сіверської землі, де перед тим протягом майже сторіччя перебувала столиця Гетьманщини. Написав її чи ні князь Олександр Безбородько – то вже інша річ. Хоча його життєвий досвід дає підстави зараховувати князя до найімовірніших авторів. Пригадаймо: Олександр Безбородько жив між 1746 і 1799 рр., закінчив Києво-Могилянську академію, був членом Генерального Суду, київським полковником, коли ж 1775 р. він переїхав до Петербурга, то входить до оточення імператриці Катерини II, служить їй канцлером. Згодом князь Безбородько мав великий вплив на Павла I. При цьому він мріяв про відновлення гетьманського устрою України і навіть добився відновлення Генерального Суду й деяких інших установ, скасованих Катериною II. Разом із В. Рубаном 1777 р. він написав «Краткую летопись Малыя Россіи», яка мала відкрити самотність історії України й обґрунтувати автономістичні претензії наших тогочасних еліт.

Самоідентифікація не обов'язково передбачає протиставлення себе іншим. Але вона вимагає усвідомлення своєї інакшості, фундаментальних рис вдачі, домінуючих тенденцій розвитку та механізмів інтегрування особистостей і соціальних груп до загальнонаціональної спільноти. Автор «Історії Русів» виявляє домінуючу національну історію, репрезентовану не лише промовою гетьмана Івана

Мазепи, але й постатями Івана Підкови, Якова Остряниці, Северина Наливайка, Тараса Трясила, Івана Богуна, Павла Полуботка. Це любов до свободи, пошана до людської гідності. Риси, котрі стали нині визначальними для євроатлантичної цивілізації й асоціюються в нашій свідомості швидше із західними цінностями, ніж із власною історією. Чому? Чи не відіграла тут фатальну роль ідеологія Просвітництва, узалежнивши ідеї свободи й суспільної рівності від соціальних доктрин, декларованих Французькою революцією, а потім підхоплених політичними рухами XIX-XX ст.?

Для автора «Історії Русів» та, очевидно, і для його сучасників, свобода і людська гідність виводяться з природного покликання людини як Божого творіння, наділеного образом і подобою Творця. Це споконвічні природні цінності, що відкриваються в процесі людського самовдосконалення. Духовний гарт, по-церковному аскеза, в перспективі звільнення людської особистості від влади світу, саме й передбачала подолання хибних стереотипів, дистанціювання від нав'язуваних ззовні моделей стосунків, здобуття реальної свободи вчинків і думки. Свободи вибору, даної Творцем як вирішальний складник богоуподібнення людини. Здійснення цього, однак, відбувалося шляхом духовного поступу, піднесення до Творця, а не соціальної боротьби, яка загрожувала примітивною зміною одних стереотипів на інші.

Християнська наснаженість української культури X-XVIII ст. забезпечувала природне відчуття такої спадковості. Пригадаймо, у зв'язку з чим ми вперше дізнаємося про монаше життя в Чернігові? Це дуже важливо й символічно - проп. Антоній, несправедливо звинувачуваний князем Ізяславом Ярославичем, тікає до Чернігова від княжого гніву: *«В той час прилучилося Ізяславу прийти з ляхів, і почав гніватися Ізяслав на Антонія за князя Всеслава. І прислав Святослав із Чернігова поночі по святого Антонія. Антоній же прийшов до Чернігова, і полюбилося йому місце, назване Болдіними горами, і, викопавши печеру, поселився тут. І є монастир Святої Богородиці на Болдіних горах неподалік від Чернігова і донині»*². Таким чином, найавторитетніший на Сіверщині Успенський Єлецький монастир пов'язується не просто з іменем засновника Києво-Печерської лаври, а з важким епізодом із його життя, що засвідчує дистанціювання від княжих утисків і вибір свободи навіть коштом відходу зі своєї обителі.

Літературна слава Чернігівщини асоціюється зазвичай із єпископом Лазарем Барановичем, його учнями та освіченими наступниками на архієрейській кафедрі. Однак згадаймо про початок перетворення середньовічного княжого міста на ранньомодерний центр української культури невдовзі після приєднання Чернігівсько-Сіверської землі до Речі Посполитої 1618 р. Зміни в церковному житті, зумовлені Берестейською унією 1596 р. й включенням теренів нових воєводств до Смоленської та Чернігівської архієпархії, першим ординарієм котрої став відомий письменник, автор полемічного трактату «*Obrońa jedności cerkiewnej*» (1617) Лев Крєвза, один із організаторів василіянського чину, мали переживатися як потужний струс для регіону, протягом попереднього сторіччя відірваного від України державним кордоном. За Деулінським миром 1618 р. православне духовенство мало залишити парафії й передати їх з'єднаному з Римом владиці. Чернігівщина ввійшла в тривожний час змін.

Першим помітним українським літературним виданням, що з'явилося в Чернігові, стала книга о. Кирила Транквіліона Ставровецького «Перло многоцінне». Книга вийшла в рік смерті автора, 1646 р., коли Кирило Транквіліон Ставровецький служив архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря, переданого монахам-василіянам. Драматична доля автора, котрий прийняв унію 1626 р., після суворого осуду його книг «*Зерцало богословії*» (1618) та «*Євангеліє учительне*» (1619) Київським архієрейським собором і заборони їх поширення в Московському царстві провокувала його до пошуку духовної альтернативи ксенофобічній ідеології «третього Риму», до творення власного синтезу досвіду східної аскези й нових форм сповіщення Євангелія та латинського шкільного богослов'я.

Події Хмельниччини поклали край василіянській і загалом католицькій присутності на Чернігівщині. Єлецький монастир знов стає православним. Ліквідується єзуїтський колегіум у Новгороді-Сіверському, створений 1646 р. на основі відкритої ще 1636 р. єзуїтської резиденції. Відновлюється Чернігівська православна єпархія, деякий час керована безпосередньо з Києва. До речі, 8 березня 2007 року ми вшанували 350-ліття архієрейської хіротонії її справжнього організатора, владики Лазаря Барановича, висвяченого 8 березня 1657 р. в Яссах.

Дослідники знаходять чимало підстав для критичних оцінок Барановича: запобігливі посвяти московському цареві, звернення 1660 р. до царя Олексія Михайловича за затвердженням свого призначення на Чернігівську кафедру, прийняття сану архієпископа від Московського патріярха 1668 р., під час канонічного перебування в клірі Константинопольської церкви, нарешті, клопотання про безпосереднє підпорядкування Чернігівської єпархії Московському патріярхові 1688 р. Однак разом із цими, справді контрверсійними, з погляду церковної політики, вчинками, єпископ Лазар Баранович протягом 1657-1693 рр. зробив чи не найбільше для відновлення тотожності культури Чернігівської землі, що зберігала б етнічно український, конфесійно православний характер і водночас інтегрувалася б до тогочасної європейської цивілізації.

Поряд із досить традиціоналістичними збірками проповідей «Меч духовний» (1666; 2-е вид. - 1686) і «Труби словес проповідних» (1674; 2-е вид. - 1679), а також полемічною відповіддю єзуїтові Павлові Боймі «Nowa miara starej wiary» (Новгород-Сіверський, 1676), Лазар Баранович видав дві збірки поезії польською мовою: «Lutnia Apollinowa» (1671) та «Apollo chrzescianski» (1670), а також збірки «Filar wiary» (1675), «Ksiega smierci» (1676), насичені віршовим матеріалом, що вважаються взірцем барокової концептивної поезії. Він заснував 1674 р. друкарню в Новгороді-Сіверському, перенесену ним же 1679 р. до Чернігова. Нарешті, Лазар Баранович започатковує працю над заснуванням у Чернігові колегії, завершеної вже наступником, архієпископом Іоаном Максимовичем.

І на цьому тлі його політичний конформізм виглядає елементарним самозбереженням церковного діяча, позбавленого надійної підтримки інших суспільних інститутів та перейнятого турботою про збереження й духовний розвиток пастви, до якої входять і численні представники київських інтелектуальних еліт, які посеред нестабільності Руїни шукали притулку в оточенні чернігівського архієпископа. Згадаймо принаймні о. Іоанікія Галятовського, свт. Дмитрія Туптала, о. Івана Величковського.

Історики виявлялися швидше критичними до єпископа Лазаря Барановича. В гіршому випадку його розглядали як політичного конформіста, в кращому – як гнучкого організатора суспільно-церковного життя, що забезпечив існування в часи Руїни своєрідної культурної оази на Сіверщині. І практично поза увагою виявляється особистий досвід побожності чернігівського архієрея, досить своєрідний, прикметно бароковий, але, безперечно, зіптертий на власній аскезі й досвіді східного, зокрема місцевого, чернігівського, благочестя. Хіба без благословення єпархіяльного архієрея зважилися б о. Іоанікій Галятовський і свт. Дмитрій Туптало досліджувати чуда від чернігівських святих і видавати цілі збірки розповідей про них - «Скарбница потребная» Іоанікія Галятовського (Чернігів, 1676), «Руно орошенное» свт. Дмитрія Туптала (Чернігів, 1680)? І хіба не прикметно, що обидва наступники й послідовники Лазаря Барановича були канонізовані – і свт. Феодосій Углицький (1896), що був архієпископом Чернігівським протягом 1693-1696 рр., і свт. Іоан Максимович (1916), котрий очолював єпархію з 1697 до 1712 рр.

Очевидно, нашу увагу має привернути насамперед свт. Іоан Максимович. Як з погляду філологічного, так і регіонального. Адже він народився тут, у Ніжині, 1651 р. у шляхетській родині Васильківських (прізвище Максимович походило від батькового імені) і уславився авторством кількох масштабних творів:

«Алфавіт, ринимами сложенный» (1705), «Богородице Дѣво» (1707), «Иеатрон или позор нравоучительный» (1708), «Молитва Отче наш, на седьм Богомыслей расположенная» (1709), «Осм блаженств евангельских» (1709). Архієпископ високо цінувався сучасниками як майстерний проповідник.

Навчався святий у Києво-Могилянській колегії, там же деякий час викладав. Монаший постриг прийняв 1676 р. в Києво-Печерській лаврі. Свт. Іоан організував відкриття в Чернігові Малоросійської колегії, влаштованої на взірєць Києво-Могилянської (1700). Він дбав про діяльність друкарні.

Свт. Іоана Максимовича спіткала доля багатьох освічених українців: 1712 р. він був переведений на кафедру Тобольського митрополита. Три роки служив у Сибіру, здійснюючи активну християнську місію, наvertsаючи місцеві народи, здійснюючи добротинну опіку над бідними й знедоленими. Упокоївся він 10 червня 1715 р.

Історія і в цьому випадку була несправедливо жорстокою. З книги до книги мандрували іронічні слова критичного сучасника свт. Іоана: *«Бог дав тим віршописцям друкарню й охоту та гроші й вільне життя. Мало кому потрібні речі на світ видаються»*³. І практично ніхто не зважувався перевірити об'єктивність цієї оцінки, принаймні прочитати розкритиковані книги. Лише останнім часом з'являються праці харківської дослідниці Олени Супрун, яка з 1990-х рр. активно займається літературною спадщиною Лазаря Барановича й Іоана Максимовича. Тепер же почала працювати над кандидатською дисертацією за книгою «Алфавіт духовний» молодий літературознавець із Бердянська Світлана Журавльова. З'являється надія на те, що в майбутньому ми зможемо дістати ширшу й об'єктивнішу оцінку визначного діяча української культури, вашого земляка.

Протягом XVIII ст. Чернігівщина відігравала провідну роль в українському суспільному й культурному житті. *«Давні державно-козацькі традиції і автономістичні прагнення і далі зберігалися на Чернігівщині (найвиразніше на Україні), бо українська старшина і визначні роди не денационалізувалися і не пішли на співпрацю з російським урядом»*⁴. Чи була в цьому заслуга єпископів і монахів, що творили місцеву літературну традицію, позірно дуже далеку від актуальних політичних проблем? Безперечно! Адже чужі політичній публіцистиці наші письменники в рясах формували здорове відчуття етнічної й конфесійної тотожності, дбали про збереження гідного самоусвідомлення християнина. Дбали про плекання духу свободи в Христі. І залучення до сучасного літературного й наукового життя, а ще важливіше – до педагогічного процесу, чернігівсько-сіверської монашої традиції може відіграти незамінну роль у подоланні тих хворобливих комплексів, які й нині стають на перешкоді розв'язанню нами найважливішої для людини й для нації проблеми: ким вона є і чим рiзниться від інших. Проблеми нашої ідентичності, без розв'язання якої ми прирікаємо себе на становище вічних маргіналів.

Джерела та література:

1. Там само. – С.257-260.
2. Патерик Києво-Печерський: Пер. Ірини Жиленко. – К.: КМ Академія, 1998. – С.171.
3. Історія української літератури: У 8 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – С.435.
4. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т.10. – С.3726.

“МАЗЕПАНА” У ТВОРЧОСТІ КІНОРЕЖИСЕРА ЄВГЕНА ДЕСЛАВА

Український кінорежисер Євген Деслав (справжнє прізвище – Слабченко) (1898-1966) належить до зірок першої величини у світовому мистецтві (1). Це був митець, який своєю величиною дорівнював своєму славетному приятелеві Олександрові Довженку. Його як кінорежисера високо шанували кінорежисери Луї Бунюель, Луїджі Кавальканти, Марсель Карно, Рене Клер, художник Сальвадор Далі, письменник Володимир Винниченко та ін. Деслав став першим з українців, який за фільм “Війна хлопчиків” (інша назва – “Генерали без гудзиків”) був удостоєний престижної американської премії “Оскар” ще у 1938 р. (за кращий іноземний фільм); першим з українців, який був удостоєний почесного диплома Венеціанського кінофестивалю 1956 р. тощо. Він брав участь у зйомках (як режисер, кіносценарист, оператор) понад 150 кінофільмів у Франції, Іспанії, Португалії, Швейцарії, Монако, був одним із зачинателів продукції телефільмів у Іспанії та Монако. Але в СРСР ім'я Деслава було під забороною. Російські шовіністи й більшовики не могли йому пробачити, що він без вагань підтримав УНР і перебував на її дипломатичній службі, а пізніше залишився в еміграції (Франція, Іспанія).

Євген Деслав народився у Таганчі, що на Київщині, вчився у гімназії у Білій Церкві. З початком українських визвольних змагань 1917-1921 рр. він узяв у них активну участь, служив дискур'єром уряду УНР. Опинившись на еміграції, вчився у Празькому та Берлінському університетах, у знаменитій Сорбонні (Париж), також у паризькій кінематографічній школі (1925-1926). Потім плідно працював на ниві кіномистецтва спочатку в Парижі (1925-1939), потім у Мадриді (1939-1953), врешті у Ніцці, яка стала його другим рідним містом. Він брав участь у зйомках десятків фільмів не тільки у Франції та Іспанії, а також Португалії, Швейцарії, Єгипті, займався літературною діяльністю, навіть став членом Товариства письменників Іспанії (єдиний з українців, а може, і взагалі зі слов'ян). Він брав участь (як сценарист або режисер) у створенні низки важливих фільмів „La marche des machines”, тобто “Марш машин” (1928), „La nuit électrique”, („Електричні ночі”, 1929), „Montparnasse”, („Монпарнас”, 1931), „Revelation”, („Ревеляція”, 1948), „La Balafiera de los tres amores”, („Балада трьох кохань”, 1951), „Країна чорної землі” (1955), „Картини в негативі” (1956), „Vision Fantastique”, („Фантастична візія”) (1957) та ін. Дуже важливим є те, що Деслав ніколи не цурався свого українства і як тільки міг сприяв українській справі. Він брав участь у діяльності Українського Червоного Хреста УНР, прагнув використати міжнародні кінофестивали, на котрі його постійно запрошували, як трибуну для пропаганди української справи й українського кіномистецтва, дописував до української емігрантської преси, писав художні твори, присвячені українському визвольним змаганням, у т.ч. й УПА, життю української еміграції, прагнув зняти кінофільми, присвячені Симону Петлюрі та Євгену Коновальцю, документальний фільм про українську еміграцію у Швейцарії, навіть створив відповідний історико-туристичний путівник. Деслав болісно переживав за долю українських архівів, які гинули на чужині або надовго виключалися з наукового обігу, планував створити у Західній Європі “Український Кіноархів” та “Українську Міжнародну бібліотеку” (“Українську Бібліотеку-Архів”), навіть скуповував україномовну літературу або літературу про Україну.

Мрією всього життя Деслава було зняти художній кінофільм “Гетьман Іван Мазепа”. Задум цього фільму народився у нього ще у 1930 р., причому у цій справі

йому мали посприяти українські митці-емігранти, що проживали, як тоді й Деслав, у Парижі. Фінансувати ж цей творчий план мали українські меценати із США та Канади. Дана спроба залишилася на рівні планів, але вже у 1938 р. Деслав задумав на основі власного сценарію екранізувати “Мазепу” разом з видатним французьким кінорежисером Рене Клером. Але тут вибухнула Друга світова війна, яка перекреслила задумане. Деслав довго шукав роботу, потім знімав фільми у Швейцарії... Нічого не вийшло з фільмом про Мазепу і у 1945 р., бо Європа тоді ще тільки піднімалась із руїн... Слід сказати, що тут є й провина самого Деслава, який не завжди адекватно інформував громадськість про свою роботу над фільмом, далися взнаки його тяжіння до містифікацій та самореклами, прагнення видати бажане за дійсне. Але у 1955 р. він повернувся до реалізації задуманого і тепер підійшов до цієї справи значно ґрунтовніше.

Деслав ретельно збирав матеріали, вивчав джерела та літературу, консультувався зі спеціалістами, в т. ч. зі своїм добрим приятелем, професором Ільком Борщаком (дипломатом УНР і відомим істориком доби Мазепи), навіть працював у архівах і сам писав музику до майбутнього фільму. Він уважно ставився і до відбору акторів, прагнув знайти “золоту середину” (щоб була збережена українська атмосфера у фільмі і водночас, щоб забезпечити його касовий успіх). Себе самого він бачив у ролі Пилипа Орлика – довіреної особи Мазепи і майбутнього гетьмана. Складніше було з центральними постатями фільму: Іваном Мазепою та Мотрею Кочубей. Час спливав, хронічний брак грошей не давав змоги реалізувати задумане, а намічені актори старіли. Найкращим претендентом на роль Мазепи Деслав бачив спочатку українського актора Джона Годяка, а потім голлівудську зірку Джона Пеленса (псевдонім українського актора Івана Палагнюка, який протягом свого тривалого життя зіграв понад сотню ролей і помер уже у ХХІ ст.). Палагнюк був свідомим українцем і підкреслював це при кожній okazji, добре знав українські реалії і до того ж добре відповідав романтичному і мужньому образу Мазепи, який задумав Деслав. До всього Палагнюк мав богатырську статуру, йому добре вдавалися ролі лідерів, сильних і вольових людей. Гірше було з Мотрею, оскільки відповідну актрису було знайти важче, але Деслав зробив правильний вибір, зупинившись на...Мерилін Монро. Важко сказати, наскільки вона б зуміла відтворити на екрані образ юної Кочубеївни, яка начебто закохалася у свого хрещеного батька, але одне ім'я “секс-бомби” Голлівуду забезпечило б фільму успіх ще до його виходу на екран. Але цей задум так і не був реалізований...Необхідної суми грошей не вдалося знайти. Емігрантське ж середовище не завжди підтримувало Деслава, не розуміло, що він не може зняти фільм не через брак таланту чи через лінощі, а через елементарний брак коштів. Замість реальної допомоги митцю з його середовища інколи навіть лунали насмішки з Деслава за його мазепинський “довгобуд”. Досить указати на фейлетон “Туде слава про Деслава” анонімного автора, який сховався за псевдонім “Кіно-аматор”, опублікований у газеті “Український голос” від 1.09.1955 р.

На жаль, кіноархів Деслава зберігся дуже погано, досить сказати, що в сучасній Україні є лише три фільми славетного режисера. Його папери спіткала не краща доля. Однак в архівосховищах Канади нам вдалося попрацювати з матеріалами архіву відомого українського громадського і церковного діяча, єпископа Євгена Бачинського (1885-1978), який 70 років свого життя прожив на еміграції й активно листувався з Деславом, починаючи з 1939 р. Нині всі ці матеріали (бл. 200 документів), які зберігаються у відділі рукописів Карлтонського університету в Оттаві (Канада), нині готуються нами до друку. Серед них є й такі, які висвітлюють роботу Деслава над сценарієм фільму Мазепа і плани щодо його екранізації.

Саме тут знаходимо звістку про відновлення роботи Деслава над сценарієм для художньої картини про Мазепу. 7 липня 1954 р. у листі до Є.Бачинського, писаному з Локарно, режисер ділився враженнями від міжнародного кінофестивалю і між іншим згадав про свої інтерв'ю для швейцарського та німецького радіо (6 липня) “відносно мого сценарію фільма “Іван Мазепа”. Але

найважливіші листи Деслава припадають на 1957-1959 рр. Вони адресувалися до містечок Ружемон та Бюль у одному із франкомовних кантонів Швейцарії, де були помешкання єпископа Євгена. 25.11.1957 р. Деслав запитав: “директор Венеціанської бібліотеки запевняв мене, що Мазепа студіював у Мілані. Чи може це бути? Про перебуття Мазепа у Версалі і у Відні я маю відомости, але в укр[аїнських] колах нічого про Мазепу у Мілані не знають”. Тут він просив також про консультації і матеріали, бо знав, що єпископ Євген диспонує величезним архівом та бібліотекою. На жаль, єпископ не міг нічим допомогти і у своєму листі від 29.11.1957 р. відіслав режисера до проф. Борщака: “Про те, що Мазепа студіював в Мілані, мені не відомо і ніколи не чув! Зверніться до п. Борщака, він скорше може про це знати”.

У листі від 7.12.1957 р. Деслав розповідав Є. Бачинському про свої важливі знахідки у західноєвропейських архівах та бібліотеках. Так, він десь придбав примірник надзвичайно рідкісної тритомної книги швейцарських істориків, братів де Массон “Memoires secrets sur la Russie et particulierement sincla fin du regne de Catherine II et le commencement de celus de Paul I” (Париж, 1800, друкарня Шарля Поже (Pougens), де велика увага приділялася українському козацтву і відзначалась участь українців у швейцарському поході Суворова. За це з наказу російських царів книга була “майже цілковито знищена. Швайцарські бібліотеки її не мають”. У цьому ж листі Деслав повідомляв, що він опрацьовує матеріали з часопису “Україна”, який редагував Борщак. Цікаво, що Деслав не поділяв поглядів цього історика на Мазепу, бо той трактував гетьмана у “московсько-пушкінському стилі і дусі, які не відповідають дійсности (я в цій справі простудіював тут у Ніцці приватні архіви – “Акти Малоросії” і “Юго-Западної Росії” Міністерства Зак[ордонних] справ у Петербурзі (що колись були в тутешньому царському консульстві)”. Через півроку (27.05.1958) він повідомляв, що дістав від Борщака “цінні матер’яли”, а головне, що вже задумав зняти також документальний “український фільм “Мазепа у світовому мистецтві”. Деслав знову просив єпископа Євгена допомоги у цій справі, бо “у Вас певно є якісь цікаві матер’яли про Мазепу, що підходять до фільму і за позичення мені яких для фільму я зможу заплатити”. Особливо необхідна була Деславу російськомовна книга якогось автора під назвою “Запорожский Скит на Афоне” (він, видно, знав, що в монастирях Афона зберігаються дари Мазепа, зокрема розкішне Євангеліє, і хотів дістати повніші відомості). Черговий лист (від 29.05.1959) містив справді сенсаційну новину. Виявляється, Деслав восени 1958 р. встиг попрацювати “в державних архівах Монакського Принца” (в Монте-Карло?) і знайшов там згадку про “таємний осередок українських старшин-мазепинців” в Ля-Валетті - столиці Мальти “в тодішній морській школі, - всі вони мали шведські паспорти і шведські імена. Я почав листування з мальтійськими музеями і маю вістки, що на Мальті існують якісь важкі “козацькі” манускрипти часів 1710-1725 р.”. На жаль, з подальшого листування невідомо, чи вдалося Деславу попрацювати з цими “манускриптами” і яким був їхній зміст, яка була мета перебування на Мальті мазепинців. Можна лише припускати, що Орлик та Карл XII прагнули підготувати з них висококваліфікованих морських офіцерів, які могли взяти участь у боротьбі проти російського флоту на Балтиці та на Чорному морі. Цю тему він розвинув, і 10 грудня 1959 р. Деслав повідомляв єпископа Євгена про свою знахідку “на початку 1959 р.” документів, які свідчили, що “на початку 18-го століття в морській школі в La Valette на Мальті були молоді старшини, надіслані Мазепою”. Він прагнув розповісти про цю знахідку зі сторінок української емігрантської преси, але “всі галицькі доктори, професори і магістри почали висловлювати свої “глибокі думки”, що це все вигадки, бо Костомаров і Грушевський про це нічого не писали. Все це мене дійсно глибоко образило.” Справедливе обурення Деслава такими діями газетярів було настільки сильним, що він не захотів до них звертатися у справі ще однієї цікавої знахідки. Під час свого недавнього чотиримісячного перебування в Іспанії, де він зняв 9 телефільмів, Деслав розшукав потрібні

матеріали у тамтешніх букіністів та бібліотеках. Йому вдалося знайти “повну документацію про еспанського композитора Felipe Pedrell’a, який написав, як Ви певно знаєте, симфонію “Мазерра” (1904 рік)”. За інформацією дніпропетровського дослідника теми “Мазепа у світовій культурі” Миколи Чабана, Феліпе Педрель (1841-1922) - іспанський композитор, музикознавець, фольклорист, критик і музично-громадський діяч, який працював у Барселоні та Мадриді. Він написав кантату “Мазепа”, яку було вперше виконано 1881 р. у Мадриді. Отже, це достовірна інформація, а питання полягає лише в тому, що ж саме мав на увазі Деслав (чи це був інший твір Педреля, чи Деслав сплутав кантату з симфонією і неточно датував час її створення?).

Хоча й ця спроба зняти фільм про Мазепу була невдалою, але зацікавлення Деслава постаттю гетьмана вилилося в інші форми. Так, на рубежі 50-60-х рр. ХХ ст. він загорівся ідеєю написання кількох книг, в т. ч. “Дипломатичної історії України”, навіть написав її чорновий варіант. Судячи зі змісту цього твору, тут мала бути добре висвітлена доба Мазепи. Досить вказати на такі розділи, як: “Дипломатичні кур’єри Генеральної канцелярії гетьмана Мазепи”, “Дипломатичне листування гетьмана Мазепи з польським королем Станіславом Лещинським”, “Прокламації гетьмана Мазепи з приводу трактату з шведським королем”, “Полтавський бій у споминах учасника-швейцарця”, “Трактат Карла XII і гетьмана Мазепи”, “Декларація Карла XII гетьману Війська Запорозького 10 травня 1710 року” та ін. Ці матеріали можна виявити, як і сценарій нереалізованого фільму “Гетьман Іван Мазепа”, і його виписки з унікальних джерел у архівах Іспанії, Італії, Монако та Франції. Все це допоможе висвітлити чимало важливих сторінок “мазепіани”.

Джерела та література:

1) Детальніше про Деслава і публікацію деяких його листів див.: Мицик Ю. Зі спадщини кінорежисера Євгена Деслава // Кінотеатр. – 2008. - № 2(76). - С. 31-34; № 5 (79). – С. 25.

Олександр Алфьоров

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СТАРШИНСЬКОГО РОДУ ГОЛУБІВ ТА ЙОГО ВІДГАЛУЖЕНЬ (ГОЛУБИ, ЗІНЕВИЧІ, МАНУЙЛОВИЧІ, АЛФЬОРОВИ)

“Jeno ze potem, gdy zapytaja, skad jestes? – nie ma co rzec. Skad? Z Wiatrowa. Z jakiego Wiatrowa? Z Wiatrowa w polu.”

(H. Sienkiewicz “Na polu chwały”)

Економічна могутність будь-якої козацької родини ставала підґрунтям до набуття нових урядів, шляхетніших родичів та впливу серед старшинських кіл. Маєтності у розумних руках приносили не лише прибутки, а й збільшували загальносімейний майновий фонд. Роди, які спромоглися забезпечити своїм нащадкам значну земельну власність, після скасування Гетьманату та козаччини на Слобожанщині, уникнули соціальної декласації. Саме з таких сімей вийшли відомі українські письменники, музиканти, художники, діячі науки та політики ХІХ ст.

Рід Голубів, один з небагатьох старшинських родів, який перебував при владі протягом усієї козацької доби. Від реєстру Стефана Баторія до скасування козацьких

інституцій на обох Дніпрових берегах та Слобідській Україні Голуби та їх відгалуження посідали важливі державні посади. Походження прізвища треба шукати на початку XVI ст.¹ З часом прізвище модифікувалось, набувало інших закінчень або ж і зовсім поступалось місцем козацьким прізвишкам². На перетині 1630-1670 рр. нащадки гетьмана Оліфера Голуба в переважній більшості не зберегли сімейного прізвища і користувалися прізвищами-патронімами. Козацька традиція відкидання родинного ідентифікатора і закріплення за людиною імені по батькові привела до прізвищевих новоутворень серед Голубів. Так, уже син Оліфера Голуба називався Оліфіровичем. Нащадки гетьмана фіксувались у реєстрах та документах як Занковичі, Зіневичі, Мануйловичі, Пилипенки, Грещенки, Оліфіренки, Оліфіровичі, Івановичі. Окрім того, затримувались прізвиська і географічного характеру, котрі свідчили про місце, з якого вийшов той чи інший представник, як-то: Стеблівець³ чи Краснянський⁴. На зламі XVII-XVIII ст. Оліфіренки/Оліфіровичі зазнали русифікації прізвища на Алфьоров. Подібні випадки, за тодішніми законами російського діловодства, були явищем характерним⁵. Найстійкішими формами відгалуження роду, включно носіїв автентичного прізвища, стали: Голуби⁶, Зіневичі⁷, Мануйловичі⁸ та Алфьорови⁹. Щоправда, з др. пол. XVIII спостерігаються творення нових, дрібніших відгалужень, як-то: Голубовські¹⁰, Кручко-Голубови¹¹, Голубови, Мануйловичі-Алфьорови (згодом просто Алфьорови)¹² та Мануйловичі-Горленки (згодом просто Горленки)¹³. Цей останній процес пов'язаний якраз із вибиттям з власного соціального середовища (через відсутність майнових статків) та спробами інкорпорації до російського дворянства.

Сукупно чотири козацькі гілки «одного пня» - Голуби, Зіневичі, Мануйловичі та Алфьорови – володіли великим капіталом, проте розділені не тільки прізвищами, але й значними територіями на початок XVIII ст. втратили родинні зв'язки. Більша частина роду перейшла на лівобережні землі. Голуби осіли в Кролевецькій сотні, Зіневичі в Новгород-Сіверській, Мануйловичі в Глухівській і Новгород-Сіверській, одні Алфьорови (так звана «чернігівська гілка») в Почепській та Глухівських сотнях, інші Алфьорови (так звана «Слобідська гілка») в Сумському козацькому полку разом із невеликим відгалуженням Голубів. Нащадки правобережного полковника Юрія Голуба залишились на Правобережжі.

Набуття козацьких маєтностей в різні етапи відбувались по-різному. До Хмельниччини – це королівські надання за вислуги, спадок, посаг, купівля та оренда. В часи Гетьманату, окрім зазначених форм, можна виділити активнішу прибуткову форму, як-то: створення мануфактур, млинів, заселення вільних територій. Окрім того, це гетьманські та урядові надання. На Слобожанщині в XVII ст. домінувала т.зв. «займанщина» – оволодіння земель, які нікому не належали або ж власник яких на них не приходив. До того ж слобідські козацькі полки входили адміністративно до території Московської держави. Тож надання земель або легалізація «займанщини» відбувалося шляхом оголошення царської волі. На Слобожанщині невід'ємною частиною майна з сер. XVIII ст. стають кріпосні.

У наведеному розписі подаємо перелік тільки тих представників роду Голубів та їх відгалужень, що змогли самостійно збільшити майновий фонд власних сімей. Хронологічно зведення має за нижню межу реєстр Стефана Баторія (1581 р.); верхня межа - ліквідація титулу гетьмана на Лівобережжі (1764 р.), ліквідація козацьких полків на Слобожанщині (1765 р.) і ліквідації козацтва на Правобережжі (1711-1712 рр.). Серед січового козацтва представників роду не виявлено.

ГОЛУБИ (ДО РЕВОЛЮЦІЇ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)

Гаврило Голуб, *ротмістр козацької корогви* (1579-1588 рр.), *гетьман* (23.01.1588-24.01.1588 р.). Набув: 1588 р. 5 січня, замок «Seswiei» в Інфлянтах (надано Королем за заслуги до смерті)¹⁴.

Оліфер Остапович Голуб, *козацький полковник, гетьман* (1622-1623, 1624, 1626 рр.). Набув: 1622 р. с. Конашівка (за заповітом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного)¹⁵.

Юрій Іванович Голуб з Морозович, *канівський реєстровий полковник* (1644-1646, 1648 рр.)¹⁶. Набув: 1629 р. 15 квітня м. Білилівка (надана Королівським універсалом за службу ротмістром)¹⁷; 1630 р. 16 жовтня с. Жаболовка (спільно із дружиною Магдаленою Голуб (нар. Бутович)¹⁸; 1630 р. 25 жовтня с. Кошелево (переуступив Андрію Домбровському, чоловіку своєї сестри Регіни)¹⁹; 1630 р. 5 листопада м. Новий Брусилів, сс. Морозівка, Дивин (спільно із дружиною за заповітом Семена Бутовича)²⁰; 1630-ті рр. м. Ясногородка (спільно з братами Самійлом та Данилом)²¹; 1639 р. 5 серпня с. Вепринське (віддано в оренду чернігівським підкоморієм Адамом Киселем за 20 тис. пол.злот.)²²; 1640 р. 4 серпня м. Волчков та с. Богданівка²³; 1646 р. 16 серпня с. Григорівка, біля Трахтимирова²⁴; 1646 р. млин на р. Рось (продав)²⁵.

ГОЛУБИ. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Томаш Голуб (син Ю. Голуба), *товариш козацької хоругви* (1663р.)²⁶. Набув: 1650 р. с. Морозівка (спільно із братом Якубом. Спадок по матері)²⁷.

ГОЛУБИ. ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Іван Григорович Голуб (згадується в документах як Багатий, Григорович, Краснянський), *військовий товариш*. Набув: 1654 р. «Ставок на рудце Березовиці, під с. Рабухами лежачий» (купив у Юска Івановича); 1663 р. Млин на Подолівській греблі р. Ретик (поставлений власним коштом)²⁸.

Захар Іванович Голуб (згадується в документах як Іванович та Красненський), *військовий товариш*. Набув: 1667 р. хут. біля м. Кролівця та м. Вороніжа на р. Реті; 1678 р. 22 грудня Млин на р. Білиця (у 1679 р. віддано названому брату полковнику Василю Івановичу, справжнє ім'я якого начебто було Іван Гудима²⁹); 1680-ті рр. слобода Ретик (осаджена власним коштом); 1680-ті-1690 р. скляні заводи³⁰. 1678 р. землі під с. Тулиголовки³¹.

Костянтин Іванович Голуб (згадується в документах як Іванович, Іванов та Красненський), *батурицький сотник* (1669 р.), *генеральний бунчужний* (1678-1687 рр.), *генеральний осавул* (1687 р.?)³², *наказний гетьман* (1687 р.), *значний військовий товариш* (з 1687 р.). Набув: 1680-ті рр. с. Підлипне; 1680-ті рр. с. Погребки (надане за відібране с. Підлипне³³); 1689 р. с. Подолове та сл. Довгалевська (рік підтвердження заселених ним слобідок)³⁴.

ГОЛУБИ. СЛОБОЖАНЩИНА

Семен Андрійович Голуб, *миропільський сотенний писар* (1692 р.), *миропільський отаман* (1694 р.), *межерицький сотник* (1698-1699 рр.)³⁵, сумський полковий обозний (1717 р.)³⁶. Набув: 1694 р. землі в миропільській сотні; 1698-99 рр. землі в межерицькій сотні³⁷.

ЗІНЕВИЧІ, ФАЇ-ЗІНЕВИЧІ

Андрій Андрійович Фай-Зіневич, *товариш Стародубського полку* (1696 р.), *знатний військовий товариш* (1709 р.), *військовий товариш* (1710-1723 рр.), *бунчуковий товариш* (1723-1728 рр.). Набув: 1709 р. 12 вересня 20 дворів в с. Стахорщина з орними полями та сінокосами над р. Лоска, пахотні поля та сінокоси над р. Молотечою, три млина на р. Молотечі, "вешняк" на р. Ломанці та в с. Смягі; 1709 р. 12 вересня панський двір в Стахорщині; 1714 р. ґрунти в с. Курене (16 липня цього ж року подарував Микільському Пустинно-Рихлівському монастирю); 1716 р. 12 березня гребля на р. Молотечі (всі маєтності перейшли від першого чоловіка дружини Марка Фая)³⁸.

Данило Йосипович Зіневич, *значковий товариш, військовий товариш, сотник новгород-сіверський* (1724 р.; наказний 1725, 1730 рр.)³⁹, *стародубський полковий комісар* (1737 р.)⁴⁰. Набув: 1718 р. 6 жовтня ґрунт в с. Рикові (купив за 50 злотих); 1745 р. 20 грудня хут. Ушівка та володіння дядька Андрія Фай-Зіневича (отримав у спадок від тітки Устимії Фай-Зіневич)⁴¹. 1725 р. 2 двори в с. Бугринці

(компенсація колишнього новгородського сотника Федора Лисовського за розорений млин)⁴².

Мануїл Йосипович Зіневич, *значковий товариш, новгород-сіверський сотник* (1721 р.; наказний 1723 р.)⁴³, *отаман міський новгород-сіверський* (1723 р.)⁴⁴, *дозорця Ропський* (1730 р.)⁴⁵. Набув: 1725 р. 27 травня греблю, млин та хутірець під с. Овчинець (куплено у дружини бун. тов. Григорія Жоравки)⁴⁶.

Михайло Мануйлович Зіневич, *значковий товариш*. Набув: 1742 р. с. Смолеголовки (посаг)⁴⁷.

Леонтій Мануйлович Зіневич, *значковий товариш*. Набув: 1760 р. 6 хат в с. Покошичі⁴⁸.

МАНУЙЛОВИЧІ

Іван Мануйлович Мануйлович, *глухівський сотник* (1714-1728 рр.), *генеральний осавул* (1728-1739 рр.): 1711 р. 17 липня -1718 р. 7 липня с. Гудими, Глинської сот.⁴⁹. 1711 р. 20 вересня камінь і половину ступника в млині на р. Єсмань (подарунок від вітчима Василя Федоровича Ялоцького); 1713 р. 10 жовтня хутір (куплено у Леонтія Степановича Тендітника, за 500 золотих)⁵⁰. 1713 р. 30 січня с. Багачевськ/Бачевське та слободу Семенівку (спадок по вітчиму)⁵¹. 1713 р. дві частини млина на р. Єсмань⁵². 1714 р. хут. Шеїнка, млин на два кола, двір та пуца (в цьому ж році надано "на молитви обітелі Гамаліївській"); 1717 р. 23 липня хут. Поповка (куплено у Васси Туранської); 1717 р. 23 липня млин за Недбаївкою на р. Грузькій (куплено у Васси Туранської); 1717 р. 23 липня фольварк Каплинський на Веригині в Глухові (куплено у Васси Туранської); 1717 р. листопад с. Степанівка (спадок по вітчиму)⁵³. 1727 р. 3 січня млин⁵⁴. 1736 р. с. Богданівка⁵⁵.

АЛФЬОРОВИ. ЧЕРНІПІВСЬКА ПІЛКА

Косма Алфьоров, *сотник старопочепський/почепський* (1702-1708 рр.). Набув: 1702 р. с. Марчихіна Буда (гетьманське надання)⁵⁶.

АЛФЬОРОВИ. СЛОБІДСЬКА ПІЛКА

Марко Алфьоров (Оліферович), *сумський сотник, наказний полковник* (1680-ті-1714 рр.). Набув: 1689 р. с. Марковка (заселив українцями «з-за Дніпра»), хут. Печаяшний (Миловидово)⁵⁷, 1689 р. с. Бездрик⁵⁸, кін. XVII ст. будинок та торгові лавки в м. Суми⁵⁹, поч. XVIII ст. ліс, діброва, сіножаті та рибні лови (спільно із Ів. Штепою та Лук. Мартиновим)⁶⁰, поч. XVIII ст. землі в сл. Ворожбі, м. Краснопілля та біля них⁶¹. Млини у Сумському полку⁶².

Яків Маркович Алфьоров, *сотник новоміської сумської сотні* (1700-і-1730-і)⁶³. Набув: 1716 р. земля в с. Злодіївка (заселив 5 дворів)⁶⁴. В с. Ворожба камінь для млина та ліс в урочищі на горі р. Сули (у спільному володінні з сумським соборним свящ. Михайлом Стражниченком)⁶⁵. Хут. Стребулковський⁶⁶; в м. Краснопіллі двір з хоромами та садом, став, млин, винокурня та солодовня на р. Комарна, гай з березовою дібровою, садом та ставком біля Краснопілля та орні землі, пасічний ліс, сад та сінні покоси на р. Пісочина; в м. Краснопіллі 2 торгові лавки, 2 пляци, 8 підданих дворів, 1 житловий двір з садом та орним і сінокісним полем. Під м. Краснопілля 14 дворів з підданими, на р. Комарній землі, над р. Танкою й р. Грязною землі з сінокосом, над р. Кривою землі з сінокосом, над р. Довгою сінокіс, між р. Сироваткою та р. Закобилле землі, в м. Краснопілля 2 торгових місця, по р. Комарній гай та 2 ліси⁶⁷. Степ в урочищі Сагайдачного Шлях, пуст. Алфьорівська, хут. Алфьоров⁶⁸. Пуст. Марковщина, пуст. Закомарна⁶⁹. За ним близько 380 людей.

Кіндрат Маркович Алфьоров, *сотник* (1689-1696 рр.)⁷⁰, *миропільський сотник* (1702-1703 рр.)⁷¹, *сумський полковий осавул* (1732)⁷², *сумський полковий обозний* (1736 р.). Набув: 1693-5 рр. землі «обміняні у козака Якова Скребця», займанщина по річці Сухий Колодязь⁷³. 1732 р. двір в м. Сумах⁷⁴; 2 двори у м. Миропіль: за

р. Вдалою двір із садом, винницею, солодовнею та броварнею та млин з лісом, землею і сінними покосами; за р. Пслем 2-ма дворами, а на р. Псел рибні ловлі (3 затони); в урочищі Зачерства хутір з лісом та лугом; під дачею Плехівською ліс та озеро; під м. Миропіль ліс та сад, а з ним 2 лужка; біля с. Огоївка ліс з садом; біля с. Демидівка земля з сінними покосами, ставок, дубрава та винниця; с. Кондратівка (яку заснував та заселив вільними черкасами); урочище Калинів Куц з дубровою; під с. Марковкою на р. Верхня Сула млин на 2 камені; у м. Ворожбі, нижче Городища луг та ліс; під м. Ворожбою луг⁷⁵. За ним близько 380 людей.

Андрій Маркович Алфьоров, *сумський полковий суддя* (1710 р.)⁷⁶. Набув: 1732 р. хут. Алешня Стецькова, в м. Краснопілля 11 дворів, в м. Межеричі 7 дворів⁷⁷. За ним 374 людини.

Олексій Якович Алфьоров, *сотник сумського полку*. Набув: в м. Межеричі поміщицький двір; за м. Межеричі пруд з млином, березовим гаєм та сосновим бором; луг та ліс, що прозивається Бубликовщина; березняк та над р. Грункою хут. з двором і хоромами та 5 підданих дворів з млином, пахотними і непахотними полями, сінними покосами; сад та ліс в с. Ворожба з 4 дворами та 1 ступним колом (спадок по матері)⁷⁸.

Йосип Андрійович Алфьоров, *належав до полкової старшини*⁷⁹. Набув: сер. XVIII ст. с. Ільми⁸⁰; хут. Поповщина, хут. Малі Ільми, пустош Рязниківську, пуст. Романівську, хут. Сулинівський (Сулишківський)⁸¹; пуст. Плисову⁸²; с. Великий Істороп⁸³. За ним близько 900 людей.

Федір Якович Алфьоров, *підпрапорний* (1730-1733 рр.), *вахмістр слобідського драгунського полку* (1733-1735 рр.), *сотник сумської Ворожби/сумський полковий* (1735-1763 рр.), *сумський полковий осавул* (1763 р.)⁸⁴. Набув: хут. Беликовський, що на горі р. Сули з лісом, ліс в ворожбенських дачах, луг (в спільному володінні із дядьком Кіндратом Марковичем), в м. Суми над р. Сумки будинок, на пселських дачах рибні ловлі⁸⁵. Хут. Васьковський, пуст. Ковалівська, хут. Ліфовський, пуст. Переїзна та пуст. Ровенська (у спільному володінні з Ф. Яциною та В. Богаєвським), хут. Стражниківський, хут. Беликовський, пуст. Пальчиківська, с. Великий Істороп (у спільному володінні з: В., А., Р., Я., І., П. Кондратьєвими, М. Кондратьєвою, А. Парафієвською, Ф. Яциною, П. Віхторовим, В. Перопяніновим, А. Чернігівцевою, С. та М. Могилатовими)⁸⁶. 1770 р. хут. Лазоренків (або Жданівський) із землею та лісом (купив у Олени Пушкарьової за 1 тис. рубл.)⁸⁷, берестовий ліс та нерухомість в Недригайлівському та Лебединських округах (купив Г. та К. Штепи)⁸⁸. За ним 614 осіб чоловічої статі.

Федір Йосипович, *козак* (1732-1739 рр.), *підпрапорний* (1739-1747 рр.), *скарбник полкової канцелярії* (1741 р.), *сотник перекопський/сумський полковий* (1747-1766 рр.)⁸⁹. Набув: хут. Москалівщина, пуст. Житейську та пуст. Шудровську⁹⁰.

Очевидним стає, що значні маєтності було отримано представниками роду шляхом вдалих шлюбів. Бачимо, що магнатського рівня досягнув канівський полковник Юрій Голуб⁹¹. Успішним виявилось переселення та одруження безгрунтового Андрія Зіневича. Пов'язавши свою долю із вдовою військового товариша М.Фая, він заволодів землями останнього і навіть став використовувати його прізвище. Після цього перевів за собою свого брата та його сім'ю (які стали спадкоємцями по Фаю-Зіневичу). Через спадок не кровних родичів землі отримав Оліфер Голуб, Іван Мануйлович, деякі представники Алфьорових. Купівля маєтностей спостерігалась у багатих родинах. У першу чергу до такої відносимо Голубів з Лівобережної України. Та в даному випадку дивує незначна кількість сімейної власності, але, на нашу думку, це засвідчує, що родина вклала гроші першочергово у коштовності та обігову монету. На користь такої тези свідчать: прізвисько Івана Голуба «Багатий»; посідання довгий час економічно вигідних урядів та близькість до гетьмана, що забезпечувало набуття через зловживання особистим становищем грошей; шлюб з Настасією Маркович, донькою багатого

орендаря; чотирирічну ізоляцію (1687-1691 рр.) через входження в опозицію до гетьмана Мазепи, під час якої Костянтин Голуб зміг утримувати сім'ю та одружив більшість дочок. Заможною була родина Алфьорових, яка скуповувала маєтності в межах Сумського полку. Ця ж родина, спираючись на протегування сумських полковників Кондратьєвих, домоглася легалізації більшості «займанщин» московськими царями в кінці XVII ст. Грунти, якими заволоділи слобідські Алфьорови після переселення з Правобережжя, заселили українцями, яких невдовзі було закріпачено. Ранговими маєтностями володіли, здається, лише генеральний осавул Мануйлович та генеральний бунчужний Голуб. Маєтності, що були надані за службу, – досить незначні: замок Гаврила Голуба, с. Марчихина Буда у Косми Алфьорова та с. Погребки у Костянтина Голуба. Гетьманські універсали надані родині, здебільшого підтверджували право на маєтності або ж брали під гетьманську охорону.

Ті представники роду, які не змогли додати до спадкових маєтностей нових, подрібнювали загальносімейний фонд за нащадками, а отже, штовхали родину на край бідності та декласації вже за кілька поколінь.

Підсумовуючи, можна твердити, що набуття маєтностей Голубами та їх відгалуженнями було результатом самостійної станової та економічної ініціативи. Треба враховувати, що Голуби в часи Гетьманщини не посідали полковничих урядів, тож висновки дослідження неможливо без похибок переносити на всі козацькі клани.

Джерела та література:

1. Lietuvos Metrika. Knyga № 8 (1499-1514). – Vilnius, 1995. – S. 422; Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. VII – Warszawa, 1904. – S. 320; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569-1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог-Львів, 2002. – С. 173.
2. Явище притаманне для всієї території України, див: Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2004. – 391 с.; Смуток І. Вступ до генеалогії Самбірського повіту XV-початку XVII ст. (шляхетські прізвиська). – Львів, 2008. – 336 с.; Лукомський В., Модзалевський В. Малоросійський гербовник. – К., 1993. – 214 с.
3. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. XI – Warszawa, 1890. – S. 309.
4. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.-Львів, 2004. – С. 897.
5. Карнович Е.П. Родовые прозвания и титулы России. – М., 1991. – С. 127 – 128; Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Харків, 2007. – С. 23 – 24.
6. Алфьоров О. Показання роду Голубів-Княжицьких, як вияв соціально-політичних змін на українських землях у XVII ст. // Nad Wisła i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. № 2-3. – Toruń – Kijów, 2003 – 2004. – S. 22 – 27.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 39; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 317; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. / гол. упор. О. В. Тодійчук. – К., 1995. – С. 180; Присяжні книги 1654 р.: Білоцерківський та Ніженський полки / упор. о. Ю.Мицик, М. Кравець. – К., 2003. – С. 56.
8. Алфьоров О. Старшинсько-священницький рід Мануйловичів: шлях до Житомира // Бердичівська земля у плині часу. – Т. 2. – Житомир, 2007. – С. 11 – 13.
9. Алфьоров О. Гетьман Оліфер Голуб - славетний представник роду // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 383 – 385.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. І, спр. 60497, арк. 265.
11. ІР НБУВ, ф. VIII. – спр. 533/246/І, арк. 25. ДАЧО, ф. 133, оп. 4, спр. 104.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАК України), ф. 1032, оп. 2, спр. 701, арк. 17 – 17 зв., 19 – 19 зв., 30.
13. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 60497, арк. 304 – 304 зв.
14. Lepszu K. Obledenie Krakowa przez Arcyksięcia Maksymiljana (1587). – Krakow, 1929. – S. 41
15. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. – Біла Церква, 2005. – С. 476.

16. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К., 2004. – С. 64; IP. НБУ ф. 61, № 1101, арк. 1 зв.; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Т. II. – Cambridge – Massacgusetts, 1978. – P. 606.
17. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 364, 449 зв.
18. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 404 – 406; спр. 188, арк. 53.
19. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 825.
20. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 188, арк. 56; Uruski S. Rodzina Herbarz szlachty polskiej. – Т. IV. – Warszawa, 1912. – S. 171.
21. Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 85.
22. ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 126.
23. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 189, арк. 61.
24. Селянський рух на Україні: 1569 – 1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / від. ред. М. Г. Крикун. – К., 1993. – пп. 1669, 1670; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. V – Warszawa, 1884. – S. 46.
25. IP НБУВ, ф. 61, спр. 1101.
26. Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. VII – Warszawa, 1904. – S. 320.
27. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 404 – 406.
28. Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 296-298; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.-Львів, 2004. – С. 897.
29. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 133, оп. 1, спр. 278. Протокол родини Гудим-Месенцових.
30. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 74. – арк. 1; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.-Львів, 2004. – С. 900, 953 – 954; Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 296-298.
31. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1979, арк. 1.
32. Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 29.
33. Село Підлипне – ранговий маєток. Належало у часи Многогрішного компанійському полковнику Мурашці, а при Самойловичі, як його було взято у полон, віддано Костянтину Голубу. Див.: Періг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – № 6. – С. 16.
34. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Голубы. // Киевская Старина. - № 5. – К., 1885. – С. 5; Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 296-298.
35. IP НБУВ, ф. ХХІХ. – спр. 158, арк. 3 зв.; спр. 149, арк. 29;
36. ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 2023, арк. 60.
37. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. 14. – М., 1905. – С. 53, 225.
38. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – Т. V. – Вип. 3. – К.-СПб., 2004. – С. 22.
39. Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. – Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – К., 2005. – С. 113.
40. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6191
41. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – Т. V. – Вип. 3. – К.-СПб., 2004. – С. 24.
42. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1628.
43. ЦДІАК України, Ф. 51, оп. 3, спр. 616, арк. 14.
44. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII-XVIII ст. // Киевская старина. – № 10. – К., 1887. – С. 349 – 350.
45. Дневник Николая Ханенка // Киевская старина. – № 4. – К., 1884. – С. 17.
46. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1545, арк. 1 – 4
47. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – Т. V. – Вип. 3. – К.-СПб., 2004. – С. 26.
48. Там само. – С. 22.
49. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 33, арк. 89.
50. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. –С. 385-386.
51. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 33, арк. 94; ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13912, арк. 11-12.
52. Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 296-298.
53. Там само. – Т. 3. – К., 1912. –С. 385-386.
54. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2274, арк. 1-10
55. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. –С. 385-386.
56. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 278, арк. 136 – 139 зв.
57. IP НБУВ, ф. ХХІХ. – спр. 158, арк. 3 зв.; Историко-статистическое описание Харьковской

Епархии. – Отд. 3. – Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. – М., 1857. – С. 593.

58. Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Х., 2005. – С. 91 – 92.
59. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 6.
60. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 392, арк. 14 – 14 зв.
61. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 6.
62. ЦДІАК України, ф. 1953, оп. 1, спр. 518, арк. 3.
63. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 116, арк. 4а зв.
64. ЦДІАК України, ф. 785, оп. 1, спр. 105, арк. 35.
65. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
66. ЦДІАК України, ф. 1717, оп. 1, спр. 123, арк. 6.
67. ЦДІАК України, ф. 785, оп. 1, спр. 105, арк. 1 – 6.
68. Хутір Алфьорівський існував і далі. Так відомо, що в 1818 р. його хотіли причислити до приходу Покровської церкви м. Сум (ДАСО, ф. 749, оп. 1, спр. 314, арк. 1.).
69. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
70. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. 14. – М., 1905. – С. 53.
71. Там само. – Кн. 10. – М., 1896. – С. 374, 376, 387.
72. ЦДІАК України, ф. 380, оп. 2, спр. 7, арк. 116.
73. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. 17. – М. 1912. – С. 69.
74. ЦДІАК України, ф. 380, оп. 2, спр. 7, арк. 116, 670.
75. ЦДІАК України, ф. 1953, оп. 1, спр. 518, арк. 3.
76. Историко-статистическое описание Харьковской Епархии. – Отд. 3. – Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. – М., 1857. – С. 326.
77. Багалей Д.И. Материалы стеной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.). – Харьков, 1886. – С. 266.
78. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
79. ЦДІАК України, ф. 1817, оп. 1, спр. 118, арк. 1.
80. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 1814, арк. 111.
81. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 297, арк. 104 зв.
82. Там само. – Арк. 191.
83. ЦДІАК України, ф. 1717, оп. 1, спр. 123, арк. 15.
84. ЦДІАК України, ф. 759, оп. 1, спр. 150, арк. 1, 32 – 32 зв.; ф. 1710, оп. 2, спр. 116, арк. 4 зв.
85. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
86. ЦДІАК України, ф. 1717, оп. 1, спр. 123, арк. 4 зв. – 6, 15.
87. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 69, арк. 1 – 2; спр. 536, арк. 1 – 5.
88. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 392, арк. 169 зв., 251.
89. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 62, арк. 21 зв.; ф. 1817, оп. 1, спр. 118, арк. 1; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии. – Х., 1890. – док. № 46; Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / Упор. С. Потапенко. – Х., 2008. – С. 20.
90. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 539, арк. 44.
91. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 214.

Олена Гринь

●

СТAROЖИТНОСТІ ПОДЕСЕННЯ У ПРАЦЯХ МІСЦЕВИХ КРАЄЗНАВЦІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

В останній чверті XVIII ст. розпочалося цілеспрямоване вивчення географії, економіки, історії Чернігово-Сіверщини. Цей процес значною мірою був зумовлений проведенням на території Гетьманщини у 1781 р. адміністративно-територіальної реформи, що передбачала ліквідацію полково-сотенного устрою та запровадження загальноімперського поділу на намісництва та повіті¹. Ефективне здійснення реформи передбачало всебічне вивчення території, що підлягала реформуванню. Головним завданням урядовців та краєзнавців, які здійснювали обстеження регіону, було докладно схарактеризувати особливості

його соціально-економічного розвитку. Водночас „стиль мислення епохи, що мав енциклопедичний характер”², зумовлював тяжіння до всебічного опису рідного краю, у тому числі його історії, старожитностей, побуту населення тощо. Результатом проведеної наприкінці 1770-х 1780-х рр. роботи стала низка описів новоутворених Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, що містять цікаву інформацію щодо старожитностей Подесення і є важливими джерелами з історії краєзнавства на Чернігово-Сіверщині.

Упорядкування описово-статистичних пам’яток у межах Російської імперії було розпочато згідно з сенатським указом від 1 листопада 1777 р. „О составлении губернаторами топографических описаний вверенных им губерний”³. Топографічне обстеження Лівобережної України було проведено у три основні етапи⁴. На першому етапі, що тривав упродовж 1779-1781 рр., описування земель Гетьманщини здійснювалося комісією під керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича в процесі підготовки до запровадження намісницького устрою. Результатом проведеної роботи стали, зокрема, докладні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв 1779-1781 рр.⁵ Оскільки упорядники мали конкретне завдання – зібрати та систематизувати інформацію для підготовки до запровадження нового адміністративно-територіального устрою⁶, в описах майже відсутні історичні екскурси та зустрічаються лише поодинокі згадки про старожитності. Оскільки основним методом збирання матеріалу був експедиційний, укладачі фіксували ті старожитності, котрі потрапляли у їхнє поле зору при описуванні певної місцевості. Тому найчастіше трапляються згадки про рештки оборонних укріплень. Так, у опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. зазначено, що на узвишші розташовувався старовинний замок, у давнину обнесений земляним валом, який „от древности в иных местах едва приметен”⁷. Аналогічно описано системи фортифікаційних укріплень інших повітових центрів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Так, Стародуб „по занятым ... двум земляным крепостям, стены которых от древности во многих местах поразваливались”, розподілявся на дві частини, які називалися Старим та Новим містом⁸. На наявність решток оборонних споруд вказано також в описах Чернігова, Погара, Мглина та Глухова⁹. В опису Чернігова є згадка про Антонієві печери – „пространные подземные ходы” неподалік від Іллінської церкви¹⁰.

У 1784 р. на Чернігово-Сіверщині було розпочато роботу з підготовки топографічних описів згідно з програмою члена Академії наук і мистецтв П. Соймонова¹¹. На відміну від описів 1779-1781 рр., у них мали бути висвітлені не тільки головні аспекти соціально-економічного стану території, але й історія населених пунктів, побут та звичай місцевих мешканців. Відтак упродовж 1784-1786 рр. було укладено кілька різновидів описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Відомості щодо старожитностей Подесення вміщено в опису річок, озер та височин Новгород-Сіверського намісництва 1786 р.¹², „Черниговского наместничества топографическом описании” 1786 р. О. Шафонського¹³, „Особом или топографическом описании города губернского Новгорода Северского” 1787 р. А. Пригари¹⁴. З-поміж цих пам’яток найбільший інтерес у контексті огляду старожитностей Подесення становить праця О. Шафонського, з діяльністю якого цілком слушно пов’язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині¹⁵.

О. Шафонський був високоосвіченою людиною, фахівцем у галузі філософії, права та медицини, виявляв інтерес до української історії¹⁶. Після отримання доручення від уряду взяти участь у підготовці топографічного опису Чернігівського намісництва він особисто впродовж 1784-1785 рр. об’їхав кілька його повітів¹⁷. Дослідник розшукував архівні джерела, записував розповіді місцевих старожилів, оглядав забудову міст, намагався заповнити прогалини у відомостях, які надсилали повітові справники та землеміри¹⁸. Крім того, О. Шафонський простудіював наявну на той час історичну літературу (літопис

Нестора, Синописис, хроніку М. Стрийковського), козацькі літописи. Він ретельно вивчав архівні джерела, втім зазначав, що, зокрема в Чернігові, неодноразові пожежі, а також часті військові дії „истребили все записки, какіе в монастырях и в соборной церкви Преображения Господня находились”¹⁹. Тому особливу увагу дослідник приділяв архітектурним і археологічним старожитностям краю.

О. Шафонський досить докладно описав залишки старовинних фортифікаційних споруд Подесення. Зокрема, він детально схарактеризував рештки земляних валів Чернігова – визначив їх місцезнаходження, стан на 1786 р.²⁰ В опису містечка Моровень Чернігівського повіту дослідник констатував наявність решток стародавніх укріплень „в одном низком вале”, котрий простягався уздовж правого берега Десни, при цьому зазначив: „но во многих местах уже река совсем подмыла, а в самом селении, в огородах обывательских еще сей вал виден”²¹. Загалом О. Шафонський зафіксував наявність оборонних укріплень у багатьох населених пунктах Подесення. Так, він згадав про них у опису міста Березни, містечок Олишівка, Салтикова Дівця Березнинського повіту, села Слабин Чернігівського повіту тощо²².

Наведені О. Шафонським відомості про оборонні укріплення Подесення мають значну наукову цінність, оскільки за ті два століття, що минули від укладання „Черниговского наместничества топографического описания”, вони зазнали ще більшої руйнації, тому сучасні дослідники виявляють у культурному шарі лише незначні рештки ровів та валів²³.

Значний інтерес становить уміщений у праці О. Шафонського опис Антонієвих печер Іллінського монастиря у Чернігові, надто знаючи, що відтоді вони зазнали перебудови²⁴.

О. Шафонський зафіксував місцезнаходження курганів Подесення, подекуди здійснив спробу пояснити їх походження. Так, він навів кілька версій походження назви Чернігова, за однією з яких місто було названо на честь князя Чорного. На підтримку цієї тези краєзнавець вказав на наявність двох великих курганів під містом – один „за старым земляным валом, близ торговых лавок и острога”, а другий „против самого Успенского Елецкого монастыря, в саду, ему принадлежащем”²⁵. Один з них, на думку О. Шафонського, міг бути похованням легендарного князя. Загалом, у опису Чернігівського повіту дослідник зазначав, що „между знаменитыми урочищами, доказывающими в древности бывшая военныя происшествия, во многих местах находятся разной величины насыпные могилы и курганы”²⁶. Крім того, О. Шафонський зафіксував наявність 10 городищ на території Чернігівського повіту²⁷.

У праці О. Шафонського вміщено згадку про знахідку срібного ідола на території Борисоглібського монастиря під час копання фундаменту під монастирську дзвіницю у 1701 р.²⁸

Слід зазначити, що ґрунтовне, як на той час, дослідження О. Шафонським старожитностей Подесення поклало початок їх цілеспрямованому вивченню. Його праця „Черниговского наместничества топографическое описание” є цінним джерелом з історії, археології, історичної топографії Чернігово-Сіверщини, тому не випадково неодноразово привертала увагу фахівців²⁹.

Старожитності Новгород-Сіверського досить докладно описані у праці А. Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского”, впорядкованій впродовж 1786-1787 рр.

А. Пригара, священник Покровської церкви у Новгороді-Сіверському, стояв біля витоків історичного краєзнавства на Чернігівщині³⁰. Очевидно, він був добре відомий в урядових колах як знавець історії міста. Широке коло джерел, використане у праці, свідчить про багаторічне студювання минулого Новгород-Сіверського³¹. Про те, що він володіє чималою бібліотекою, А. Пригара принагідно згадав на сторінках опису³². Отже, не випадково саме йому було доручено підготувати опис Новгород-Сіверського.

Крім друкованих та рукописних джерел, А. Пригара використав археологічні

матеріали та звернув увагу на пам'ятки архітектури. Про його наміри залучити до написання праці місцеві старожитності свідчить її назва – „Особое или топографическое описание города губернского Новгород-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також отдавна досель оставшимся очевидным знакам и доказательством”³³. Отож праця А. Пригари містить цікаві, хоча і фрагментарні відомості щодо пам'яток старовини та археологічних старожитностей.

Дослідник, зокрема, відзначив наявність старовинних земляних укріплень у Новгороді-Сіверському та залишків численних городищ і поховальних пам'яток навколо міста³⁴. Він вказував, що Новгород-Сіверська фортеця була досить „высока и обширна в древности”, про що свідчили, зокрема, ті її рештки, що збереглися на той час³⁵. Дослідник зафіксував наявність курганных некрополів в околицях Новгород-Сіверського, у яких, на його думку, були „некоторые государи языческие погребены”³⁶. У праці краєзнавця визначено місцерозташування Домотканова городища – „по Десне над горою ж верст в две”³⁷.

Крім того, А. Пригара повідомив, що у селі Лісконогах „при церкве на гробах две каменные доски удостоверяют с надписей погребенных князей Григория и Дмитрия Ольговичей”³⁸. Він згадував і про знахідку кладу у Новгороді-Сіверському у 1786 р., що містив „некоторое число денег сея Новгород-Северской области древней печати”³⁹. Водночас слід зазначити, що місцями праця дослідника не відповідала навіть тогочасному рівню історичних знань, а деякі його спроби тлумачення археологічних знахідок мають суто міфологічне забарвлення. Це стосується, зокрема, його твердження, що Новгород-Сіверський „еще и прежде всемирнаго потопа не без населения был, а в знак достовернаго в том очевиднаго примечания от давна и доселе часто сыскуются в горах и каменных скалах при сем городе необычайной огромности головы, голени и другие человеческие составы погребенных исполинов или гигантов”⁴⁰.

Певну увагу археологічним старожитностям Подесення приділено в Опису річок, озер та височин Новгород-Сіверського намісництва, впорядкованого впродовж 1785 р.-1786 рр. До його укладання було залучено повітових землемірів, а координував роботу новгород-сіверський губернський землемір О. Рахманов⁴¹. В описах вказано назви річок, струмків, озер та височин намісництва, наведено основні відомості про них – довжину, ширину та глибину (чи висоту), звідки бере свій початок та чи інша річка, де протікає, чи придатна до судноплавства, а також подекуди зазначено навколишні старожитності. Так, новгород-сіверський повітовий землемір А. Муранов зафіксував у Новгороді-Сіверському рештки замку, обнесеного валом, і навіть спробував простежити його історію: “В оном замке прежде жительство имели принцы, герцоги и владетельная князья, а напоследок и воеводы. Оной замок выдержал неприятельскую осаду во время шведской войны в 1708^м году”⁴². На замковій горі ще у 1781 р. була розташована селітряна варниця „о двух котлах”, але вже на 1785 р. через брак селітри виробництво було припинено⁴³. А. Муранов зазначив, що в селі Городище Новгород-Сіверського повіту на височині Кань-город були рештки земляного валу, на двох Дівич-горах поблизу села Буженок „наподобие небольших городков зделаны рвы и обведены земляным валом вышиною от 1/2 до 1/2 сажень”⁴⁴. Подібні укріплення розміщалися на височинах поблизу села Радичева (Ляшкове Городище, Хатинське Городище, Городище), в урочищі Ухостинки (височинь Городище), поблизу села Песаровки (Городище), поблизу села Мезина (Городище)⁴⁵. Конотопський повітовий землемір І. Щербінін зафіксував наявність двох незвичайних урочищ: земляного валу „з башнями вокруг наподобие города” в лісах між містечком Хмельовим та селищами Будки і Басівка та валу між селами Гирівка і Підлипне з двома баштами, „наподобие крепосци и пред ним находица по немалому числу долинок наподобие шанцов, прежних з давних годов зделанных, а для чего оны вал и в которых годах поделан, и кем, о том никто ничего показать не может”⁴⁶.

На третьому етапі описово-статистичного обстеження Чернігово-Сіверщини у зв'язку із очікуваним приїздом Катерини II в Україну було укладено скорочені описи намісництв, зокрема „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” 1787 р.⁴⁷ Автором пам'ятки вважають О. Шафонського⁴⁸. Оскільки опис був призначений для загального ознайомлення з життям краю, що зумовлювало стислий виклад інформації, матеріали щодо старожитностей наведено досить оглядово. Зокрема, у Новгороді-Сіверському автор відзначив „крепость с земляного вала, остатки которой и теперь находятся”. При цьому навіть назви брам фортеці залишилися без змін на кінець XVIII ст., хоча „едва только знаки ворот остались”⁴⁹. В опису Конотопського повіту зазначено про наявність „в лесу земляного вала с башнями, но по какому случаю сие укрепление было сделано – неизвестно”⁵⁰. Крім того, зафіксовано наявність у Кролевці кам'яного льоху, де, за переказами, в давнину зберігалася судочинна документація⁵¹.

Отже, соціокультурна та суспільно-політична ситуація на українських землях в останній чверті XVIII ст. зумовила помітне зростання інтересу до вивчення минувшини. На Чернігово-Сіверщині процес вивчення історії краю був тісно пов'язаний з роботою по обстеженню його природно-кліматичних умов, топографії, економіки. Місцеві урядовці та аматори старовини залучалися урядом до впорядкування цілої низки описів краю, що містили історичні відомості, різні за обсягом та інформаційним потенціалом. Зібрана ними інформація про старожитності Подесення заслуговує на увагу в контексті вивчення стану історичного краєзнавства останньої чверті XVIII ст., а також становить певний науковий інтерес для сучасних археологічних досліджень.

Джерела та література:

1. Акты царствования Екатерины II: учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г. Н. Шмелева. – М., 1907. – С.1 – 103.
2. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 193.
3. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XX. – С. 567 – 568.
4. Пирко В. А. Описание наместничеств Украины как исторический источник. (Проблема типологии и информационных возможностей) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 93 – 97.
5. (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – XXI, 593 с.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 9; ЦДІАК України. – Спр. 815. – Оп. 1. – Арк. 57 – 58 зв.
7. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. 1.
8. Там само. – С. 35.
9. Там само. – С. 106, 162, 435; (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 1 – 3.
10. (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 3; Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Північної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX – XIII ст.”. – Чернігів, 1993. – С. 173.
11. ЦДІАК України. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв. – 10.
12. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – 77 арк.
13. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 697 с.
14. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – 32 арк.; Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 550. – Спр. F IV.550. – Арк. 93 – 117.
15. Коваленко О. Б. О.Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // Минуле Сосниць та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 6.
16. Стороженко Н. В. История составления „Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского // Университетские известия. – К., 1886. – № 10. – С. 143 – 144, 146.
17. Там само. – С. 139, 151 – 168; Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 64 – 65; ЦДІАК України. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 167; ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. –

Спр. 211. – Арк.407.

18. Петреченко І. Нові відомості з історії створення праці О.Ф. Шафонського „Черниговского наместничества топографическое описание” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 115.

19. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 248; Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Північної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX – XIII ст.” – Чернігів, 1993. – С. 173.

20. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 276 – 278.

21. Там само. – С. 217.

22. Там само. – С. 376 – 377, 379, 353, 355, 219.

23. Ситий Ю.Н. Исследование А.Ф. Шафонского и Черниговское Задесенье // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 36.

24. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 269 – 270; Руденок В.Я. Черниговские пещеры в творчестве А.Ф. Шафонского // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 37 – 38.

25. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 247.

26. Там само. – С. 234.

27. Там само. – С. 234 – 235.

28. Там само. – С. 264.

29. Ситий Ю.Н. Исследование А.Ф. Шафонского и Черниговское Задесенье // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 36 – 37; Руденок В.Я. Черниговские пещеры в творчестве А.Ф. Шафонского // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 37 – 38; Казаков А.Л. Літописний Березин в світлі даних О. Шафонського // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 21 – 22.

30. Коваленко О. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 161 – 162; Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острого-Нью-Йорк, 2000. – С. 190 – 191.

31. Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверського А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 29 – 31; Коваленко О. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 161.

32. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – Арк. 20 зв.

33. Там само. – Арк. 1.

34. Там само. – Арк. 6, 16, 26 – 26 зв.

35. Там само. – Арк. 26 – 26 зв.

36. Там само. – Арк. 2.

37. Там само. – Арк. 2; Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 10.

38. Там само. – Арк. 13 зв.

39. Там само. – Арк. 15.

40. Там само. – Арк. 2 зв.

41. Гринь О. Невідомий опис Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 204 – 208.

42. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Арк. 4 зв.

43. Там само. – Арк. 4 зв.; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.). – К., 1931. – С. 4.

44. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Арк. 4 зв. – 5.

45. Там само. – Арк. 5.

46. Там само. – Арк. 47 зв. – 48.

47. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 150 – 155.

48. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149; Петреченко І. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С. 43.

49. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 151.

50. Там само. – С. 154.

51. Там само. – С. 153.

ПРО ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «РОЗМІЩЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА»

Постановка проблеми. Виробництво у широкому розумінні визначають як процес взаємодії людей з метою створення матеріальних благ. Разом з тим, вступаючи у взаємодію з природою для одержання матеріальних засобів існування, люди, як відомо, одночасно вступають у певні взаємини поміж собою – економічні відносини.

Таким чином, суспільне виробництво включає в себе: 1) сукупність відносин, котрі виникають у процесі взаємодії людей з природою з метою забезпечення необхідних умов існування та які схематично можливо відобразити «людина–техніка (засоби виробництва і технологія виробництва) – природа» і 2) сукупність соціально-економічних відносин.

Розвиток суспільного виробництва відбувається у часі і просторі. Регіональний розвиток суспільного виробництва в нашому розумінні можна визначити як просторовий аспект розвитку виробництва, котрий характеризується зміною його стану, переходом одного стану в інший, зміною просторової структури. Отже, суспільне виробництво завжди відбувається на конкретній території або інакше - в конкретному регіоні.

Будь-який регіон має специфічне поєднання природних та економічних умов і ресурсів, кожне з яких характеризується певним ступенем значимості. З іншого боку, конкретному виду виробництва властиві свої техніко-економічні і технологічні особливості, в силу яких виробництва орієнтуються в своєму розвитку на певні поєднання умов та ресурсів. Іншими словами, в конкретному регіоні формується такий набір або комплекс відносин взаємодії суспільства з природою «людина-техніка-природа», який на даному етапі розвитку найбільше відповідає поєднанню умов і ресурсів регіону. Тобто з усієї множини галузей матеріального виробництва розміщуються і набувають розвитку у конкретному регіоні ті, для яких є необхідні умови або, інакше кажучи, техніко-економічні особливості яких відповідають умовам і ресурсам регіону. Тим самим відбувається формування характерної для кожного регіону виробничої структури і системи економічних відносин.

Дослідженням стану і напрямів територіального розвитку виробництва займаються дисципліни, які входять до циклу регіонально-економічних наук. У наш час, лідируюче місце в розробці територіальних економічних проблем зайняла регіональна економіка. У той же час, поки ще немає єдиного загальноприйнятого визначення цієї науки. Якщо об'єктом вивчення майже всі дослідники вважають економіку регіону, а також національну економіку як систему взаємодіючих регіонів, то в питаннях предмета вивчення цієї науки досі продовжуються дискусії, що позначається на визначенні аспектів у регіональних економічних дослідженнях.

Аналіз останніх публікацій. На даний час при всій різноманітності дефініцій регіональної економіки можна виділити дві основні складові у визначеннях, на яких акцентується увага вчених. Першою складовою є те, що регіональна економіка – це наука, яка вивчає територіальні аспекти прояву економічних законів та економічних відносин, відтворювальних процесів, питання формування і розвитку фінансового потенціалу регіонів, грошово-кредитних відносин та міжбюджетних відносин з центром.

Що стосується другої складової предмета регіональної економіки – дослідження розміщення продуктивних сил, то тут точки зору вчених розходяться. Так,

О. Гранберг [3, с. 14], А. Мазур [6, с. 45], М. Некрасов [7, с. 23] включають розміщення продуктивних сил до предмета вивчення регіональної економіки. Е. Алаєв [2, с. 44], А. Пробст [8], М. Тимчук [9, с. 5-6] відносять проблеми розміщення продуктивних сил до компетенції такої науки як економічна географія. А. Адамеску, В. Кістанов, Н. Кістанов, Н. Копилов [1, с. 95], С. Дорогунцов, М. Фащевський, Л. Чернюк [4, с. 628] вважають розміщення продуктивних сил за предметом дослідження близькою до регіональної економіки наукою, однак відмічають, що між цими науковими дисциплінами існує певна відмінність. А. Єпіфанов, І. Сало [5, с. 36-37] також не включають розміщення продуктивних сил у предмет регіональної економіки.

Мета статті. Визначити основні складові предмета досліджень наукової дисципліни «розміщення промислового виробництва».

Виклад основного матеріалу. В економічній літературі термін «розміщення продуктивних сил» застосовується, в основному, у трьох значеннях: 1) для позначення розподілу по території господарських об'єктів або іншими словами – для характеристики та оцінки стану територіального розподілу підприємств різних галузей на певний час; 2) для позначення технології процесу розміщення як сукупності заходів, дій та засобів щодо вибору і обґрунтування місцеположення як окремого виробничого об'єкта, так і в складі групи підприємств; 3) для позначення технології обґрунтування розміщення підприємств при розробках галузевих і територіальних схем розвитку та розміщення продуктивних сил.

Так, якщо йдеться про технологію процесу розміщення (вибір та обґрунтування пунктів будівництва виробничих об'єктів або розширення та реконструкція діючих), то в цьому випадку поняття «розміщення» має найчастіше такий зміст. Наприклад, при розміщенні промислового об'єкта вирішується коло основних питань: розробка проектного документа (техніко-економічного обґрунтування або техніко-економічного розрахунку); визначення пунктів і зон збуту готової продукції, виробничих, технологічних та економічних зв'язків; розрахунки поставок сировини та матеріалів; вибір майданчика для будівництва об'єкта; встановлення джерел покриття конкретних потреб підприємства в енерго- і водопостачанні, трудових та інших ресурсах; розробка проектної документації і встановлення термінів будівництва об'єкта.

На наш погляд, у першому значенні розміщення продуктивних сил, яке склалося в галузевому і територіальних розрізах, тобто сучасний стан розміщення, а також фактори, котрі це зумовили, входить до предмета вивчення економічної географії. Технологію ж процесу розміщення, про яку йшла мова вище, слід віднести до предмета дослідження окремої науки, позначувану однойменним терміном «розміщення продуктивних сил» або інакше «економіка розміщення продуктивних сил». У такому розумінні ця наука набуває статусу інженерно-економічної дисципліни, тісно пов'язаної не тільки з регіональною економікою, економічною географією, а і з економікою підприємства та іншими конкретними економічними науками, а також не меншою мірою з технологією виробничих процесів, промисловим та громадським будівництвом та іншими дисциплінами інженерного характеру.

Висновок. До предмета дослідження розміщення промисловості як складової наукової дисципліни «розміщення продуктивних сил» («економіка розміщення продуктивних сил») слід віднести технологію процесу розміщення, тобто сукупність заходів, дій та засобів щодо вибору і обґрунтування місцеположення як окремого промислового об'єкта, так і в складі групи підприємств, а також технологію обґрунтування галузевих і територіальних схем розвитку та розміщення галузей промислового виробництва.

Джерела та література:

1. Адамеску А., Кистанов В., Кистанова Н., Копылов Н. К изучению региональной экономики // Экономист. – 2000. - № 3. – С. 93-96.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
3. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: Учеб. для вузов. – 3-е изд. – М.: ГУВШЭ, 2003. – 495 с.
4. Дорогунцов С.І., Фащевський М.І., Чернюк Л.Г. Економіка регіонів України та особливості регіонального розвитку. – В кн.: Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / За заг. ред. С.І. Дорогунцова. – 2-ге вид. – К.: КНЕУ, 2007. – 992 с.
5. Єпіфанов А.О., Сало І.В. Регіональна економіка. – К.: Наукова думка, 1999. – 343 с.
6. Мазур А.Г. Методологічні аспекти становлення та розвитку регіональної економіки // Економіка України. – 2000. - № 4. – С. 45-48.
7. Некрасов Н.Н. Проблемы региональной экономики. – М.: Мысль, 1974. – 67 с.
8. Пробст А.Е. Региональная экономика и экономическая география. – В сб.: Теоретические аспекты экономической географии. – Л.: 1975.
9. Тимчук М.Ф. Регіональна економіка: Конспект лекцій. – К.: ІММБ, 1998. – 57 с.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Сергій Павленко

ШТУРМ БАТУРИНА: НОВІ ПОДРОБИЦІ ТА СТАРІ СХЕМИ

Повстання мазепинців, прихід шведів в Україну, знищення Батурина – такі головні теми книги В.Артамонова, К.Кочегарова, І.Курукіна «Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г.» (СПб, 2008. – 208 с.), виданої під грифом Інституту російської історії Російської академії наук. Вона складається з трьох історичних розвідок, у яких представники офіційної науки на основі нових знахідок, праць попередників, джерел намагаються зробити реконструкцію подій 1708 р., дати їм оцінку. Зрозуміло, їхні студії у дні 300-річчя акції мазепинців, загибелі колишньої гетьманської столиці викликають неабиякий інтерес в Україні. Адже це погляд науковців-істориків з російського боку. Який він? Чи відрізняється від оцінок, пошуку українських дослідників тієї пори?

Відразу хотілося б відзначити авторів у позитивному плані за віднайдення ними низки цікавих джерел, які вперше введені у науковий обіг. Насамперед йдеться про публікацію у додатках анонімного повідомлення «Про взяття міста Батурина», відшуканого В.Артамоновим у Державному архіві Стокгольма, та запис у книзі Д.Дефо про штурм міста на основі нотаток британського офіцера, який був на службі в Росії. К.Кочегаров натрапив у архівах на справу про відправлення товариша батуринської сотні Івана Олійниченка з 17 сердюками та компанійцями після 2 листопада 1708 р. у полон в Москву (с.134 – 135).

Велика кількість посилань авторів на джерела загалом дає важливі доповнення до існуючих розвідок на цю тему. Проте, попри ці позитиви, студії істориків часом переобтяжені давніми історіографічними схемами. Особливо це стосується праці В.Артамонова. Так, він зауважує, що І.Мазепа «семь раз менял хозяев и неоднократно изменял «украинской идее» (с.16). Зрадою він вважає навчання в «Иезуитской коллегии в Варшаве» (насправді гетьман учився у Краківській академії. – Авт.). Зауважимо при цьому, що дуже важко знайти в Гетьманщині другої половини XVII ст. високоосвічених діячів, які б не здобували повну вищу освіту в популярних освітніх закладах Західної Європи. Закидати їм при цьому зраду православ'я – це тенденційний підхід. Некоректно називати

«зрадами» й відхід Мазепи від служби у польського короля, полонення впливового старшини гетьмана П.Дорошенка запорожцями у 1674 р. (це лише Й.Сталін усіх полонених червоноармійців називав зрадниками!).

В умовах Коломацького перевороту 1687 р. визначальним у зміні керманіча України І.Самойловича була не «зрада» близьких старшин, а позиція В.Голіцина, його бажання змістити гетьмана.

В.Артамонов далі заявляє, що в 1708 р., «увидев плачевное состояние Шведской армии, гетман попытался в седьмой раз совершить измену и в обмен за прощение при условии гарантии европейских держав выдать Петру I голову Карла XII и снова вернуться под протекторат России» (с.19). Історик вважає, що листи до гетьмана від канцлера Г.Головкіна ніби були написані у відповідь на пропозицію від зверхника України «здати» короля. Помітку на цій кореспонденції («Писма, что писаны к Мазепе ко измене ево фалшивые от канцлера» — РГАДА. — Ф.124 17089. — Оп.1. — Спр.120) він не бере до уваги! Про те, що миргородський полковник Д.Апостол не віз ніяких «зрадницьких» листів від гетьмана до Петра I, засвідчує допит старшини, зізнання-спогад полковника Г. Галагана. Крім того, є важливе свідчення лубенського полковника Дмитра Зеленського, який на допиті 14 липня 1709 р. повідомив, що він, отримавши «ведомость о смерти дочери своей (листопад 1708. — Авт.), то просился у Мазепы для погребения оной в Лубны, в чем ему помагал миргороцкой полковник, по которому прошению отпущен он з дороги, как шли из Гадича в Ромны» (Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 726). Тобто Д.Апостол спочатку поїхав допомогти колезі організувати похорон. Це у бік по прямій майже 70 кілометрів від дороги Ромни — Гадяч. До того ж у протилежний бік від Лебедина, де була ставка царя! Д.Зеленський не повідомляє подробиць, як вони їхали, але зауважує, що миргородський полковник «к уходу путь себе сыскал» увечері. На нашу думку, останній відхилився з основної дороги кілометрів на 12, щоб побути вдома, побачити рідню. На жаль, Д.Апостол у сутінках проявив безпечність і потрапив у Сорочинцях у пастку: тут якраз розквартирувався великий російський загін, від якого вже марно було втікати. Командир останнього князь Г. Волконський писав 21 листопада царю: «Полковник миргородцкой к нам из Гадич в Сорочинц прибыл на другой день по прибытии моем. (...) Толко я признаваю на словах, что он, полковник, нам верен ли; и с тем полковником как чинить, о том как твое царское величество повелит» (Письма и бумаги Петра Великого. — Москва—Ленинград. — Т.8. Вып. 2. — С.983.). Усе вищезгадане та інші подробиці цієї «справи» підтверджують лише одне: царськими урядовцями проти гетьмана були задіяні провокаційні акції для його знеславлення.

Частина зауваг В.Артамонова про взяття Батурина теж тенденційна, не базується на історичній правді. Так, він зробив висновок, що усі батуринці «оставались на стороне православного царя» (с.52), а люди «с ближайшей округи» сховались у фортеці «от шведов» (с.44). Його колега по книзі К.Кочегаров натомість зауважує протилежне: «Однако большая часть осажденных...заняла открыто враждебную позицию» (с.126). Сам О.Меншиков доповідав царю про згадане: «Как старшина, так и товарищество единогласно отвешали, что без нового гетмана нас в город не впустят», «ни малой склонности к добру в них не является, и так говорят,

что хотят до последнего человека держатца». Додамо до цього, що жителі Лукнова, Райгородка, Атюші, що неподалік від Батурина, не ховались від шведів, а зустрічали Карла XII з І.Мазепою з хлібом-сіллю (згідно з щоденником Д.Крмана!). У Батурин збіглися у фортецю жителі округи, налякані насамперед чутками про тактику випаленої землі. Шведи, до того ж, станом на 25 жовтня ще були далеко, щоб від їхньої загрози треба було ховатися з домашнім скарбом за стінами у фортеці, а ось підрозділи корпусу О.Меншикова вже починали займати позиції поблизу гетьманської столиці.

Стокгольмський архівний документ про взяття Батурина (він має багато подробиць, згадуваних у депеші О.Меншикова царю від 31 жовтня!) повідомляє, що 1 листопада «по полудни, в 4 часах в некотором удобном месте построя батарею, оную фартецию бомбандировать начали». Пролом у ній російським гарматам не вдалося зробити. Далі у цьому документі читаємо: «А по наступлении ночи, изготоя фашины и лесницы, к штурму изготвились... И понеже лесницы были коротки, то и без лесницы, с помощью Божию, на город чрез немалую стрельбу вступили». Отже, фортеця була взята без використання драбин! Таким чином, версії про проникнення у замок потаємним ходом стають домінуючими. Вони підтверджуються й рапортом англійського посла Чарльза Вітворта, що «казаки захвачены были в распloh: полковник Кенигсек, смертельно раненый в самом начале дела, еще не успел расположить своих людей в должный порядок» (Сборник императорского русского исторического общества. — СПб, 1886. — Т.50. — С. 110 — 114).

В.Артамонов вважає, що «цифра в 11-14 тисяч погибших (у Батурині. — Авт.) преувеличена». При цьому він посилається на опис Батурина 1726 р., згідно з яким до нього приписано 647 дворів (с.73). Але насправді у цю цифру входили також садиби з Матіївки та прилеглих хуторів. Власне батуринськими можна назвати лише 444 з них, до того ж залюдненими були тільки 428 дворів. Крім цього, у 17 останніх поселилися приїжджі. Отож на попелищах оселилося лише 411 вцілілих залишків батуринських родин.

За нашими підрахунками, у 1708 р. в Батурині було 1000-1100 дворів (до речі, нині їх налічується 1135, що підтверджує вищезгадану версію, оскільки наявність такої кількості жител садибного типу в межах колишньої гетьманської столиці фіксує територіальні можливості населеного пункту). Таким чином, після винищення 2 листопада російським військом гетьманської столиці втрати помешкань батуринців становили 600-700 одиниць. При цьому звернемо увагу й на таку подробицю. Якщо за переписом 1654 року в Батурині було 360 козацьких дворів, у 1666 р. - до 460, то за описом 1726 р. лише 105 дворів. Таким чином, у полум'ї 2 листопада 1708 р. явно загинуло 355 родин козаків.

Автори оперують цифрою в 6000 загиблих, яку наводить дипломат Ч.Вітворт у своєму звіті. Але він говорить явно про втрати мирного населення: «Місто Батурин було взяте і спалене, а понад шість тисяч людей, незважаючи на вік та стать, страчені». «Лондон Газетт» 29 грудня 1708 року писала, що О. Меншиков у Батурині «залогу... в числі 6 тисяч наказав вирубати». Він же, як зазначає «Дейлі Курант» (3 січня 1709 року), «по здобутті наказав вирубати 5-6 тисяч козаків». Тобто в різних джерелах згадується як кількісний склад залогі, втрати вояк, так і обраховуються

жертви мирного населення. Так, Д.Крман, будучи в Батурині, дізнався, що «приблизно триста людей втекло через мури замку». Справді, на допиті Корній Семененко казав, що після 2 листопада «в тех де четырех полках сердюков, чаёт он, что и трехсот человек не будет». За пропагандистською листівкою шведів, опублікованою В.Артамоновим, через Сейм переправилися і втекли 1000 чоловік (с.69).

За нашими оцінками, військова залога налічувала до 7,5-8 тисяч військовиків (чотири сердюцькі полки (до 2600 сердюків), Батуринську сотню (до 460 козаків), Миргородський, Лубенський та Прилуцький полки (мінімально 4500 козаків). Князь Борис Куракін, який, по суті, під конвоем привіз у листопаді 1708 р. з Києва у Глухів до царя митрополита Й.Кроковського, у своїх записках зазначав, що «чрез доброе старание одного командира (О.Меншикова. — **Авт.**), то место взято, в котором 10000 президию (воjak. — **Авт.**) было, из тех несколько животом спаслись, а другие в штурме пропали» (Русско-шведская война. Записки. 1700-1710 // Архив князя Ф.А. Куракина. — Кн. 1. — Спб., 1890. — С.315). Можливо, остання цифра дещо завищена, але якщо врахувати, що до оборонців Батурина було зараховано чоловіків-міщан, селян, то вона відповідає реаліям.

Багато джерел повідомляють про нещадне винищення жінок, дітей. Тому ці втрати слід додавати до 5000-6000 загиблих військовиків-козаків. Точної статистики вбитих мирних громадян ми не маємо, але, вочевидь (якщо брати до уваги зменшення після 2 листопада в Батурині дворів на 600-700 одиниць) їх було не менше, ніж козаків, сердюків. Крім того, у гетьманській столиці переховувались жителі найближчих хуторів, сіл. Отже, атакуюче військо під час штурму та нічної розправи забило, загнало у Сейм і потопило мінімум 6000 громадян різного віку та статі.

Не випадково у багатотомній історії 44-го драгунського Нижньогородського полку записано, що він брав участь в «кровавом штурме Батурина и истреблении его со всем населением» (История 44-го драгунского Нижегородского Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича полка» / Сост. В. Потто. При участии в сборе материала князя В. П. Долгорукова. — Спб.— 1892. — Т. 1. — С. 36, 37).

К.Кочегаров кілька сторінок присвятив аргументації тези, що знищення Батурина не було «именно акцией устрашения для Украины» (с.143). Як же тоді трактувати наказ Петра I О.Меншикову: «...а Батурин в знак изменникам (понеже боронились) другим на приклад зжечь весь»? Знищення Маячни, Нехворощі, Старого і Нового Кодака, Переволочни з населенням, козаками — це не красномовна політика російського командування, а лише «произвол отдельных военачальников» (с.140)? Для чого 14 травня 1709 р. полковник П.Яковлев після взяття Січі наказав повісити кількох козаків на плотах і пустити трупи у такий спосіб униз за течією Дніпра? Він так забавлявся чи все ж таки страхав інших українців?

В.Артамонов повторює давній історичний стереотип: «Активная партизанская война на Гетманщине против шведов и мазепинцев вспыхнула почти сразу после иноземного вторжения, несмотря на разгром Батурина» (с.100-101). Насправді «партизанами» в Україні були підрозділи калмиків, донських козаків, а також полчани Охтирського, Харківського, Ізюмського, Сумських полків, які не були під управлінням гетьмана. Достатньо прочитати монографії про їхню історію. Новообраний гетьман І.Скоропадський, як засвідчують документи січня-березня 1709 р., під

своїм управлінням не мав українських козаків. Його супроводжували російська піхота і драгуни! Стародубський полк, яким він перед гетьманством командував, російське командування відіслало у Бихів!

... У боротьбі за волю України в 1708-1709 рр. брали участь майже 40 тисяч українців. Нескорені села й містечка були жорстоко покарані російським командуванням за те, що вони підтримали мазепинців у їхньому прагненні здобути свободу для свого народу. Ми не повинні забувати про це.

ПРО АВТОРІВ

Залізняк Леонід - доктор історичних наук, завідувач відділу кам'яної доби Інституту археології НАНУ, професор Києво-Могилянської академії.

Черненко Олена - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Пашкевич Галина - доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Отрошенко Віталій - доктор історичних наук, професор Києво-Могилянської академії.

Шовкопляс Тетяна - науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Чубур Артур - доктор історичних наук, викладач Брянського державного університету ім. І.Г. Петровського (м. Брянськ).

Ясновська Людмила - викладач Чернігівського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка.

Веремейчик Олена - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Ногін Євген - науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Волерт Ярослав - викладач ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Пазинич Василь - кандидат географічних наук (м. Київ).

Котченко Андрій - співробітник Варвинського райвідділу внутрішніх справ (м. Варва).

Кепін Дмитро - молодший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Куриленко Василь - директор Мізинського музею.

Поддубний Анатолій - краєзнавець (сmt Вишков Злинківського району Брянської області).

Ситий Ігор - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Цубенко Валерія - кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Одеського державного економічного університету.

Ісіченко Ігор - архієпископ, кандидат філологічних наук (м. Харків).

о. Мищик Юрій - доктор історичних наук, професор Києво-Могилянської академії.

Алфьоров Олександр - аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М. Драгоманова.

Гриць Олена - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Чемісов Борис - кандидат географічних наук (м. Чернігів).

Павленко Сергій - редактор журналу «Сіверянський літопис».